

282888

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

1929

Поезії. В. Поліщук, О. Лан, Л. Первомайський, Мих. Сайко, Май Дніпрович, Абрам Рейзін. Проза. Іван Франко — *Не спитавши броду*. Гр. Епик — *Зустріч*. І. Ле — *Голодний степ*. П. Голота — *Бруд*. Ів. Ольбрахт — *Добрий суддя*. Статті. І. Очинський — *Філософія Чернишевського*. А. Приходько — *Гнат Михайличенко*. М. Доленго — *Проза Ю. Яновського*. В. Липовий — *В. Короленко та українське селянство*. А. Вознесенський — *Сучасний білоруський театр*. Є. Малуга — *До XXV-річного ювілею художника С. І. Слободянюка-Подольна*. Є. Холостенко — Я. Тугендхольд.

№ 2

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

Приймається передплату на 1929 рік на великий громадсько-політичний і літературно-науковий місячник

„ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ“

РІК ВИДАННЯ СЬОМИЙ

Редагують: В. Затонський (головн. редактор), Азарх Раїса, В. Коряк, І. Кулик, М. Куліш, С. Пилипенко, М. Скрипник, П. Тичина, В. Хвиля, В. Юринець

Журнал виходить за найближчою участю: І. Айзенштока, Б. Антоненка-Давидовича, акад. Д. Багалія, М. Бажана, О. Білецького, О. Бургардта, Ю. Будяка, Д. Бузька, К. Буровія, О. Влизька, С. Вітика, М. Возняка, В. Вражливого, В. Гадзінського, О. Гермайзе, А. Головка, М. Горбаня, М. Грінченка, Г. Гринька, О. Громова, В. Десняка, І. Дніпровського, М. Доленга, О. Донченка, О. Досвітнього, О. Дорошкевича, М. Драй-Хмари, К. Дубняка, Ю. Дубкова, Г. Епіка, І. Єрофієва, Н. Забіли, Д. Загула, П. Іванова, М. Івченка, М. Ірчана, М. Йогансена, Л. Кагановича, Я. Качури, Б. Коваленка, Г. Коляди, П. Козицького, Г. Коцюби, Г. Коваленка-Коломацького, О. Копиленка, Г. Косинки, С. Кравцова, О. Лана, Ів. Ле, А. Лейтеса, А. Любченка, Я. Мамонтова, М. Майського, Ю. Меженка, О. Мізерницького, І. Микитенка, В. Мисика, А. Музички, П. Нечая, Т. Осьмачки, А. Панова, П. Панча, Г. Петровського, В. Підмогильного, Л. Пюнтек, Є. Плужника, М. Плевако, В. Поліщука, Я. Полфіорова, М. Попова, М. Полоза, А. Річицького, М. Рильського, Н. Романович-Ткаченкової, Я. Савченка, І. Сенченка, М. Семенка, О. Синявського, М. Слабченка, Т. Слабченка, О. Слісаренка, В. Сосюри, М. Степняка, Т. Степового, М. Сулими, Д. Тася, М. Терещенка, І. Ткачука, акад. Тутковського, П. Усенка, П. Филиповича, М. Філянського, Г. Хоткевича, П. Христюка, І. Цітовича, А. Чайковського, В. Чаплі, М. Чернявського, Л. Чернова, В. Чубаря, Ф. Шаковицького, А. Шамрая, І. Шевченка, Г. Шкурупія, А. Шмигельського, Н. Щербини, С. Щупака, В. Яблуненка, М. Яворського, акад. Д. Яворницького, Б. Якубського, Ю. Яновського, та ін.

Редакція „Червоного Шляху“ залишає за собою право скорочувати статті й робити зміни редакційного характеру.

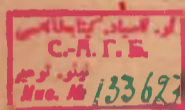
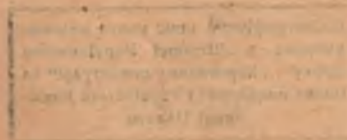
Вірші, не прийняті до друку, незберігаються, і з приводу їх редакція не листується. Рукописи мусять бути надруковані на машинці й на одній сторінці аркуша.

ЗМІСТ ЖУРНАЛУ „ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ“ № 3 (березень 1929 р.)

КРАСНЕ ПИСЬМЕНСТВО: Павло Нечай.— Мухи. Повесть. Н. Забіла.— Поезії. П. Ванченко.— Оповідання про гніду кобилу. Гео Коляда.— Прекрасна Товаришка. П. Голота.— Бруд, нов. (закінчення). С. Голованівський.— Вступ до поеми. П. Маркіш.— Товариші кустарі. Оповід.

СТАТТІ: В. Поліщук.— По Норвегії. М. Степняк.— М. Доленго. (Літературний портрет). Ів. Єрофієв.— З літературної спадщини забутого шевченкіяця. О. Ненадкевич.— Паралелля — Толстой і Достоевський. О. Гатов.— Пам'ятай Леона Базальжетта. Проф. О. Оглоблін.— Бавовняна промисловість на Україні. Я. Літнік.— Т. Шевченко в образотворчому мистецтві.

ХРОНІКА. БІБЛІОГРАФІЯ.

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ І ЛІ-
ТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

№ 2

(71)

НБ ПНУС

282888

ЛЮТИЙ

1929

Бібліографічний опис цього видання
вміщено в „Літописі Українського
Друку“, „Картковому репертуарі“ та
інших покажчиках Української Книж-
кової Палати

ЗМІСТ

	Стор.
Іван Франко.— Не спитавши броду	5
Валеріян Поліщук.— Нічний корабель	23
„ „ — Жаль	24
Григорій Епк.— Зустріч	25
О. Лан.— Хліб	62
Ів. Ле.— Голодний степ	65
Л. Первомайський.— Ніч на Гран Рю де - Пера	84
„ „ — Librairie Mondiale	85
Мих. Сайко.— * * * Поезія	86
Петро Голота.— Бруд	87
Май Дніпрович.— Осінні мелодії	104
Абрам Рейзін.— У великому місті	107
Іван Ольбрахт.— Добрий суддя	108
Ів. Очинський.— Філософія Чернишевського	124
А. Приходько.— Гнат Михайличенко	152
М. Доленго.— Проза Ю. Яновського	158
В. Липовий, І. Литвин, Л. Любинець.— В. Г. Короленко й укр. селянство	167
А. Вознесенський.— Сучасний білоруський театр	174
Євген Малюга.— До XXV - тирічного ювілею художника С. І. Слободянюка - Подоляна	194
Є. Холостенко.— Я. О. Тугендхольд	196
Хроніка	199
Бібліографія	215
Серед книжкових новин	235

ІВАН ФРАНКО

НЕ СПИТАВШИ БРОДУ

(недруковані уривки з невикінченої повісти)

Продовження

— Шляхцянка, — думалось з разу Борисови на вид сеї мізеренької, воздушної панночки, що очевидно виросла без діла і навіть не спосібна була до якої небудь, хоч трохи тяжшої роботи. Его лікарські погляди на жінчину, як на господиню, на матір будучих поколінь збентежились, коли прирівняти їх до сеї лялечки, мов виточеної з полупрозірчастої процеляни. Але зараз же перша его розмова з Густею показала єму, що в тій лялечці є жива, чутка душа, що в тій прекрасній головці тліє думка, працює дух, вироблюються переконання. З оповідань Тоня він дізнавався чим раз нових фактів, котрі вказували в Густі й добрий розум і щире серце. Особливо ж глибоко вразив его вираз Густиного лица в ту хвилину, коли він, до крайности розізлений нелюдским поступком єї брата, вколов єї тим поступком. Той живий румянець єї лица, на котрім від разу спалахнули і обурене на брата і біль над мужиком і жаль до Бориса, ті очи повні сліз, ті дрожачі губи — все те незгладимо вбилося в его пам'ять. Густя мабуть і не підозривала, що в тій самій хвили, коли вона почула прилив якоїсь злої ненависти до Бориса, вона на віки заповонила его серце, кинула в него болем викресану іскру любови.

— Ви пані, не гніваєтесь на мене? — сказав він до неї другого дня, коли ранком після кави нечаяно якось зустрілися самі двоє на ганку.

— Я на вас? — спитала Густя спокійно. — А то за що?

— За вчорашнє прикре слово?

Густя поглянула на него своїми синіми очима, а відтак сказала:

— Признаюсь вам, з разу трохи гнівлася. Навіть не те, навіть думала, що ненавиджу вас.

— Он як, — скрикнув Борис. — А за що, коли вільно спитати?

— За те, що ви зовсім несправедливо образили мене. Хіба ж я можу відповідати за поступки мого брата? Хіба мій патріотизм ту що небудь винен? Як побачите мене, що я б'ю хлопа, або тільки почувете, що біла кого, сварила на кого або що, то тоді прийдіть до мене і цвікніть мені в очи: чи так патріоти роблять? Але поки того не побачили й не чули, то не маєте права...

Голос єї затремтів і урвався, з очей покотились рісні сльози і вона, закривши лице руками, втікла з ганку до свого покою. Борис стояв, мов ошоломлений, перший раз глибоко привстиданий отсею куколкою, отсею шляхцячкою. В задумі пішов він по саду і надумав доконче перепросити єї. Тільки боявся, що вона після того не покажеть єму на очи, буде уникати зустрінутись з ним де небудь в чотири очи. Але знов помилився. До обіду Густя вийшла і привиталася з Борисом,

мов нічого й не бувало, а по обіді молодіж вийшла в садок на прохід. Борис з Густею йшли в парі поперед усіх.

— Пані, — сказав Борис, — я мушу з цілого серця перепросити вас за те, що образив так тяжко і несправедливо. Ви мали повне право ненавидіти мене.

Густя всміхнулась.

— Ні, пане Борисе, не мала права іменно через те, що ваше чуте покровности з тим людом і любви до него було дужше ображене поступком мого брата. Я знаю, як мене болить, коли хто вразить мое чуте патріотичне. А хлоп для чоловіка з хлопського роду мабуть також свого рода патріотизм. Ну, а почім ви могли знати, що я, дивлячись на поступок брата, не признаю его добрим і справедливим?

— Я повинен був се знаги! — скрикнув Борис. — Я ж видів, як уся ваша стать дрожала, і я ніколи не прощу собі того, що посмів в додатку і від себе шпигнути вас. Я був такий роздразнений, що мусів на когось вилити свою жовч. Але для чого ж на вас? Чому не на того, котрий був причиною моєї злости? Е, я не посмів, трусом показався! Не посмів виступити протів мужчини, оборонити чоловіка, а зігнав свою злість на слабій і нічого не повинній жінчині. От як мені се діло тепер показуєсь. Ви, пані, мали повне право не то зненавидіти мене, але погорджувати мною!

— Ну, бог з вами, пане, — скрикнула Густя, якось немов зжакнувшись, — що се ви вигадуете! І не думала ніколи нічого подібного!

— Знаю, що ви не подумали, бо знаю, ваш характер, — горячо сказав Борис. — Але так само знаю, що з вашого стану між стома панночками певно дев'ятьдесять і девять так іменно глянули б на се діло.

— Ви дуже строго судите наш стан, — сказала Густя, — а те, що ви мене робите виємком з поміж цілої маси, не знаю, чи вважати компліментом, чи образою.

— Ані одним, ані другим, — скрикнув Борис, — Що найбільше, може бути з мого боку помилкою. Але сего не надіюсь. Досить уважніше приглянутися вам, пані, а надто ще в таких моментах, як я вас бачив, щоб дійти до переконання, що маеш перед собою істоту духом і серцем висшу понад те окружене, серед якого вона знаходиться.

При тих словах Борис спалахнув живим румянцем; ему зробилось якось маркотно, немов ото мимо его волі і відома з уст его вирвалося щось таке, що повинно було спочивати закрите на самім дні серця. Густя також похилила головку і запаленілась, але лице її покритилось виразом якогось жалю. По хвиливі мовчанці вона підвела на Бориса свої очи і сказала спокійно:

— А прецінь ви вчора закинули міні несвідомість самих елементарних річей з етнографії. Де ж ту моя духовна висшість? Ви помиляєтесь, пане, — я така, як і другі.

— Про се позвольте, пані, мати міні свій власний суд, — відказав Борис. А відомости¹⁾ етнографічні, чи які другі, се діло таке, що за день набути можна. Не про те я говорю, а про загальний стан вашого духовного розвою, про вашу інтелігенцію і ваш характер, про те, що ви вмієте, хоч може й не без труду нераз, піднестись понад звичайні кастові пересуди, не ставите своїй думці тісних і незрушних границь в роді тої, що вітчизна дана нам від бога, значить, розбирати само поняте її — просто гріх. Я бачу в вас — принаймі здаєсь міні, що бачу — змагане до поступу, до розвиваня своїх думок, прояснюваня понять

¹⁾ В рукоп. відомосте.

і симпатій, і вже се робить вас виємком серед тої заскорузлої і сплячої на своїх традиціях верстви, до котрої належите.

Борис говорив оті слова живо, тепло, але вже спокійно і рівно; він бажав мабуть затерти ними вражінє перших слів і в широкім коментарії розумованім втопити іскру того живого, сердечного чутя, котра проблиснула була в попередніх, коротких словах. Але се ему не вдалося. Густя була жінчина з чутем надто тонко розвиненим, щоб не помітити і у других, де проявляєсь щире чуте, а де воно притьмом маскуєсь.

Проходив день за дньом і з Борисом робилося щось таке, як з чоловіком, котрий мало по малу сліпне; кругозір его стіснюєсь, стіснюєсь, — дальші, посторонні предмети гаснуть і зезають перед его очима, остаєсь ще тільки невеличкий світлий кружок, в котрім зосереджуєсь для него весь світ з его красою і пишнотою, з его безконечним богатством красок і форм, і тоне він в тім кружечку цілим поривом своєї душі, чіпляєсь за него всіми нервами, вливаєсь скупими останками колишнього богатства і находить в тих останках більше роскоші, більше радости і покріплення, ніж находив колись в цілім безмірі окружаючого світа. Таким ясным кружечком серед погасаючого світа сталась для Бориса Густя. З цілим жаром здорової, непочатої натури віддався він новим для него, щемячим і несказано роскішним вражінням. І сам того не знав, не почував, як в его очах все стратило інтерес і притягаючу силу, що не було нею, не належало до неї, не дотикало її. І сам він не тямив, що з ним діялось, — бачилось, і не думав ні об чім, бо й не сила була думати: все нутро его повне було відбираних вражіннь, повне було її. Кожде її слово, її рух, її хід, стрій, усміх, — все те живо вбивалося в Борисів мозок, жило в нім, розросталось і розмножувалось, і поза тими живими та всевладними виображеннями не могла зо дна душі піднятись ніяка думка, ніяка рефлексія. Він ходив, мов в тумані, машинально розмовляв з Тоньом, мовчки вислухував шпиганя пані Трацкої, котра не старалась і скривати своєї до него антіпатії, — але що се ему значило? Обіч Трацкої сиділа звичайно Густя, і кождий її добрий та тихий погляд, кожде слово переважували для Бориса антіпатію й ненависть цілого світа. Тільки в розмові з нею оживлявся, веселів, а очи его блискали дивним огнем. Але Густя чим далі, тим більше ставала здержаною, тим рідше якось з ним зустрічалась, швидко уривала розпочаті розмови, скоро вони доходили на такі речі, котрі виходили поза звичайну гутірку і могли збудити яку небудь живійшу емоцію. І при обіді вона вже не сиділа коло Бориса; між нею а Борисом обібрав собі місце Густав, котрий все сидів повернений до него плечима.

V

Але помимо всеї геніяльности Густавової адміністрації діла батьківського маєтку показались дуже сумні та невтішні. Довги позатягано значні, проценти від них наросли ще значнійші, на робітника годі було спуститися, то й доходи з господарства ледво покривали потреби; о заощадженю з них на сплату довгів і процентів годі було й думати навіть коли б як найбільше, до всяких можливих границь ограничити власні потреби. Тай ограничити їх не легко було. Правда, великі видатки, які доси йшли на самого Густава, повинні були першого року зменшитися на скромну суму 500 гульденів, — Густав брався вижити у Львові за 1000 гульденів, надіючись при тім з свого уряду ще деяких обривків.

Але за то мусіли побільшитись видатки на Мундзя і Тоня, котрі поступали на університет. Правда, Густав, по часі мудрий, радив давати братам як найменше, забуваючи, кілько сам брав,—але ту спіткав¹⁾ рішучий опір з боку матери, котра й думки тої не допускала, щоб її Мундзикови могло чого небудь хибувати. Звісно, найбільше при тих переговорах перепадало на горіхи старому Трацкому, в два огні поставленому між двома такими енергічними натурами, як син і жінка.

— О, так,—докоряла мужови пані Трацка,—вже то таке мое ціле жите з тобою! Живеш в отих проклятих горах, як в ямі, ні вийти, ні виїхати! Про товариство хіба по наслиху чуємо! (А брехала, бо всякі мясниці таскала мужа й до Перемишля і до Львова на забави, і дома гості бували). Коли що до чого: не час, душко, робота! То в полі робота, то на тоці робота! А який хосен з тої роботи? От тепер бачимо! Робить, а ні за ним, ні перед ним. Дивиться, а не бачить. В живі очи обкрадають, рабують, рвуть, а він нічого собі! А тепер, коли треба дітям порядне удержане дати, щоб перед людьми могли показатися, на жебраків не походили—то й нема! Ощадність! Ні, мій милий, є такі видатки, в котрих ощадність буває гріхом!

— Але ж Милочко,—всякий видаток є гріхом, без котрого можна обійтись, а котрий веде до руїни!

— Можна обійтись! То без видатку на виховане дітей по твою можна обійтись! Гарний батько, гарний обиватель, нічого сказати!

— Не на виховане! Чи яж то на виховане жалую? Послідне продам, а на їх виховане дам. Але не жадай більше, ніж треба. Молоді хлопці повинні привикати до уміркованого, скромного житя. Ні з за чого їм грати ролю великих панів, коли нам руїна грозить.

— О, так! А ми й самі анонсуймо ту руїну, удержуючи наших дітей на жебрацкім хлібу! Ні, сего не буде, поки я жива,—скрикнула пані і, кинувши поглядом глибокої погорди на мужа, вийшла з покою.

Але коли напади матери були більше впливом роздрознення та пристрасної любови до Едмунда та ограничувались на голословних докорах в супроводі погордливих поглядів та охань, то Густав повів діло далеко основніше і глибоше. Поперед всего викопав з гробу минувшину.

— Кажу татови, що так дальше йти не може.—говорив він твердо і спокійно.—Нам грозить цілковита руїна, і то в недовгим часі.

— Що ж я тому винен?—болізно скрикнув пан Трацкий, немов неделікатна рука грубо доторкнулась до его болючої рани.

— А хто ж винен, як не тато?—підхапував син.—Тато винні, і ніхто більше. Адже ми мали пять прекрасних сел в Конгресівці! Де вони? Коли б вони у нас нині, то нам би не треба корчитись і журитись!

Пан Трацкий зачудуваними і переляканими очима глянув на сина.

— Схаменись, Густаве, що ти говориш! Хіба ж ти не знаєш, для якої справи я приніс сю жертву?

— О, знаю, аж надто добре знаю,—докірливо відказав Густав.—Для такої справи, котра не стоїла й такої жертви!

— Сину, се ж була справа нашої вітчизни!

— Звиніть, татку, що вам заперечу! Се була справа фантастичних мрій кількох шалених голов. А ви, наївні романтики, дали зловитись на ті мрії, блискучі та злудні, як фата моргана! справа вітчизни! Не вже татко не застановились над тим, що яка ж то вітчизна може бути побудована на руїні своїх власних синів?

¹⁾ В рукоп. спітказ.

— Ей, сину,—твій реалізм трохи задалеко заходить! Щоб він раптом не перейшов в брудний матеріалізм. Жадна свята і велика справа не обійд сь без жертв! Поколіне, котре не вміє сего зрозуміти і не принесе такої жертви, заслугоє на прокляте потомности.

— Прошу татка, тільки без патосу!—холодно замітив Густав.—Говорім з собою, як люде розумні. Татко кажуть: свята і велика справа. Я против того ані слова. Добре, для святої і великої справи всі віддаймо і маєток і кров і жите. Я перший готов. Але справа того повстаня!.. Прошу татка сказати мені по щирости, чи татко й доси вважають її великою і святою?

Пан Трацкий трохи змішався на те категоричне питане.

— Ну, сину мій,—звісно, в кожній справі треба розрізнити основну ідею і виконане тої ідеї. Може бути й найкрасша, найсвятійша ідея погано виконана.

— Ага!—злбно скрикнув Густав,—признають татко! Погано виконана! Ту тільки заходить таке лихо, що не знати, для кого властиво пішли понесені жертви: чи для святої, чистої ідеї, чи для поганого виконаня! Мені здаєсь, що татко давно вже повинні були уяснити собі се питане. Впрочем не знаю, може й досі таткови се неясне, так я поможу вашій памяті.

Ні за чим шило в мішку крити,—все одно, вилізе. Скажу прямо: купка голодранців, вагабундів та пройдисвітів ошукала вас. Чули тато про ситі мшиці, такі хробачки з солодким соком? Отож мурашка де здибле таку мшицю, то зараз починає її своїми вусиками доскотати по животі, поки мшиця не випустить з себе краплину соку; мурашка тут же й висисає его. От так і вас полоскотали ті голодні та голі емігранти в дуже лоскотливе місце, в ваш хобливий патріотизм, а ви давай витискати з себе послідні соки! Вітчизна, мовляв, жертви вимагає! А ті голодранці кинулись і пожерли, а вітчизні й понюхати не дали! От вам і вся немудра історія!

— Але ж, сину, ченьже не заперечиш, що не саміж голодранці робили се діло!

— О, певно, що ні! Голодранців була тільки горстка. Горстка та була б в іншим краю і в іншій суспільности зовсім нешкідливим смітем, брудною піною. А у нас сталась на хвилю пануючою! Для чого? Бо найшла для свого панованя тисячі дурнів, божевільних, що за власними мріями світа не бачили, що від малку кормилися не здоровою стравою, а гашишем і опієм, що у нас звеся емігрантською літературою!

— А все таки ті божевільні та п'яні зробили дещо такого, чим і нинішнє здорове поколіне моглоб похвалитись!—роздрознено сказав батько.

— Ну, що такого? Я якось не чував,—відказав син.

— Ну, хочаб увільнене селян. Адже се в великій мірі наше діло!

— О, славне¹⁾ та величне се діло, нічого сказати,—з іронією сказав Август.—Ні, іменно сего діла тямуща потомність не зможе вам простити! Іменно на тім пункті ліпше б було вам сидіти дома та не рипатись. Ну, скажіть на божу милість, що се ви такого доброго зробили? Розв'язали руки темним рабам, зреклись самі усякої опіки над ними; а віддали їх з руками й ногами на волю і ласку уряду, чиновників, посіпак! Коли се патріотичне діло, то звиніть, що я таким патріотом бути не хочу! Адже тут, перед своїми очима маєте он які

¹⁾ В рукоп. славна.

гарні примірники, як то гарно відплачується той люд за дану йому свободу! Бачили, як щиро, як складно вас рабує та обкрадає! Варто було для его свободи руйнуватися! Ні, я думаю, що варто би було принести жертву, щоб назад взяти его в руки, в добру, тверду школу!

Пан Трацкий сумно похилив голову. Єму здавалось, що удари важкого обуха на прах розбивають ті олтарі, перед котрими він довгі літа молився; що якась немилосерна рука з корінем вириває з его серця дорогі, чисті і світлі чуття, а в пороблені через те рани вливає гірку отрую ненависти та погорди до людей. А та рука, то була рука его власного сина! Але найтяжше було те, що на его страшні слова він не міг найти достаточного сильних замітів, що по его боці були факти, була правда!

— Шож, не перечу,— озвався він слабим голосом,— що много зробилося й не такого, як би було треба, що воля тільки розумному, освіченому чоловікові користна а нерозумний, темний — до волі зовсім не спосібний. Візьми єму одного пана, він в тійже хвили попаде під власть другого, попаде в нову, ще гіршу неволю! Не перечу сего, але шож тепер робити? Що було, того не вернути! Небезпечно навіть говорити о тім!

— Га, га, га,— засміявся Август,— наївні тато з своїм страхом. Правдива іронія! Перед хвилиєю вважали верхом патріотизму—увільняти хлопа, жертви для него, мов для Молоха приносити,— а тепер показуєсь, що ви не з патріотизму жертвували, а зо страху, що ви вважали того хлопа диким звірем, котрий леда хвиля може розламати заржавілу крату і пожерти вас самих, як пожирав ваших братів на Мазурщині 1846 року. От і подумали: нехай собі царский уряд бере ті голубці враз з гніздом. Ну, се інше діло, ясне діло! Так би й говорили, тоді й дискусія інша була б. Та ба, коли тоді всі патріотичні фрази пішли б до чорта, а у нас без патріотичних фраз і молоко не скисне, не то що! А коли б так по простоті говорили, то тоді ще виднійше було б, що ви не мали потреби ані права робити тої жертви, а властиво трусливої абдікації з свого традиційного і важного становища. Так, скажу одверто,—увільнене хлопів за причиною шляхти я вважаю не жертвою, не патріотизмом, а трусливою абдікацією шляхти!

Погляд сей був на стілько новий і смілий, що старий Трацкий аж голову підвів і з німим подивом впер зачудувані очі в Густава. А той говорив не зупиняючись, голос его, твердий та жорстокий, помалу підносився, міцнійшав і звенів мов сталь, мов могучий рев наближаючоїся з далека течії реакції.

— Нехай тато не дивуються, а тільки пробують подумати. Самі тато признали, що много зробилося не такого, як було треба, то значить по просту, що увільнене хлопів було передчасне, необдумане, глупе,— що для хлопів треба було попереду школи, котра б навчила, приспособила їх бути вільними і користати з тої свободи, не надуживаючи єї. З другого боку я й сам признаю татови, що держати того звіря, хлопа в клітці кріпацтва довше було небезпечно. Але ж уряд сам і без вас розпочав діло его увільнення. Ну, і гарно, нехай би собі увільняв. Діло шляхти повинно було бути—не допомагати єму до того, а постаратися, щоб увільнений хлопа не попав в неволю чужинців, царских чиновників!

— Старатися! Добре тобі говорити! Але як було старатися? Протестувати? Махати па ьцем в чоботі?

— То то ж, що ні! Така річ не робиться протестами, а ще менше маханем шаблею.

— А чим же по твоєму?

— Простим способом: шляхта могла б була не допустити до хлопа царских чиновників, кацапів, коли б була сама поробилася чиновниками! З рук дідича - шляхтича хлопа був би тоді перейшов прямо в руки чиновника шляхтича. З під власти патрімоніальної, підколаної, несмілої і обложеної під могутчу і нічим неограничену власть адміністрації. Отсе була б та школа, в котрій хлопа був би навчився користати з свободи, не надуживаючи єї!

Пан Трацкий аж руками замахав, немов відганяв від себе сю думку, але Густав говорив дальше:

— Ну, ну, не махайте! Знаю, що скажете: Як же можна йти на службу до ката вітчизни, до тирана, Москаля і т. д. Чував сі фрази і признаюсь вам, не чував глупіших. Не вже ж ту такої великої мудрости було треба, щоб не розчовпати, що річ іде не о службу катови, але о службу своїм власним інтересам, о охорону підстави власного побиту. Ба, ні! Деклямували „O wy nizcy—o wy ciemni!“ співали „Zstap o Polsko, zstap, aniele, w promienistem cielem!“ — а на далі вийшло, що в тих „nizkich“ і „ciemnych“, в тих „katach“ z wypranemi od krwi szaty“ польський люд узнав свого добродія, а замість „Polski w promienistem cielem“ зступила нужда, еміграція, руїна! От вам плоди романтичних мрій!

Пан Трацкий був подавлений, розбитий.

— Га, синку,— сказав він, звішуючи в низ голову,— шож робити? Минушого не вернеш! Слухаючи тебе, приходиться хіба сказати так, як той Русин каже: Коли б то я з переду той розум мав, що з заду! Нехай і так, що ми помилялись, робили дурниці! Одно знаю, що ми робили їх в найліпшій вірі. З своєї шкіри ніхто не вискочить. Наша пора минула, ми вступаємо до гробу. Тепер ваша пора настала, робіть ви, що знаєте, а ми поглянемо, що з вашої роботи вийде!

— Е, татку, добре вам казати: робіть ви! Не забувайте, що ви своїми нещасними помилками накидали нам таких колод попереку дороги, що коли б нам і ніг не полумати, не то щоб далеко зайти! Розтретили основний фонд, лишений від батьків, пустили дітей з торбами тай кажуть їм: дорабляйтесь, дітоньки, в божий час, а ми подивимось, що з вашої роботи вийде! Нам поперед всего треба направляти блуди батьків. А вже ж і ту в Галичині шляхта так само робила і дала собі Німцям та Чехам вирвати з рук хлопа разом з землею, вирвати найсильнішу підойму нашої будущини— адміністраційну машину! Наше діло направити той блуд. Коли краєва адміністрація, суди, школи, всі уряди в краю обсажені будуть нашими людьми, і то не романтиками, а тверезими реалістами, тоді тільки можна буде подумати о тім, що дальше робити. Тоді поперед всего хлопа почує знов над собою свого природного пана, пізнає правдиві границі своєї свободи. Тоді неможливі будуть такі рабунки, як тут у вас ішли цілими роками, ані такі засуди провіз'яльні, як ось ту бачу!

При тих словах Густав встав і випрямився, всміхнувся навіть, бо перед его уявою живо малювалася та щаслива будущина, коли блуд знесення панщини буде направлений і під мудрою рукою шляхетської адміністрації хлопа знов пізнає правдиві границі своєї свободи. А батько мовчав понурившись. Він не знав, чи подивляти розум свого сина, що тихенько та легенько тай уложив собі цілу стрійну та логічну філософію кастових інтересів, чи смутитися та жалувати молока, котре ви кормило таку прочвару.

— Але поки се станеся,— кінчив Густав уже лагіднішим, свідбідним голосом,— то я б думав, що й вам, старшому поколіню, а спеціяльно татови, не слід би закладати руки та ждати з неба благодати.

— Звісно, що не слід. Але щож нам, старим романтикам, робити? — гірко якомсь промовив пан Трацкий.

— Ну, — всміхнувся Густав, — се вже дарма, романтику треба запліт. Наш час реальний, треба й вам реальними очима на світ глядіти. Man muss sich strecken nach den Decken — як Німець каже. Треба тямити, що тепер в житю одиниць і цілих народів основна сила — капітал. Де срібла нема, там усі патріотизми на купі чорта варті. З голим патріотизмом з голоду погинемо, а як в касі будуть міліони, тоді можемо і в патріотизм забавитись.

Сего вже було Трацкому за багато. Він аж тепер ясно побачив, що те, що він уважав високим розумом у свого сина, був простий, огидний цинізм, що ругаєсь над его святощами. Не кажучи й слова більше, він плюнув і вийшов.

Але Густав не унимався. Ніщо не зраджувало его, і він при всякій нагоді не переставав лоточити батька та товкти ему про конечність здобування нових доходів.

— І відки я їх здобуду? Яким способом? — питав батько виведений з терпцю.

— Треба до промислу взятись, — твердив Густав.

— Ех, сину, ніби ти практичний чоловік, а того не знаєш, що до промислу треба осібної науки і голови не такої, як у мене! Промисл то різко, то жидівська річ, а не шляхотска.

— О, впять таки шляхотский пересуд, романтизм, ліниство! Страшно навіть подумати о тім, що міг би прийти час, де б не було коли по пів дня в ганку сидіти курячи люльку, де б треба і тілом і мозгом рушатись, кидатись, працювати! Е, тату, коли вам се страшно, то звісно, нема що й говорити, але в таким разі з гори скажіть собі маг і лягайте до гробу.

— Щож се ти, сину, в ментори мені накинувся, — озливсь в кінці батько — яким правом смієш мною коверзувати і говорити мені імпертіненції? Чи я лякаюся роботи, се показує ціле мое жите, проведене в труді, і певно в пожиточнішим, ніж твоє. А ти б красше сказав, якими то працями великими та невпинними ти здобув собі право цвікати мені в очи та туряти мене в могилу, ти молокососе, ти дармоїде, тратигрошу ти якийсь! От, глядіть на него, як він до батька промовляє! Дурень один! Ще ждати треба, що б побачити початок твоєї роботи, а ти вже другим за наставника оббираєшся!

— А леж таточку, — з незрушимим спокоєм відповів Густав, — я не хотів вас образити, а коли образив несвідомо, то перепрашаю. Але не в тім діло, таточку! Правда все таки правдою останеться, незалежно від того, хто єї говорить. Я ж про себе не кажу, бо сам знаю, що я доси тільки тратив, а не заробляв. Ту діло йшло в загалі о конечности розширення дотеперішної вашої господарки, і я раджу взятись до промислу. Щож в тім образливого?

— Ну, а до якого ж у біса промислу мені братися? — питав старий.

— Значить, в засаді тато признають справедливість моїх домагань? — радісно підхопив Густав.

— В засаді, ну, в засаді хіба ж можна не признати? Але на практиці, на практиці боюсь, щоб засада не розбилася.

— Ну, мені на разі ні о що більше й не ходило, як тільки о принципіальне признане. Так би татко були й з разу говорили. тоді інше діло. Тепер можна подумати, пошукати і людей попитати, до якого б нам промислу братися.

Вся отся гризня та колотнеча йшла перед приходом Бориса в дім Трацких. За гризною Густав не забував мов рись наглядати за слугами, робітниками та всякими другими, як він казав, „зłodіяками“. Так і побачив его Борис в перве при тім, як він карав одного такого „зłodіяку“. Люта, німа ненависть проняла его серце на вид тої поганої сцени, то й не диво, що Борис старався уникати з ним розмови, старався навіть не глядіти на него, коли сиділи разом при обіді. Шо по за ідалнею вони не стрічались хіба де случайно, про се й ніщо казати. Густав виходив до господарства або з батьком перечився, ходячи по батьковім кабінеті, а Борис разом з Тоньом або йшли до офіцин, балакали, читали разом, ані то йшли в Стрий купатися та рибу ловити. Раз тільки прийшло між Борисом і Густавом до цікавої розмови. Було се при обіді другого чи третього дня по Борисовім приході. Густав перший, вставляючи монокль в ліве око і окинувши недбалім поглядом Бориса, запитав коротко:

— Ви медик?

— Медик, — відказав Борис.

— На котрім році?

— Другий скінчив.

— Значить, анатомію вже вчили?

— Вчив.

— А скажіть но ви мені, будьте ласка, — я десь то, не знаю від кого, чув, що у хлопа така сама кров, як у пана, і що навіть мозок хлопский має таку саму вагу, як мозок інтелігентного чоловіка? Як властиво ся річ стоїть, — бо я сему не можу вірити!

— І добре робите, що не вірите, — спокійно відказав Борис. — Хлопска кров і від райтпайча потече, а паньска ніколи, хіба від шаблі. Ну, а про мозок, то й говорити нічого. Богато такого, що в паньскім мізку живе як дома, в хлопскім мізку ніколи й поміститися не може.

У всіх, що сиділи при столі, простяглися лиця, всім зробилося якомсь моторошно, бо знали нагульковатий Густавів норів і боялися скандалу. Але помилились грубо. Давного Густава, заведіяки та аранжера скандалів, вже не було на світі, а був холодний, на всі ноги кований політик і адміністратор.

— О, — сказав він відкидаючи монокль, що висів на шовковій тасемочці на груди, і з згїрдним усміхом обертаючись плечима до Бориса, — так і видно, що свідущий чоловік говорить. — І з осібним натиском підчеркнув те слово: свідущий. У Бориса немов якась ледяна рука серце здавила, здавалось, що воно трісне. Аж позеленів на лиці.

— А ви, позвольте вас спитати, — обернувся він до Густава, — ви правник?

— Так, — відповів Густав, поглядаючи на него через плече.

— А можу запитати вас одну річ?

— Прошу.

— Чи то правда, що між правниками, особливо в Галичині, є такі, котрі піддержують теорію, що за всяку крадіж повинна бути вимірювана кара смерті?

— Не добре вас поінформовано, — сказав строго і докторально Густав. — Не о всяку крадіж ту ходить, а тільки о деяку крадіж в сільскім господарстві. Я сам стою за тим, щоб н. пр. за крадіж коней чи загалом тягла робучого карати смертю. За менші крадіжі, розумієся, крім звороту коштів, по мойому одинока і найвідповідніша кара — палки.

— Дякую за пояснення, — сказав Борис, вклонивсь Густавові і відвернувся до Тоня.

— Ні, я того „гбура“ не хочу більше при столі бачити! — кричала пані Трацка, коли по обіді всі порозходилися з покою, а тільки одна Густя осталась.

— А леж, мамочко, — вступилась Густя, — прецінь же Густав его перший визвав і перший ему грубіяньство сказав.

— Яке грубіяньство, яке? Що про хлопску кров запитався? Овва!

— Нехай і так, що се не грубіяньство, але все таки дуже не делікатне запитане. Аджеж Густав знав, що він хлопський син!

— Овва, ще з ними делікатно обходитися! — скрикнула пані Трацка, — то тоді вже так собі розберуть, що й про респект усякий забудуть.

— Мамочко, та хібаж ви в нім респект утвердите, коли его на рівні з слугами трактуватимете? Адже він не наш слуга, а гість, то треба его як гостя приймати. А при тім все таки слухач університету, хто знає, якої ще карієри дійде.

— Говори, адвокате, говори! — сказала, троха лагідніючи і всміхаючись мати. — Цікава я знати, що він тобі дав за те, що ти так за ним обстаєш?

— Мамочко! — сказала з докором Густя і принялась за якусь роботу.

Від тої розмови Густав зовсім ніякої уваги не звертав на Бориса; стрічаючи не дивився на него, не витався з ним, ігнорував его цілковито, немов і не було его в домі. Тай не до Бориса ему було; цілими днями ходив та бродив то по гумні, то по нивах, то по лісі, немов шукаючи, чого не згубив. То він думав над жерелами богацтва, які можуть критися в добрах его батька і хто зна, чи не ждуть тільки смілої та щасливої руки, котра їх відкриє і вичерпає. В тих звичайно самотних вандрівках впала ему в очи одна доволі незвичайна поява. Кілька разів, день по за день він бачив двох брудних, обірваних жидів, так само як він блукаючих довкола села. Щось порпали в землі, микали між травами, стукали паличками по лісових смереках; здавалось, що два лиси мишкують, добичі шукають. З разу Густав не звертав на них уваги, але видаючи їх правильно по кілька разів що дня в різних місцях, він зацікавився ними і підійшов до них ближше. Жиди були зовсім не знакомі ему. Один здоровенний ростом, рудий, пстругльоватий, мовчазливий, з видом грізним та понурим мов у медведя; другий маленький, чорний, з довгими закрученими спирально чейсами, живий та верткий, з видом хитрим мов у лиса, і троха хромий на ногу.

— Ви що за одні, як зветесь? — коротко і строго, як справдішна власть, спитав Густав.

— Ох, паночку, — покірно і з хитрим усміхом відповів менший жидок, — ми бідні жиди, тутешні. Я зовусь Гава Діамантенбавм, а то мій брат Елькуна.

— Ха, ха, ха! Діамантенбавм! — засміявся Густав. — От іще назва! То у вас певно діаманти на дереві ростуть!

— Ох, бодай пан здорові жартували, — сказав Гава, — ми бідні жиди, не бачили діаменту й на очи, де нам знати, на чім він росте. А зовемось так, бо й наш тато так звався, Гершко Діамантенбавм. Ту в тім селі арендар був, ще за небіжчика пана Косцицкого. А як умер, то ми пішли в світ, — ще ясновельможного панства ту не було, вже тому зо двадцять літ. То тому ясний пан нас і не знають. А ми рахуємось тутешні, то й сюди вернули. Тут у нас і ґрунтик є і стара хата,

що ще тато купив. Ота, що жид Мошко сидів, — его вже нема в селі, забрався позавчера, як ми прийшли.

— Кудиж ви бували через тих двадцять літ?

— Дай боже пану здоровля. — всюди бували. Служили у добрих людей, заробляли в Бориславі, торгували дечим, всіляко бувало.

— Ну, і щож, не стало вам роботи, чи що, що сюди стяглися?

— Роботи? — Ой, ой, доброму робітникови все роботи стане. Та що, проше ласки пана, погадали ми собі, що досить блукати помеже чужими людьми, коли у нас і свій куток є. Що нам служити та вислугуватись, коли ми можемо самі собі бути господарями?

— А, так ви думаете ту господарювати? Ну, а покутного шиночку заводити не думаете?

— Ох, борони Боже! — аж скрикнув Гава, — най ясний пан о нас і не думают того! Ми не такі жиди. Ми не боїмось роботи, чи полевої, чи якої хто хоче. До всего звикли. А покутне шинкарство — борони нас, боже! Ми прецінь знаємо, що то не чесно, не по сусідски!

— Ну, вже ви щось такого чесного і сусідського винайдете, того я певний, — сказав Густав. — Ну, але чого ж ви ту, чесні сусіди, по полю випаєте?

— Так собі, проше ласки пана.

— Як то так собі? Якусь же ціль мусите мати?

— Ни, яку би ціль? Ніякісінської. Так собі ходимо, по свіжій повітрі шпаціруємо.

— Ну, не прить же міні тумана в очи, а говоріть по правді, — сказав Густав.

— Щож, проше ясного пана, — я вже виджу, що ясний пан, нівроки, розумний. То й скажу пану по правді. Роздивляємось, чи не можна би ту який гешефт розпочати. Ми на всім розуміємось, і на гандлю, і на копаню нафти, і на лісі, і на каміню. Що пан хочуть, то ми можемо зробити. Ох, а у ясного пана такий славний ліс! Ох, який славний ліс! Дерево таке рівне, як свічки, а здорове, не суковате! Чисто ґінтове дерево. Таке дерево то золото, то капітал!

— Говори, мели: капітал, — мов з нехотя буркнув Густав, стараючись укрити своє зацікавлене. — Біс міні з таким капіталом, що его з місця не рушиш. Ну, куди ту его дівати? Тато пару літ сплави послав до Стрия чи до Журавна, та не оплатилося за роботу.

— Сплави! Ох мій Боже! Таке дерево на сплави! А знають пан? Я пану скажу, я й сам в Журавні деревом торгував. Знають пан, як там іде? Зайду бувало поміж сплави і навибираю собі самого от такого дерева, файн, цімес дерева, як отсе. Купую клец по 50 кр., звезу і поріжу на кусники, по ліктеви, по сажневи, що найрівнішого, найздоровішого, як скло. Тоді везу его до такої фабрики — ни, така фабричка, що й сам ту можу собі зробити, і за оден такий клец вторгую і 2 і 3 риньські.

— За оден клец! — не міг здержатися Густав, щоб не крикнути. — Щож то за фабрика, що так платить? Що вона з того дерева робить?

— Резонанси до фортелянів. Най пан порахують. Я заплатив 50 кр., а взяв 2 риньські, то 400%, а фабрикант поріже і заробить других 400%. Чи не красний заробок, га? А ту у ясного пана такого дерева тільки! Повен ліс, аж проситься.

— Ну, а фабрика така? — питав Густав, котрому жидкова мова аж кров в жилах розбуркала і грудь розпирала, мов міцне вино.

— Ві гайст фабричка? Що фабричка? Пусте діло. Млинок, простий водяний млинок, а до валу причепити ремінь, а той ремінь буде

обертати пару циркулярок, — ни, варстат до них, тай по фабриці. Таку штуку ми з братом самі собі зробимо, нізінера нам не треба. А дощечки в паки упакувати, та на сплав, та до Стрия, а там уже залізницею вїо за границу, чи до пана Безендорфера, що фортеяни робить, чи куди там треба.

Густав поглядав то на ліс, що якось тужно-сумовито шумів до него з гори, то на жидів, що своїми невеличкими котячими очима слідили і пильнували всіх его рухів, кожного виразу его лица. „Ідея“ Гави була така проста, така природна, такого малого вимагала капіталу для зреалізованя і таке мале крила в собі різіко, що ему аж в голові зашуміло, коли погадав про колосальні проценти зисків, про які говорив Гава. Він в душі радувався, що зможе піддати батькови сю ідею¹⁾, попхнути его в так користний спосіб на нову дорогу. Але щоб ще більше дечого вивідати у жидів, він прикинувся зовсім рівнодушним і мов з нехотя сказав:

— Ну, шож, в щасливу годину, робіть гешефт!

— Ясний пан жартують, — сказав кланяючись Гава, — як може жид без пана робити гешефт?

— Ага! То значить, що для жида лиш то гешефт, як може пана обдерти, мов лицу з лика. Ну, дякую за ласку!

— Але проше пана, проше пана! Що пан говорять! Най мене бог покарає, коли я так думав! А я думав по божому, по сусідски. Ми би з ясним паном згодилися, контракт зробили, — чи пан би хотіли на спів зиск, на спів страту (а яка ту може бути страга?), — чи може пан би пристали нам продавати дерево, яке собі виберемо, а як ні, то ми готові провадити гешефт зовсім на панський рахунок. Ми чесні жиди, роботи не лякаємось, все робимо ясно і не боїмось контролі. У нас як гешефт, то гешефт!

— Гм, подумаємо об тім, — сказав Густав, кинув їм головою на прощане і пішов, посвистуючи та райтпайчем по повітю намахуючи.

А Гава по его відході тихо, без галасу, але з цілого серця засміявся.

— Га, га, га! Закинув вудку, закинув вудку! — шептав він до брата, потираючи руки. — Побачиш, що дурні гої зловляться навіть на таку глупу принаду. Ти бачив, як ему очи заблискотіли, коли я почав проценти вираховувати? Всі вони однакові. Грошей страх потрібно, раді б хоч з землі викопати, хоч з коліна вилупити, а в голові олію нема! Кидаються на всяке дранте, яке їм покажеш, і думають, що зараз бога за ноги зловлять, одного дня забогатіють. А не знають, дурні гої, що рибак на те тільки риби червяка кидає, щоб на гачок еї зловити. Побачиш, брате, що й ся рибка не встоїть!

І з радости почав плескати Елькуну по могучих, як двері широким плечам. Елькуна тільки всміхався і приймав сі братні пестощі з очевидним вдоволенем, мов боязливий британ, котрому по хребті чи

VI

Втікши від шевця, він якийсь час волочився по Дрогобичі, продаючи в ярмаркові дні сірники, батоги, крайки і деяку другу подріб селянам та селянкам. Всі ті річи давали ему богатші жидівські торговці для розношуваня, знаючи его справність та проворність, і за розпродажу віддавали ему половину зиску, не рахуючи того, що він

¹⁾ В рукоп. ідеі.

при продаваню візьме понад ціну товару, установлену торговцем. Гава заробляв добре, але торговий день в Дрогобичі тільки оден, а що в оден день заробиш, тим треба було сім день жити, і те за сім день мусіло минутись. От і почав Гава промишляти над іншими жерелами зарібку. Поперед усього він рішив, що держачися самих тільки жидів і перепродуючи у перепродавців, він ніколи не вийде на сухе, бо жиди й самі потребують заробити, і видячи его справність, чим раз більше обципують ему его скупий заробок. От він і надумав удатися прямо до жерела, до тих, що виробляють такі чи інші річи, і від них брати в розпродаж, тай то не фабрикантів шукати, а хлопів. З давна вже він звернув увагу на одного чоловічка, по міщаньски вбраного, що тижня являвся на торзі з чіпцями дуже гарної домашної роботи. Він усе ходив по дрогсбицькім ринку, поначіплявши тих чіпців на паличку і не кажучи нікому й слова; тільки в ряди-годи вторгує яку шустку, хоч дешево продавав свій товар.

— А що, мамуню, — спитав раз Гава у якоїсь жінки, що тільки що купила чепець у того чоловіка, зовсім не торгуючись, — добрі чіпці той чоловік продає?

— Хто? Староміський? О, нема над его чіпці, оден на десять літ стане або й на більше. Я отсе для невістки. Не перший раз у него беру, і ціна у него одна.

— А чомуж так мало у него купують?

— Або я знаю? Бо не жид. До жидів усі йдуть і беруть саме дранте, тай це наторгувавшись, ледво за таку ціну дістають.

Гава швидко надумавсь і підійшов прямо до міщанина.

— Помагайбі вам, пане Староміський! — сказав він кланяючись.

Міщанин глянув зачудуваними очима з під сивавих, мохнатих брів на злиденного, обшарпаного жидка, що здоровкався з ним, як зі старим знакомим.

— Тьфу на твого батька клапчастого! — сказав він, сплюнувши, — а ти відки мене знаєш?

— Ни, пане Староміський, хто би вас не знав? Вас, нівроки, усі знають. А по чому чіпчики продаєте?

— По дві шістки, або що?

— Бо я би хотів у вас купити.

— А гій, а тобі на що? Чи для матери твоеї лисої?

— Для матери, чи не для матери, а вам що до того? Кілько їх ту маєте?

— Ще вісім, або що?

— Ни, якіж бо ви! Вісім по дві шустки, то шіснацять шусток. А що зпустите, як усі візьму?

— Тю на твою голову! А на що тобі всіх?

— Що зпустите, як усі візьму? — всм хаючись повторив Гава.

— Та відчепись ти від мене! — скрикнув Староміський, — я не твій дурень, щоб ти з мене кпини собі робив!

— Ну, ну! Хочете дванацять шусток? Ні? Нате вам тринадцять! За всі нараз, готовими грішми. Чого вам треба, маєте возитися з ними ще зо три понеділки, то чи не ліпше від разу готові гроші взяти?

Міщанин подумав і сам собі не довіряв. Такого торгу ему ніколи ще не лучалося. У него була своя сімя, два сини і три дочки робили на господарстві, а він з старою жінкою плели оті чіпці старосвітським способом і шлялися з ними по торгах та ярмарках, заробляючи по струченю коштів найбільше по риньському, а не раз ледви по яких небудь 20—30 крейцарів на однім торзі. Дуже рідко траплялося так

щоб випродали увесь товар, який було винесуть на торг. А ту нараз якийсь мізерний жидок усе купує.

— Давай чотирнадцять.— сказав він.

— Ну, дай, Боже, добрий початок,— сказав Гава і відлічив гроші.— Але давайте все з палицею.

— На що тобі палиці?

— Щоби щастилося.

— Тьфу на твою голову! Бери й палицю.

— Знаєте що,— сказав Гава,— заждіть ви оту в шинку, я вам палицю зараз принесу, я так тільки, в позичку єї.

— Ну, добре — буркнув Староміський, ідучи до шинку, щоб випити склянку пива після такого доброго торгу.— Одурих проклятий жид,— воркотів він сидячи за столом,— і чіпці за песій гріш купив і палиця пропаде.— Та воркотів він се без переконання, так тільки, щоб воркотіти, бо на ділі рад був і торгови і за палицею нічого було жалувати, проста ліскова була, тільки з попроверченими дірочками, куди просилювались шнурочки, що на них висіли чіпці.

А Гава, діставши чіпці з палицею в свої руки, побіг поміж вози, по торговнях та по підсінях і такого репету нароби, вихваляючи свій товар, що народ ринувся за ним, мов на медведя дивитись. Не минуло й пів години, як розпродав усі чіпці не по 20, а по 25 кр.

— Доброго здоровля вам, пане Староміський,— скрикнув Гава, входячи до шинку.— Ось вам ваша палиця.

— А чіпці де? — запитав Староміський.

— Як то де? — До дому заніс. Знаєте що, може випете ще склянку пива?

— Та випити б то не вадило, але грошей нема. Треба ниток на нові чіпці купувати.

— Ни, випийте за мої! А я вам за той час буду щось казати.

— Тю на твій рід запливомізький! Чи омана якась мене сьогодні чіпилася з тим жидом,— буркнув усміхаючись Староміський, поки Гава замовляв пиво.— Ну, що там такого маеш міні сказати? Кажі!

— Я вас хотів запитати: багато ви таких чіпців за тиждень можете зробити?

— Як до потреби. Звичайно робимо по двадцять. Але якби нитки, то й сорок і пятьдесят можна б. Та тільки біда, що мало продаємо, то на якого тристенного їх і робити.

— Знаєте що, робіть ви для мене на другий понеділок пятьдесят. Я всі від вас куплю. По пятнадцять крейцарів за кожний.

— Е-ге, ге! Дешево б ти хотів!

— Ни, але ж я беру всі нараз, то также щось значить. Не потребує по ярмарках волочитися. Вас не обходить нічого, чи буде добрий торг, чи ні, ви маєте своє. А я ще чи продам, чи не продам то бог знає.

— Ну, вже ти б та не продав! Твій предок Юда Скаріотський і Христа продав, а ти б чіпця не продав! Ні, серденько, дай по вісімнадцять чепець на чепець, то згода!

— Але ж змилюйтесь, пане Староміський,— благав Гава,— самі видите, я бідний жидок, сам нераз не маю що їсти, а вам заробок даю. Ну, най буде по шіснайцять. Коли хочете, то й завдаток вам дам, щоб мали за що ниток накупити. А знаєте що, робіть через половину: половину чіпців білих, а половину зелених, бо в деяких селах білі носять, то зелених не купують.

— Та бо зелені міцніші,— сказав простодушно Староміський.

— От старий дурень! — подумав собі Гава.— Та я як би знав що ті міцніші, а ті слабші, то міцніших ані робив би, ані продавав би, бо се ж міні самому страта. Тота баба хіба не казала, що оден чепець десять літ носить. Значить, через десять літ другого не купить. Тьфу на таку дурну голову.— І додав голосно: — Ви про те не дбайте. котрі слабші, а котрі міцніші, а робіть, як я вас прошу. Я знаю, що ваша робота добра, то й побачу, як воно піде. А як піде добре, то ми з вами зробимо таку згоду, що ви будете собі помаленьку робити та готові гроші брати, а я буду розпродувати. Для вас не буде клопоту, а й міні може дещо капне.

— Чи ще б такому пронозі не капнуло, — воркотів Староміський.— Тебе мабуть мати в кучки породила та ще в слотаві і під окап покляла, то вже добре там на тебе накапало, не бійся! — жартував він.

Вдарили по рукам, і Гава тут же дав Староміському в задатку того гульдена, що заробив на его чіпцях. А на другий тиждень, діставши пів сотні чіпців, він нічого вже не продавав в місті, а рушив з ними по селах. То продаючи, то міняючи за всякі сільські вироби, котрі нераз о кілька хат дальше з зиском перепродавав та перемінював, Гава пробігав околиці. Говіркий та верткий, мов вюн, відливий мов гуска в царину, він на все глядів бистрими, зажерливими очима, з усього старався витягти для себе користь. Хлопські домашні промисли, отсе була та криниця, з котрої він задумав черпати повними відрами. До всього він хапався, нічим не гордував, усему находив приклад, в одній хвилі зміркував, де що може придатися і який зиск може принести. Ту виробляли сіти на рибу, там уміли якимись секретними способами красити просте домове полотно на спідниці так, що ніяким окропом тої краски не відпариш, там знов уміла якась баба гарні рукавиці з вовни плести,— всюди мусів Гава встромити свої пальці, всюди вмів пронохати діло, закупував вироби, перепродавав з зиском, і ще замовляв і знов перепродавав, і у продаючих і у купуючих держачи в найбільшій секреті, відки що побирає і куди діває, бо знав, що той секрет, то весь его хліб, що як продаючий з купуючим лице в лице зійдуться, то він зробиться лишній і з голоду згине. За такою роботою пройшло кілька літ. Гава плавав в своїх гешефтах, як щука в озері, забираючи чим раз ширші та ширші округи під себе. Якась невгасаюча горячка обхопила его, щось подібне до тої горячки, котра обхапує вояка підчас битви, відбирає ему память і жене в самий найстрашнійший огонь, притуплюючи навіть чуте фізичного болю. Оттак і Гава метався по Підгір'ю в ту пору, коли брат его кочував по гірських лісах, роблячи гонти та пускаючи сплави долі ріками. Нераз ему лучались і страти в его гешефтах, але ті страти тільки додавали палу его голові. Мрії о великих богацтвах, о опанованню всеї хлопської продукції, о всевладнім панованню на торгах і ярмарках шуміли ему в голові і гнали вічно наперед, мов той гедзь худобину. Его брала нетерпячка, скоро тільки який товар не приносив таких великих зисків, як ему хотілося, і він покидав торгувати ним, хоча б і зі стратою, надіючись надолужити сю страту на іншим товарі. В самім розпалі тої перекупської горячки він в Журавні зустрів Вовкуна, займаючись в ту пору скуповуванем і перепродаванем самого найкрасшого гінтового дерева для фабрики резонансів. Він зараз підбив Вовкуна пристати до него до спілки, тим більше, що Вовкун далеко ліпше від него знався на дереві. Гешефт в Журавні тривав пару літ; в тім часі у кожного з братів набралось вже по пару сот ринських зложеного

гроша. Вовкун, недогадливий та тяжкий на підйом, був би сидів на місці й до віку, тим радше, що запізнався в Журавні з якоюсь жидівочкою, служницею у того фабриканта, котрому вони продавали дерево; жидівочка готова була вийти за него заміж і навіть очевидно старалась его склонити всякими способами, щоб з нею женився. Але Гава пронохав сю річ і боячись стратити такого пожиточного спільника, як Вовкун, розбив се сватане, представляючи братови всю безкорисність такого гешефту. Він навіть раптом зірвав зносини з фабрики резонансів і разом з Вовкуном подався в інші сторони. І в сам час, бо фабрика та в місяць по їх відході збанкрутувала, а коли б брати не були задалегідь від неї відкараскались, то були б певно понесли значні страти. Сей мудрий маневр раз на завсігди утвердив власть Гава над Вовкуном,— брати дали собі слово ніколи більше не розлучатися.

Вони кинулись в Гуцульщину. Гава знав, що хлопи з околиць Дрогобича та Самбора ходять до Косова та до Кут за сукном на свої гуні. Їм швидко удалось взяти в свої руки всю фабрикацію того сукна, котре й доставлювали хлопам на місце. На тім гешефті за два роки заробили дві тисячі гульденів. Біс підкусив їх заложити з тими грішми суконний склеп в Дрогобичі і за рік вони провалились, стратили всі гроші, ще й до криміналу попались. Висидівши по пару місяців в Самборі, вийшли голі як турецькі святі. Тоді кинулись до Борислава і ту за два роки тяжкого, нужденного життя заробили двісті ринських. Аж тепер пригадали собі своє рідне село і почали розвідувати, що сталося з їх батьківською хатою і ґрунтом. Розвідавшись гаразд, покинули Борислав і пішли в гори.

Дивні якісь, не то радісні, не то сумні, тужливі чуття наповняли груди братів, коли вони зближались до Н. Стали на вершкуну гори, у стіп котрої лежало село. Вершок був лисий, мохом порослий, але в низу о кількадесять сажнів густою, височенною стіною стояв панський, Н-ський ліс. Ліс той шумів так чаруючо, дихав таким любим холодом, звенів такими різнородними голосами птиць, що брати залюбувались, хоч і як їм не до того було. Їх очі розбігались в низ, але ліс закривав село, тільки в однім місці Стрий блищався брилянтовою пасмою, та на противлежачій полонині череда пестріла.

— А тямиш, Гава, як ми по онтій полонині ходили та в кошарах ночували?

— А тямиш, Куно, як ми в Стрию руками рибу ловили та ніколи зловити не могли?

— А тямиш, Гава, як ми по городах горох крали?

— А тямиш, Куно, як ми, ходячи голодні по загумінках, о тім думали, що то буде, як заможатіємо, і збиралися се село купити?

— А, правда! — скрикнув Вовкун. — Та, Боже мій, як же се давно! І які ми тоді дурні були!

— Дурні, Куно? — А чому дурні?

— Думали, що так легко заможатіти і паном стати.

— А ти хіба вже стратив віру в те, що ми заможатіємо?

— Ег, що й говорити! — сказав понуро Вовкун, махнувши рукою. — Минулося мабуть!

— Ні, не минулося! — якимсь різким, дразливим тоном скрикнув Гава. — Не говори сего, Куно! Навіть думати не смій! Я вірю, і серце мое чує в тій хвили, що ми досягнемо те, о чім тоді думали, що станемося панами сего села!

Вовкун глянув на него і всміхнувся.

— Ну, — сказав він гірко, — грошей у нас як раз тільки, щоб село купувати.

— Дурний ти, Куно, — скрикнув Гава. — Хіба то грішми села купується!

— А чим же? — огризнувся Вовкун, — черепками хіба?

— Розумом, дурню; розумом! А розуму у нас не позичати. Не дармо двадцять літ по світі товклися, горя всякого коштували, всяким способом навчалися. Все те, Куно, тепер придасться. Доси ми термінували, тепер мусимо майстрами зробитись. Розумієш?

— Ну, щож, дай то Господи, — сказав Вовкун похилиючи голову, немов гнувся перед могутчою волею і бистрим розумом свого слаботілого брата.

Спочили і пішли в низ лісовою стежкою. Гава не переставав голосно розвивати свої мрії о тім, що вони повинні досягнути; в слух розводив свої думи і пляни, як заходитись біля хлопів і біля пана, котрого ще і в вічі не знав. Вовкун мовчки йшов позад него, бо стежка була вузька. Нараз на скрутій стежці грохнув вистріл і переляканий ранений в ногу Гава покотився в яр. Вовкун кинувся до него, переляканий страшенною трівогою, — він думав, що Гава вбитий. Але Гава був живий, тільки дуже переляканий, так що довго не міг прийти до слова. Перше, що він міг вишептати блідими, тремтячими устами, се були слова:

— Куно, то не добрий знак! Най Бог відвертає все лихо!

Але коли зараз опісля появився Тоньо і коли після всяких грізьб та комедій жиди від паничів таки дістали два дукати, то Гава знов набрав віри в удачу своїх замірів.

— Ні, таки воно добре буде, — повторяв він раз по раз, штиль-гукаючи опертій о руку Вовкуна та що крок сичачи з болю, — таки воно мусить бути добре! Ті дукати все зле направили. Вони нам принесуть щасте, побачиш, Куно, що принесуть. То пурец стрілив — і за платив, а то значить, що й батько его буде задумувати на нас якесь лихо і заплатити за те своїм маєтком. От як буде! От як буде!

Гава, як і всі темні жиди, був крайне забобонний і вірив в усякі приміти, то й тепер щасливий був, що таку на вид погану приміту, як постріл на самім вступі в село, зумів вияснити на свою користь.

В селі вони швидко розізналися, старого Мошка випроводили і почали роздивлятися та коріне пускати. Від Мошка вони дізналися все, чого їм треба було, і про найбогатших в селі хлопів і про пана і про попа, дізнались, кілько в кого довгів, які з ким спори та процеси, словом все, що могло бути для них корисне. Гава поліз поміж хати, то відновлюючи давні знакомства, то заводячи нові. Особливо цікаво було їм вийти в близші зносини з двором. В ту пору як раз ціле село гуділо оповіданнями про найстаршого панича, що такий лютий і так кривдить та обдирає людей на кождім кроці. Почав Гава міркувати, як би їм найлекше присусідитись до того всевладного в домі панича, і надумав саме оту штуку з резонансами.

— Побачиш, Куно, що він подасться на сю штуку, — говорив він брату, і не помилився. Зараз на другий день рано з двора прибіг слуга до хати, де жили брати, і запросив їх, щоб ішли до двора, бо пан має з ними щось говорити.

Пан Трацкий сидів в своїм покою на софі і курич льюльку, обіч него при бюрку, опершись ліктем о віко, стояв Густав.

— Ви брати Діамантенбавми, — сказав пан Трацкий, кивнувши головою в відповіді на їх глибокий поклін. — Чував про вас від сина. Сідайте, я хотів з вами дещо поговорити.

— Дякуємо пану, ми й постоїмо,— відказав Гава.— А що пан мають казати?

— Та от про той ваш проект, про фабрику резонансів. Ми з сином роздумали, і здаєсь, се не зла штука.

— Ох, ще й яка добра штука!— підхопив Гава.— Ми то пану добре можемо сказати, бо тим займалися. А мій брат тесля, то й фабрику сам збудує.

— Будуть пан кунтенті,— сказав від себе Вовкун, махнувши своєю здоровенною рукою¹⁾, немов обтісував топором дерево.

— Ну, гарно,— сказав Трацкий.— Коли так, то ми ось як зробимо. Будуйте ви фабрику: моє дерево, мій звіз, і помічника дам, що треба буде до роботи. Поки фабрика будуєсь, ви від мене нічого не дістаєте, а як піде в рух, то ви керуєте роботою, я веду контролю і рахунки, а з чистого зиску третина вам, а дві міні. Ну, що, добре я кажу?

Жиди зразу мов оглушені витріщили очи на такі умови, опісля почали між собою щось джеркотіти, далі Гава запитав пана:

— Ну, а вивіз готового товару то також пан беруть на себе?

— А вжеж,— сказав Трацкий.

— Га, троха то тяжко на нас,— сказав, скривившись, Гава,— але що маємо робити? Ми бідні жиди, хотіли б чесною роботою на хліб заробляти, то треба брати заробок, який трафляєся. Пристаємо.

— Ну, коли пристаєте, то можемо й контракт зробити.

— Який контракт? На що контракт?— скрикнули жиди.

— Ну, се вже звісна річ, такого важного діла годі зачинати, не впевнившись добре,— сказав Трацкий — Мій син уже нарис такого контракту зробив. Густав, прошу тя, прочитай, може вони не згодяться?

Густав прочитав нарис, в котрім стояли ті самі умови, а за зломане умов накладались строгі кари. Жиди знов погаркотали з собою і пристали.

— От і гарно, будемо спільниками,— сказав Трацкий.— Радую мене, що ми так скоро зійшлися! Ну, тепер ідіть, а по обіді приходьте контракт підписати. Завтра зараз Густав повезе его до Перемишля, скріпить нотаріальним підписом, а там як найшвидше й за роботу приймемся. Та дай Боже в щасливу годину зачати!

— Дай Боже, дай Боже!— сказали кланяючись жиди і пішли зо двору, щось живо між собою гергочучи. Говорив найбільше Гава, так і видно було, що старався об чимось переконати Вовкуна, котрий ішов понуро і час від часу недовірко похитував головою, тільки в ряди-годи пробуркуючи деяке слово.

¹⁾ В рукоп. рукою.

ВАЛЕРІЯН ПОЛІЩУК

I. НІЧНИЙ КОРАБЕЛЬ

(захід)

Над Берліном пригашений гул
І приглушене сяиво.
Океан темносиній нависнув, як ніч,
Рідкі зорі забуто мигають,
І літають по всесвіту смуги пасаті
З аеро-маяків:
Там пробіжить парус, як лезо,
Там торкнеться кінцем світляним,
Там полосне хлистом по хмарі,
То аж у землю сиру вріжеться, гляне —
І пішов навкруги у безодні розстать.
Ніч, підбілена знизу сяйвом міських лихтарів,
Темно нависла вгорі.
Тільки зорі забуто мигають,
І літають по всесвіту смуги пасаті
З аеро-маяків.
Над Берліном пригашений гул завміра.
Але — що це? — звільна підводиться дивная нота,
Але — що там? — лірна струна десь розмірно гуде,
І знайомий пропелер жуками хрусткими
Цілу баню небесну наповнив.
Де він?..
— З краю гроно вогнів напливає на місто:
Зеленавий-червоний з боків,
А в невидимій туші птаха-машини
Освітлені вікна кабіни
Пливають у зеніт.
І на крилах і знизу свідомости цифри
Блиском реклами говорять, —
То новий уночі проплива корабель,
Океан двигтить од роботи моторів.
Так у темному морі
Людина пливе
До нових, осіяних осель.

24/X. 1928. Осло.

II. ЖАЛЬ

(схил)

Пролітали сойки в парі —
 Тінь за ними скрізь.
 Мій коханий на базарі,
 Наче кипарис:

Він служанці хитрій бая
 Перстень поніс...
 Ах, Фатіма проливає
 Водограї сліз.

ГРИГОРІЙ ЕПІК

ЗУСТРІЧ

(Закінчення)

IX

Від станції Байраки до станції Яснополь сто двадцять кілометрів. Цю відстань з десятком проміжних, безименних станцій, Микола їхав уже два дні. Дві доби по двадцять чотири години їхав він і не знав, коли ж нарешті поїзд дійде до Яснополя. Але цього не знав ніхто. Цього не знав навіть сам машиніст поїзда, й здається це його зовсім не цікавило. За те Яснополем цікавилася вся решта поїзного населення. Від „солідного поставщика“ борошна й збіжжя на північчі ринки, до останнього торбаря, що ледве причепився на „бундірі“ останнього вагона, всі до єдиного й однаково цікавилися Яснополем. І що було в цьому надзвичайне, так це те, що зібрана з усіх закутків землі радянської, розрізнена незламним муром клункових інтересів, ця орава в кілька тисяч людей однаково радісно вимовляла це слово. Всі терпіли до Яснополя й всі гаряче бажали його досягти, як мога швидше.

Справа в тому, що зразу-ж за Яснополем кінчався довгий аж від Карпат кряж і далі поїзд вже йшов майже увесь час згори. Тоді значно хутче він посувався вперед і мав далеко менше зупинок, на яких паротяг категорично одмовлявся везти. Він ставав і стояв аж доти, доки кількатисячне поїзне населення не зносило десь чепурно всіх хрестів з кладовища чи десятка тинів в його ненажерливу пашу й доти, доки помічник машиніста не закінчав збирати платні за проїзд.

Збирали тоді все. Від засмальцьованих, покритих салом великих страдників радзнаків до картоплі, пиріжків з кислим сиром і борошна — такий колосальний був асортимент тої платні.

І брали тоді за проїзд не по-верстно, а за добу. І чим більше доб поїзд тяг тридцять — сорок розторганих вкрай товарних вагонів з далекого прикордоння, тим більше було зупинок. А кожна довша зупинка неминуче закінчувалася обходом пасажирів (коли їх можна так назвати) помічником машиніста. З ним завжди ходило по кілька чоловік з поїзної бригади й кожний з них носив з собою великого лантуха. Населення поїзда тоді неохоче роз'язувало свої клунки, охочіше шелестіло замусленими радзнаками, а машиніст тим часом мав добре відпочити й як слід заснути.

Поїзд спокійно зупинявся десь в степу, найдалше від селищ та станцій, довго сапав, контропарив, давав гудки, й згодом заспокоювався зовсім. І тоді всі знали: значить, зараз будуть збирати.

Хто з лайкою, хто у виразному мовчанні, але всі повагом роз'язували клунки й платили. Були завжди й такі, що попадали вперше й, не ймучи віри вже досвідченим і бувалим, — пробували врятуватися тим, що намагалися під час обходу зійти з поїзда. Але досить було побачити хоча один раз, як, зупинившись в степу, набитий пасажирами,

як бочонок оселедцями, поїзд ніколи не губив жодного з них, щоб переконатися в повній безнадійності їх намірів. Починаючи обхід, пасажирів просто зачиляли, й не пускали виходити з вагонів. Тоді навколо поїзду зовсім стихав рух, й тільки неповоротні корови, незадоволені й похмурі, обходили поїзд, спокійно переходячи через колії, та веселі пастушки, облазивши всі закутки паровика, пробували язиками, чи дуже гарячі його стрижні.

Стоячи тепер на одній нозі й уважно прислухаючись до рівних прискорених ударів коліс, Микола з подивом, не розуміючи багато з того сам, пригадував, як вони під'їхали до Яснополя. Ні в часи громадянської війни, коли він відступав разом з червонокожущим військом за кордон, ні, не відступав, а безумно тікав, як і всі, ні під час вселюдних, грандіозних першотравневих демонстрацій початку революції не бачив Іщенко такої недосяжної сили людського натовпу. Здавалося, що враз, в один найкоротший момент рушилися високі гори й кинули в глибоку долину важким камінням. Викинене з гір, воно безумно, підкорене законові Ньютона, з надзвичайною швидкістю несло вниз і, радіючи, що на його шляху все падає й нищиться — ревла, гуркотіло й загрожувало долині смертельним ударом провалу. Воно налітало на своєму шляху на інше каміння, креслило сині огні, било в пухку землю й зривало глибоко тверду цілину. І то була справжня радість, радість визволеної кількатисячної юрби, поклики врятованих дрібних власників, шалений захват, виклик безмятежному степові, гімн про кінець покори й підневолення.

— Яснопіль! Скільки радості, надій, бадьорості — почув учора Микола в цьому слові тисячеустої юрби.

— Яснопіль — казка, якої не досягти! Яснопіль — мрія, коли з трьох клунків, як було у Миколи, лишилося ще два. І Яснопіль тепер був уже позаду.

Поїзд давно вже невпинно гуркотів з кряжа, різав великий придніпрянський діл і з кожною хвилиною наближав Миколу до мети.

Важка мов клунок голова, млосні рухи, постійна згага й напруження виділили його очі великими синцями й мов вапном зафарбували обличчя. Дві ночі й два дні не міг заснути Микола. Дві добі він мов пес вартував цю маленьку дівчинку, що, зустрівшись йому в дорозі, назвалася Наталкою Митрофанівною, й тепер не відпускала його від себе й на один крок. Дві добі його давили думки про неї, не давали нормально мислити й категорично забороняли навіть стулити очі. А вона, як навмисне: засне трохи на клунках удень і тоді вже цілу ніч пильно вартує.

Наталка Митрофанівна і справді якось особливо пильно стежила за кожним його рухом, уважно розпитувала його, розповідала й люб'язно пропонувала заснути. І в кожному її слові, в кожному згибові її нервових губ, як вона щось промовляла, в кожному її тільки про чуже око байдужому погляді Микола бачив добре заховані наміри.

— Зрозуміти неодмінно, хто я. Дізнатися, куди їду... Він напевне не торбар — ось думки, які безумовно не сходили з її білого рівного лоба, — думав Микола про Наталку Митрофанівну. І чим далі від'їздили вони від кордону й чим менше зрозумілі одержувала Наталка Митрофанівна від Миколи відповіді на свої запитання, тим настирливішою й небезпечнішою вона для нього ставала.

— Вона безумовно за мною стежить, — склалося одразу у його рішення. Микола тепер скося повів до неї очима, силуєчись, щоб Наталка Митрофанівна того не помітила.

Вона сиділа тут же на низенькому клункові, щось уважно розглядала на далекому й темному, голому вже полі. Тепер вона більше сиділа мовчки, спокійно поглядала на Миколу й також спокійно дивилася в одчинені двері вагона. Ні в постаті, ні в її рухах і словах не було нічого незвичайного чи загадкового, все у неї було надто звичайне й досить просте. Але це саме й труїло Миколин спокій.

Досить було побачити хоч один раз, як, кинувши якесь зовсім несподіване запитання тоном байдужим і безм'ятежним, Наталка Митрофанівна підводила трохи голову й пильніше, ніж голодний кіт за досвідченою мишею, стежила за Микою. Він спочатку ухилився від її запитань, жартував з нею, але вона повторювала їх все настирливіше й невинно, з цікавістю дитини, стежила, здавалося, навіть за хвилястими рухами його невидимого пульса.

Ні незчисленні клунки, що ними до самих дахів було закидано вагон, в якому вони їхали, ні ситі матюки, що їх тисячами викидали у вагоні що-хвилини, безсоромні й віртуозні, до неймовірності, ні постійна лайка, на дахові, тупотнява й шохвилинне: „туз“, „валет“, „десятка“, „очко“ — ніщо не цікавило більше Миколу. Навіть смердючий чад цигарок, воші, самогонне блювання якогось п'яного спекулянта просто з клунків йому на спину, любов у кутку вагона на очах у всіх, ніщо не могло тепер схвилювати його. Він мав у вагоні стільки місця, що його ледве ледве вистачало для того, щоб стояти тільки на одній нозі, але й це його не турбувало. Опираючись об клунки й переступаючи по черзі то на одну, то на другу ногу, Микола був мабуть дуже радий, що нігде йому було не тільки лежати, але й навіть сісти.

Стоячи так, він бачив і чув, як що-хвилини обдурювали один одного ці люди, як брехали вони не моргнувши оком один одному, як у присмерку кутка, на лантухах товста дівка закрила лантушаною спідницею довгі, аж нижче колін, давно немиті панталони й басисто вимовила:

— Іди вже... І як її не послушали, вона трохи підвелася й зозла, з силою штовхнула когось ногою. З-за її спини тоді вилізла невеличка постать. Вона загорнулася в зношену шинелю й задоволено матюкнувшись, не пішла, як наказувала їй дівка, а сіла поруч неї. В рухах цієї людини Микола бачив солодку млюсть задоволеного самця, а в ніс на увесь вагон гостро било соромницькою спрагою кохання. Інші пасажири одверталися й лялися, а Микола не хвилюючись спокійно думав:

— І це моя омріяна батьківщина? Я не помиляюся? — питав він себе.

Наталка Митрофанівна не ворущачись сиділа на клунках і наче не бачила й не чула того, що робилося навколо неї. Але по тому, як їй ледве помітно нервово сіпалася тоненька рожева шкіра верхньої губи, як в її очах часто пробігали дрібні нервові хвилячки, Микола пізнавав, що вона все чула й, не обертаючись у куток — все бачила, що там робилося.

Іщенко зараз глянув до Наталки Митрофанівни, помітив її погляд і знайомий вже холодок неспокійно покрив йому спину.

— Що я буду з нею робити, коли вона й завтра не залишить мене? — тривожно подумав він.

До місця, де Іщенко міг зійти з поїзда й відшукати явку, лишилось ще понад триста кілометрів. Поїзд мчав, ніч давно вже панувала над землею, але її було замало, щоб досягти призначеного міста й знайти той польський костюл. Зійти ж десь вночі на глухій станції, чи приїхати разом з нею, і зупинившись, показати, що йому нікуди йти, — Іщенко не міг. Це було б надто небезпечно, можливо, навіть

трагічно й він почав обмірковувати, як би її позбутися з вагона. Швидко одкинувши цю думку,— Микола пропонував їй втекти від цигаркового чаду й сісти на дверях, але даремно— Наталка Митрофанівна сиділа на клунках, як прикута. Жодним рухом, жодним словом не виявляла вона незадоволення чи обурення. В день годину якусь вона спала, зігнувшись, а ніч сиділа на клунках і своїм байдужим поглядом спокійно дивилась у відчинені двері.

Микола стояв на одній нозі, другу він виводив за двері й по тому, з якою силою повітря тиснуло йому на ногу, він дізнався про швидкість руху поїзда.

Його місце біля дверей було останнє. Праворуч аж у куток здіймалася гора клунків, ліворуч теж, просто від його до дверей було викладено з них щось подібне до сходів і на передостанньому з них сиділа Наталка Митрофанівна. Що вона не кине його аж доти, доки він не виявить бажання зійти десь— це Микола зрозумів ще вчора. Пильнуючи її й стоячи біля дверей, він, як під'їздили до якогось степового міста, навмисне нахилився до своїх клунків. Вона кинулась до своїх і, ніби бажаючи їх приготувати, уважно, поглядом, що не лишив найменших сумнівів, глянула на Миколу. І як він помітив, що Наталка Митрофанівна зрозуміла його намір і почала поспішно лагодити свій клунок та залатаного ганчір'ям кошика,— кинув збиратися й тихо, ніби тільки до себе, вимовив:

— Осунулися трохи...

— Мої теж— вимовила Наталка Митрофанівна, як луна, й дійсно вмостила їх краще.

— Або зійти зараз вночі, або ж...— Микола зупинився. Він ще раз обміркував можливе становище в разі, коли вони зйдуть разом, чи вірніше, коли вона зійде за ним, і вирішив діяти негайно і рішучіше. Це була остання ніч і впустити її— означало програти й загубити все. Але сходити тут, за двіста-триста кілометрів, чекати два дні на другий поїзд, Микола не мав наміру. Іти ж пішки, питати дороги й зрештою потрапити десь в руки агентів чека він боявся й не наважувався.

— Краще вже її— вирішив він твердо й став одразу ж готуватися до виконання свого наміру.

Минулої ночі, коли Микола так само стояв на одній нозі, а сон владно хилив його постать, Наталка Митрофанівна сердешно пропонувала йому помінятися місцями й хоч трохи відпочити. Але, помітивши її дійсні наміри й боячись при ній заснути— Микола відмовився. Тепер треба було поставити її на своє місце й Іщенко непомітно став наближатися до виконання свого плану. Повагом, не кваплячись, він ішов до мети й щабель за щаблем ставав ближче до неї.

Микола стояв тепер на дверях, часто переступав з ноги на ногу й ще частіше змінював становище тулуба. Він вигинався, підкреслено важко зідхав, пригинався знову й раз-за-разом клював носом об клунки, удаючи з себе зовсім сонного.

Але Наталка Митрофанівна сиділа тихо й, підпираючи спиною гору клунків, ніби нічого з того не помічаючи, солодко куняла.

X

Не зважаючи на пізній час і вчорашню тривогу у волревкомі було ще чимало людей. Літні й молодші незаможники, кілька надміру озброєних охоронників, два міліціонери у лихих потертих, що ледве

сягали їм до колін, шинелях і кілька десятків просто селян. Дехто з них сидів, голосно розмовляючи, за столами, де хто з охоронників лагодився вже на тих же столах заснути, хто поєднався в невеличкі групи й гаряче сперечався.

На чолі всього натовпу, очевидно, був Матвій. Старанно озброєний всіма видами зброї, він якось особливо поважно похажав по кімнаті, мандруючи із одного кутка помешкання в другий і мабуть уважно слухав, те, як тремтіли й співали його остроги. І хоча Матвій ніколи не сидів на коняці, якщо не рахувати сюди попової „Серни“, але й то було ще тоді, коли він наймитував хлопчаком, це не мало ніякого відношення до острог. Він їх носив, як і багато з його зброї, не тому, що вони йому були потрібні,— зовсім ні: Матвій ще в дитинстві мріяв стати верховцем, бо йому подобалися остроги, і, як тепер трапилася нагода— він прикрутив їх і вже давно не скидав. Коли ж хто з товаришів глузував чи допитувався настирливо, навіщо Матвій їх носить— він спокійно, по діловому й без найменшого вагання відповідав:

— Що б дужче боялися! Воєнка повинні всі боятися— цілком щиро стверджував Матвій.

Коли до кімнати увійшли Дем'ян та Нематвій, воєнком Матвій ще ходив із кутка в куток і, неголосно й задумливо посвистуючи, він надмірно морщив лоба й удавав з себе надто суворого й заклопотаного.

— Це він план придумує,— шепнув многозначно до Дем'яна Нематвій.— Хоче, щоб якось всіх бандитів одразу видушити. Вже цілий місяць б'ється. Що-дня отак ходить і ніяк не додумається... Голова-а— в його,— захоплено підкреслив начальник охоронного загону й в одну мить широко розгорнув натовп, прокладаючи Дем'янові стежку.

— Сюди, товариш Неживий— показав він на кімнату збоку. Це наша вечірня резиденція— хвалькувато підкреслив Нематвій і обернувся до воєнкома:

— Матвію, де Гуска?— але Матвій навіть не підвів голови й нічого не відповів.

Нематвій ще поспитав, але воєнком, продовжуючи ходити, мовчав, так ніби зараз гукали зовсім не до нього.

— План обдумує, чорт,— з серцем вимовив начальник охорони й, озирнувшись до охоронників, суворо наказав:

— А ну, хлопці, щоб Гуска зараз на закаблуках сюди з'явився Враз мені!

Хлопці не мали наміру заперечувати, прожогом сипнули з кімнати й голосно застугоніли за дверми в коридорі.

Нематвій повернувся до Дем'яна й, помітивши, що той вже почав щось уважно записувати до книжки, тихо сів.

Дем'ян щось дійсно довго й уважно записував, і як він підвівся, Нематвій хитро підморгнув до його товстою бровою і многозначно й загадково, з пошаною в голосі вимовив:

— На заметочку, значить, взяли, товариш секретар... Люблю порядок. Страх як люблю... я вам тепер друг до самого гроба.

Дем'ян вдячно посміхнувся. Він звівся, взяв начальника охорони за ремінний портупей й полегшено, ніби стверджуючи свою усмішку, додав:

— Роботи у нас буде багато, товаришок.— Багато, друже. Не боїшся ти?

Нематвій зробив надто суворий вигляд і ще суворіше промовив:

— Чого б мені боятися? Він помовчав і, винувато посміхаючись, додав: Так, що — ніхто не дасть нам ізбавленья, товариш Неживий. Да...

Дем'ян ще посміхнувся тільки самими кутками губ.

Нематвій одразу помітив прихильне до себе ставлення й підбадьорився. Почуваючи, що Дем'ян ним зацікавився й оцінив, як слід, він многозначно протер свої коротко підстрижені вуса й, випроставшись, — дуже хапаючись, і мабуть хвилюючись, щоб чогось не перебрехати, урочисто додав:

— Прізраки бродять вже по Європах, комунізм там ходить, дорогий товаришочок. Маркс сказав це давно й, щоб не забули, він записав для нас.

— А звідки ти знаєш про це? — запитав його серйозно Дем'ян.

— Вичитав... Тут у нас була така маленька книжечка. — Він розвів два пальці й показав, яка саме була книжечка. — З города привезли, товаришочок. Другого нічого не поиняв, а це я добре зрозумів. Вона таки довго валялася на столі отут, я почитав, а вони скурили, гади!

Він рвучко підвівся з стільця, сильно вдарив кулаком об стіл і ще повторив початок Комуністичного Маніфеста, немилосердно перебриуючи його й неправильно наголошуючи слова.

— А ми з вами, товаришу секретар — дело зделаємо. Зделаємо, товаришочок, я вже бачу — закінчив він патетично. — Ти свій паре-ньок, у — доску свій...

— Ага, ось і Гуска — змінив одразу тон Нематвій.

До кімнати, витягшись по військовому, увійшов Начміл.

— Гуска, оце наш товариш секретар. Ти ж сьогодні за день і не з'явився сюди. Тепер він значить буде пока нам і за голову. Тимчасово, понимаєш?

Гуска козирнув і став мовчки посеред кімнати. Нематвій підійшов до його, пильно глянув у вічі й з відтінком суворости спитав.

— Скажи, голубчику, за що ти зачепив Криворучку? Начміл не одповів Нематвієві й раптом повернув до широкого столу.

Перед Дем'яном стала невисока на зріст людина, вона підкреслено пнула груди, широко розкривала малесенькі карі очки й увесь час козиряла.

Дем'ян щось знов уважно занотовував у маленьку записну книжку. Гуска стояв рівно, стиснувши рота й з'єднавши по військовому заклапки. Одну руку він поштиво тримав біля кашкета, а другу рівно витяг дотолу. На тонких Гусчиних губах, зовсім під самим носом, стирчав пучок коротко стриженого волосся, а його великі, білі вії часто стрибали.

— Чого ви так стоїте, товаришу Гуско? — здивовано запитав Дем'ян. Тут же у нас не військова установа... Сідайте.

— По долгу, — товаришу секретар, поштиво мовив Гуска, розчепивши на хвилинку бліді губи. І як помітив Дем'янове незадоволення уважно оглянув стільця й сів.

— По долгу, товариш Неживий. Дисциплінка... да... він ще трохи помовчав, обернувся, закрутився й ще щось вимовив.

Дем'ян зачекав, доки начальник міліції улаштувався і, переконавшись, що Гуска дійсно зовсім перестав козиряти, висловлюватися й що тепер він зможе вже слухати його, тихо почав:

— Мені сказали, що ви сьогодні увечері заарештували вчительку Криворучку, правда це, товаришу Гуско?

— Так точно. Надо її коцнуть сьогодні. Вірно, товариш секретар. За явну контр-революцію. Я хочу не допустити до зарази. Я повинен все з корінням і з насінням. Інакше дійсно зараза на всіх дітей зразу!

— Яка зараза? щиро здивувався Дем'ян. — Про яку ви заразу кажете?

— У нас швидко вже почнуть школи вчить, розумієте? Я хочу, знаєте, не допустити її. Дітей усіх зводить на шлях контр-революції і сама вся і наскрізь одна контр-революція. Я вчора, товариш секретар, проходив останній раз повз її вікно... Прохожу й думаю: нада оце проверочку зделать малость. Став і слухаю, а там таке, товариш секретар, що й казати вам трохи соромно. Вікно, значить, по недосмотру одчинене, просто во всю, а вона на все село

„Гей гай мати, гей гай мати“...

Я, конешно, слухать сів та й думаю, а ну про яку вона матір буде. Може не про ту, що з Петлюрою, а вона, як чесоне, знаєте:

„Гей та й помандрував з матери України
Козак молоденький“.

Ну я, знаєте, товариш секретар, аж скочив, чуть бомби туди не всадив. Ні, думаю, тут потрібна видержечка. Проверочка нужна. Стримався я... сидю, під вікном слухаю, ну а вона ж не знає, конешно, що я тут... Вечір знаєте й вітрець такий... такий знаєте підходящий, дерева верхками хить — хить... шумлять угорі дерева, вона співає, а я мовчки слухаю. Як почала ж вона, як почала, так мене аж у піт, знаєте, кинуло. Знаєте, товариш секретар, про Палія, Гонту, Залізняка, Дорошенка. Одне слово про всю Січ зразу. Гідра, контр революція! Я сижу й думаю, що ось-ось швидко й до Кадила дійде, а воно чомусь так обійшлося. Хоч, знаєте, я почував, що вона про це неодмінно думала. Я це знаю, бо коли я ненароком кашельнув... У мене, знаєте ця насморка все, вона мабуть почула, вийшла до вікна, поклала свою кобзу на вікно й, заломивши руки, вимовила...

— „Что дремучий лес прізадумался?“

Це ж ясно, що про Кадила. Я це всім інстинктом своїм пролетарським почув. Я, знаєте, товариш секретар, ходив все дрова рубать. Мене й на війну не взяли — нігде не записаний був — похвалився Гуска. А грала вона на кобзі. Згадувала гетьманщину, Палія, Залізняка та можна сказати, що всю ту бандитську Січ одразу. Всю чисто...

Дем'ян увесь час слухав його уважно й серйозно, але зараз він не витримав, посміхнувся й силою задавивши посмішку — підвів до Гуски своє обличчя.

Начміла підбадьорила Дем'янова усмішка й він ще завзятіше додав.

— По-моєму, так всі ці кобзи треба одібрати, товариш секретар, Петлюровщина й антисиметизм один з ними.

... Я, знаєте, не розумію, як вона може виховувати дітей на отих Паліях, Дорошенках, Мазепах і всій Січі Запорозькій — суворо закінчив Гуска.

Дем'ян ще посміхнувся. Він рухом руки вдруге зупинив надмірно говірливого начальника міліції й тихо вимовив...

— Оце й все, що вона вчинила?

— Так точно, товариш секретар — вдоволено, не знижуючи тону, підтвердив Гуска.

— Приведіть її сюди...

— Не можна, товариш секретар, її привести.

Дем'ян здивовано запитав тільки самими очима, в чому справа й став чекати.

— Ключі від буцугарні заніс міліціонер. Буде він так за кілька годин. Я не знав, що ви захочете подивитися на неї — винувато пояснив начміл.

— Пошліть за ним негайно.

Гуска віддано козирнув. Потім він загадково глянув на Дем'яна й трохи здивовано перепитав.

— А хіба до ночі вона нам потрібна? увечері ж не зовсім зручно. Знаєте, народ там біля ставка ходить... Я намітив її покупати. Там нікого не буває — бояться...

— Щоб негайно була тут! Ви й товариш начальник охорони теж приййдіть сюди. Щоб все було, як кажу, — суворо відповів на його подив Дем'ян.

Гуска ще слух'яно козирнув і поштиво вийшов з кімнати.

— Я ж казав вам, товариш Неживий — почав неоднозначно Нематвій.

— У його наче трохи як не всі дома. Як начепиться на кого, так винен, чи ні, а він готовий з'їсти, а як до діла, — як треба показати себе, тоді він п'ятки маже — схарактеризував Нематвій начміла.

— Я піду, товариш секретар. І голосно ступаючи, він вийшов своєю важкою медвежою ногою за двері.

Вже зовсім смеркло. Відпустивши нових, що прийшли, відвідувачів, — селян, Дем'ян нетерпляче чекав, коли вже нарешті повинен з'явитися із вчителькою начальник міліції. Він посилав вже за ним двічі Нематвія, наказував розшукати його Матвієві, але Гуски не було.

Дем'ян хвилювався, ще посилав довідатися, чи сидить заарештована Криворучко й дуже лютував на начміла. Але не дочекавшись Гуски, Дем'ян змушений був дати наказа розбити в буцугарні замок і привести заарештовану. Сидячи так і гніваючись на начміла, він почув, як до кімнати хтось несміливо постукав. Вкрай розгніваний на цей непотрібний етикет, Дем'ян скочив з-за столу й зо-зла що було сили штовхнув у двері ногою. Вони раптом одскочили й туго та голосно об щось хряснули.

Дем'ян вмить зрозумів свій необміркований вчинок, тривожно переступив поріг і здивований чи більше вражений — зупинився.

— Не стукайте, а коли вам треба до мене — йдіть просто, — вимовив він до начміла. — Який чорт потребує цього? Бачте, зовсім здуру вам ніс розтросив.

— Нічого, товариш секретар. Я постараюся — витирав Гуска свого скривавленого носа.

— Криворучко зараз буде. Сам шукав. П'ятеро сел вибігав. Шукав товариша Листового.

— Кого? — незрозуміло запитав Дем'ян.

— Міліціонера, мого замісника, що пішов з ключем...

— А... Чому ж її не ведуть сюди?

— Зараз буде, товариш секретар. — Приведуть — чепурився Гуска.

У дверях з'явився Нематвій. Він загадково широко всміхнувся й, як зайшов до кімнати, в коридорі стало видно маленьку жіночу постать. Вона йшла, низько спустивши голову, не поспішала, а позаду й з боків у неї, з надто суворими лицами, з рушницями й пістолями йшли вартові.

— Розступись. Розступись, — урочисто вимовив Гуска й хотів вже витягти з піхов шаблюку, але несподівано зустрівся з насмішкуватим поглядом Дем'яна, захвилювався й не виконав свого наміру.

Вчительку ввели до кімнати й лишили стояти біля столу.

Дем'ян спокійно сів за стіл, праворуч від його, похилившись на стіл, напівлежав начальник охорони Нематвій, ліворуч, високо звівши голову, сидів начміл Гуска.

Начміл був зосереджений і надміру серйозний, Нематвій з ледве помітною на товстих губах усмішкою і Дем'ян не виявляв ні веселости, ні суворости. Він на щире Гусчине здивування звелів вартовим вийти з кімнати, запросив вчительку сісти, спитав, як її ім'я, й тоді вже почав:

— Скажіть нам, Степанидо Дмитрівно, за що вас заарештовано?

Степанида Дмитрівна тільки тепер підвела сміливіше великі блакитні очі, боязко оглянула всіх присутніх і коротко розповіла все, як трапилось.

— Правильно? — звернувся Дем'ян до Гуски.

— Все наче правильно... тільки знаєте, товариш секретар, до цих вираженій, до того, як вона співала, у неї була тоді... як це... Ну як це... — запнувся він. — Ага — душа. За душу наче мене брало, як я слухав! Я казав уже... товариш секретар. Ви їй не вірте. Бреше, сволоч інтелгенщина.

Кругле з розстрільними бровами обличчя Степаниди Дмитрівни враз зашарилосся, а виразні, але не товсті красиві губи боляче здригнули їй. Вона глянула на Дем'яна, поспішно загорнула з лоба під хустину пухкий русий пучок волосся й нічого не одповіла.

— Що ви співали, Степанидо Дмитрівно?

— Я співала старих українських дум. Я ж казала — захвилювалася вона. — Співала про Морозенка, про Палія, про Гонту з Залізняком... у мене є кобза, — трохи запинаячись, ніяковіючи і ще більш шаріючи докінчила вчителька.

— Да, да. Кобза, — додав якимось особливо неоднозначно Гуска й так натиснув на „б“ й на „з“, — що всі від того мало не зареготали.

— Оце й усе?

— Усе, — покійно відповіла Степанида Дмитрівна.

— Вона явно ховає свої дійсні наміри. — Я ж говорив про душу — ще неоднозначніше зауважив до товаришів начміл.

— А саме? — запитав серйозно Дем'ян.

— А про ліс, ви як тоді душевно розказували, — звернувся Гуска до Степаниди Дмитрівни.

— То є такий вірш, — відповів за неї Дем'ян.

Начміл незадоволено повів очима й запитливо зупинився на Нематвієві.

— А, ще начміл називається. Я ще маленьким його знав. Хто цього не знає, — задоволено, з почуттям своєї переваги промовив начальник охорони.

— Ви можете йти додому, — заявив Дем'ян Степаниді Дмитрівні. Вона недовірливо скинула до його великими очима й несміливо підвелася.

— Вас заарештували незаконно. Більше цього вже не буде, — пояснив Дем'ян, цілком розуміючи її розгубленість.

— Правильно. Люблю за справедливість — посміхнувся Нематвій. Правильно, товаришок — стверджував він присуд.

Начміл сидів здивований вкрай і навіть не ворухився. Він тільки швидко бігав очима й ще густіше кліпав своїми великими білими віями.

Здавалося, що два білих метелики сіли йому на очі й, часто пурхаючи крильцями, добивалися, щоб він їх туди впустив.

— Степанидо Дмитрівно, йдіть додому, — голосніше вимовив Дем'ян, бачучи її нерішучість і вичікування.

Вона обережно рушила з місця й боязко, як це може тільки селянка, глянула на Гуску.

Він упіймав її погляд і, підбадьорившись, теж підвівся. Видно було, що він розгнівався й вирішив діяти до кінця.

— Коли вже казати, так треба все зразу! Я вам, товариш секретар, ще один факт про неї — заявив багатозначно Гуска.

Дем'ян запитливо підвів голову до Гуски, а Степанида Дмитрівна дійшла до дверей і, німа й перелякана вкрай, сперлася на одвірок і стала покірно чекати на неминуче важкий вирок.

— Зимою... Ні, це було вже на-весні... Я, знаєте, послав у школу мого помічника, товариша Листового. Провірити надо було, знаєте, — як там і що вона... На цьому місці Гуска суворо ткнув пальцем на Криворучко й важко, помітно хвилюючись, передихнув.

— Вона, знаєте, одкликала його з класу в коридор та й ка:

— Товариш міліціонер, ваша справа там самогонку трусить та злодіїв ловити, а сюди я прошу не ходити. Листовий — значить, против, знаєте, а вона верть у клас та й заціпнула. Ну, мій замісник постою під дверима та й пішов з підорваним авторитетом.

Гуска закінчив і, переконаний, що такі речі, вже ніяк не прощаються — чекав на справедливо суворий суд.

— Вона правильно сказала тоді вашому помічникові. Школа не ваша справа. Ви маєте роботи й без неї — вимовив спокійно Дем'ян.

Гуска аж враз підскочив.

— Як то не моя? А єжелі там, у школі, та будуть контр-революцію розводити? От як вона вчора... Так і тоді не моя справа? Я спрашу вас? Не моя справа?

— Степанидо Дмитрівно, йдіть, будь ласка, додому.

Степанида Дмитрівна чемно уклонила Дем'янові, потім товаришам і тихенько зачинила за собою двері.

Гуска сидів у кутку, він був дуже сердитий і зовсім розчарований. Нематвій ходив по кімнаті й задоволено посміхався.

— Та я тут чорт його знає, що зроблю — схопився із стільця й голосно вигукнув начміл. Я, знаєте, три роки. Я... Я...

— Не кричіть, — спокійно попередив його Дем'ян. — Тихше... Ви мене, сподіваюся, зрозумієте.

— Ви про мій авторитет забули. Перед учителькою, цею безпартійною інтелігенткою, такі коники зі мною! Та я зараз у повіт до начальника, до парткому — релетував Гуска. — Я зберу своїх людей...

До кімнати увійшов волвоєнком Матвій і чомусь пошепки, так ніби його хтось міг слухати за дверима, повідомив:

— Годину тому вся банда Кадила вирушила з лісу. Напрямок невідомо який. Мене тільки повідомили — закінчив він.

Всі разом підвелися... Дем'ян зараз же забув про начміла. Він уважно розпитував Матвія, скільки є озброєних людей, похапцем склав список.

Нематвій загадково, задоволено посміхався й скося стежив за Начмілом.

Гуска нервовою холою крочив по кімнаті, боязко поглядав на Дем'яна й певно обміркував, як би його сьогодні „захворіти“ чи кудись непомітно виїхати.

ХІ

Вагон давно спав. Скрючившись на своїх клунках, обіймаючи їх руками й дістаючи ногами до сонних облич сусідів, перетрушені густо блідими вошами, пасажири голосно сопли й, ще голосніше підсвистуючи на всі лади носами, — солодко спали. Спала й Наталка Митрофанівна й тільки в кутку ледве вловною тінню ворушилась сірим лантушінням товста дівка. Вона часто й глибоко дихала, сопла й захлинаючись щось шепотіла. І з того її шепоту, що долітав з кутка, Микола пізнавав соромницькі слова й звуки.

Він бачив, як звидти підвелася велика чоловіча постать. Вона щось тихо прошепотіла до своєї випадкової коханки і повагом, маневруючи поміж живими трупами й пильнуючи, щоб когось не наступити, полізла в другий куток вагона. До дівки одразу ж прилізла з того кутка друга людина й Микола знову чув ненажерливий шепіт, поцілунки, радісні захвати й потім важкі, трохи незвичайні матюки задоволення.

Наталка Митрофанівна згодом прокинулася, але вона ніби не помічала Іщенка, нерухомо сиділа на одному з клунків, як на приступкові й мовчки дивилася в правильний чотирьохкутник дверей.

Миколі здалося, що вона давно вже помітила його намір, докладно відгадала його й тепер їхидно посміхалася, ховаючи від його свою усмішку. Він зауважив собі, що так минуло може з дві довгих години, і занепокоївся.

Наталка Митрофанівна не пропонувала мінятися місцями, а сидючи так, на другій з клунків приступці, вона була майже недосяжною для його мети.

Микола давно встиг помітити, що дівчина мала тверду руку, стрункі й пружкі ноги й мабуть вовчу лють. Накинутися на неї зараз, як вона сиділа, схопити й враз кинути в чорний чотирьохкутник дверей Микола не міг, дві попередні безсонні ночі й ця зовсім знесилили його. Голова йому була важкою, м'язи, здавалося, назавжди зів'яли й зовсім відмовлялися слугувати. Обміркувавши, Іщенко зрозумів, що її можна було взяти зараз тільки хитрощами. Але на це Наталка Митрофанівна не йшла, й потягти її було не легко.

Микола стояв на одній нозі й напружено слухав, як паротяг часто погукував, щоб кондуктори загвинчували гальма, і як, одбиваючи швидкий сталевий такт, — поспішали в степи колеса. Поїзд нісся з великою швидкістю, здавалося, все збільшував її й, рахуючи короткі рейки, колеса енергійно та ритмічно вистукували й ніби кликали Миколу не баритися. Він вихилився всею поставою, виглядав з-за дверей і, зустрінутий гострим вітром — ховався. Наталка Митрофанівна непорушно сиділа на своїй приступці й, озирнувши її, Микола знову уважно прислухався до швидкого танку коліс.

— Не сто-я-ти, не зі-ва-ти. Бе-ри — бе-ри, бе-ри — бе-ри. Не-сто-я-ти. Не-сто-я-ти. Бе-ри, бе-ри — бе-ри, бе-ри — густо вибивали вони й наче соромили Іщенка за його вагання та нерішучість. Він якось особливо уважно, напружено слухав їхній докір, а думки його боязко кралися про ранок.

— Ні, зразу! Треба зараз — категорично підтвердив Микола. Він підвів від клунка голову й пильно подивився на Наталку Митрофанівну. Своім поглядом і великим зідханням Микола намагався нагадати їй про вчора.

— Хіба ж вона не запропонує мені відпочити? Хіба вона могла забути про вчора? — думалося Миколі. І, мов у відповідь йому,

Наталка Митрофанівна зробила ледве помітний рух і, повернувшись і ніби бажаючи підтвердити його думку про те, що вона не спить і все бачить, — вместилася зручніше. Микола ще важче, підкреслено зідхнув і, випроставши наперед руки — важко зігнувся між дверима й клунками. Він настирливо, підкреслено домагався, щоб вона неодмінно помітила, як незручно, як боляче йому тут стояти, як неміжно тремтять йому ноги й важко клониться голова. Але Наталка Митрофанівна сиділа тихо й байдуже дивилася в правильний чотирьохкутник ночі ніби зовсім не помічаючи Миколи.

Стомлений вкрай, доведений до розпачу, Микола нарешті помітив, як трохи згодом Наталка Митрофанівна ледве-ледве поворухнулася, випростала з під себе одну руку й легко підвела до його голову.

— Вам так не зовсім зручно, товаришу — вимовила Наталка Митрофанівна. І в її голосі, за цією, ніби звичайною, увагою й удаваною щирістю, Микола впіймав добре приховане глузування.

— Ні, нічого. — Дякую — ледве вимовив він, намагаючись цим тільки підкреслити свою втому й одверте бажання помінятися з нею місцями. Микола домагався, щоб вона нарешті зрозуміла його й запропонувала, як було вчора, помінятися місцями. Але він помітив, як вона щось вирішила, повернулася до нього рівніше й за цим підвелася із своїх клунків. Він мацнув її похалпливим поглядом, силууючись пізнати її мислі, трохи випрямився й ступив із свого місця до неї.

„Може одразу схопити й все — миттю пролетіла думка, але не встигла вона й зформуватися, як дівчина стала в безпечніше місце й, звертаючись до Миколи, тихо вимовила:

— А мені здається, що вам незручно. — Микола зупинився й навіть не встиг нічого одповісти їй. Його якось особливо вразило її останнє речення. В ньому він дійсно вже відчув добре приховане глузування й зовсім очевидний, яскравий натяк на те, що вона цілком розгадала його задум.

Що це було так, що Микола не помилявся, це видно було хоча б з того, як Наталка Митрофанівна пильно глянула йому у вічі, ледве вловно посміхнулася й ще захисніше сіла на старому місці.

Поїзд все мчав. Колеса вибивали своє рясне та-та-та-та-та-та-та-та-та, різко хряпали тарелі й паротяг погукував, щоб кондуктори опускали гальма.

Але Микола не бажав скоритися. Він, не ворушачись, стояв на одній нозі й пильно стежив за Наталкою Митрофанівною.

Десь із села у вагон залетів перший поклик раннього півня й чорний чотирьохкутник дверей ніби починав уже блякнути.

Наталка Митрофанівна мовчала й, слідкуючи за нею, Іщенко слухав, як вагон на всі лади висвистував пищиками, клекотів ковальськими міхами, голосно хропів і густо чувся.

Важко перегнувшись на клунках, Микола ледве тримався одною рукою за одвірки вагону й, спершись на спину, він не спускав погляду з Наталки Митрофанівни. В напівтемряві східців яскраво вирізнялася її гармонійна фігура й до класичності правильні риси обличчя. Одна її рука лежала нерухомо на коліні, а друга десь принадно ховалася під пахвою. Іщенко уважно дивився на дівчину, захоплювався її не аби якою вродою й чим більше та пильніше придивлявся до Наталки Митрофанівни, тим настирливіше зростало його бажання докінчити свого плана й, ніби боячись спізнитися чи перерішити, Микола обережно нахилився до неї й силууючи себе спокієм, тихенько вимовив.

— Наталю Митрофанівно!

Вона враз і з якимсь особливим зацікавленням підвела до його голову й стала чекати.

— Я хочу вас прохати... він нерішуче зупинився, мабуть не наважуючись висловити свого бажання, чи боячись викрити свій намір.

— Ви хочете запропонувати помінятися мені з вами місцями? — зовсім несподівано, але цілком бажано для Миколи запитала Наталка Митрофанівна.

— Я дуже стомився... Заснути хоч одну хвилину. Вибачте мені...

Наталка Митрофанівна на цей раз не заховала вже своєї підозріло глумливої посмішки й одразу ж підвелася. І по тому, як вона обережно, уважно глянула до дверей, та одійшла вбік, щоб пропустити Миколу, та як заждала йти до дверей, аж доти, доки він не вмовився; по тому, яка вона цупко бралася за клунки й двері, — Іщенко впізнав, що його намір нею було цілком розгадано.

— Вместилися вже? — запитала Наталка Митрофанівна, як тільки Микола стіх на клунках і легко сопучи удав, що він вже спить.

— Дуже дякую, Наталю Митрофанівна, Мені добре, дякую. Я тільки трошки — промовив він до дівчини, удаючи в себе зовсім сонного.

Насправді Микола не спав. Жодний атом його стомленої істоти не міг зараз спати. Весь саме чекання, сидів він напруживши всі м'язи, і готувався, щоб раптом кинутись на неї й виштовхнути за двері. Але Наталка Митрофанівна теж не спала й мабуть чекала на нього. Вона не виходила, як це робив він проти дверей й увесь час трималася збоку, під надійним захистом клунків.

Поїзд важко погримував на коротких рейках, голосно бив тареллями й паротяг часто гукав, щоб опускали гальма.

Стежачи за рухом і місцями, де проїздили, Іщенко зауважив, що вони пішли вже на останній спуск і за п'ятдесят-шістдесят кілометрів поїзд знову зустріне новий кряж і тоді піде вже поволі. Ніч помітно вклякала й за правильним чотирьохкутником дверей Микола іноді вже бачив рідкі дерева лісу. Треба було поспішати й або діяти зразу, не гаючи й хвилини, або ж покластися на долю й погодитись на те, щоб Наталка Митрофанівна зійшла з поїзда разом з ним. Але Микола не вагаючись вибрав перше.

Напруживши всю увагу, він упіймав мить, коли дівчина на короткий момент забула про нього і враз, мов відштовхнутий дужою спіраллю — кинувся на неї. В найкоротший мент, в одну десятитисячну секунди, Микола досяг її тіла своїм кулаком, вдарив, що сили в бік і одразу збив її з ніг. Але, очікуючи його нападу, вона трималася рукою за мичку лантуха й збита з дверей, Наталка Митрофанівна важко повисла на руках. Лантух, що за його вона трималася, був важкий і, притиснений десятками інших клунків, він затримав її й допоміг врятуватися від першого вдару.

Повисши на своїх руках, дівчина швидко летіла разом з вагоном і намагалася не впустити мички, підвестися на руках. Широко розплющені, великі вродливі очі її виявляли смертельний жах, а губи були німі й міцно стиснені. Якусь мить Микола дивився їй в очі, але раптом зрозумівши, що перший її поклик про порятунок розбудить сонних, він високо підвів ногу й що було сили опустив її на білі руки дівчини. Наталка Митрофанівна боляче скрикнула, але мички не пустила. Він захищався, підвів ногу ще і ударив по її руках знову. Дівчина сколихнулася й раптом зникла. У відповідь Миколі долетів

тупий болючий хряск. Іщенко виглянув з вагона, але там нічого не побачив, а хряск той раптом, як і з'явився—змовк. Тоді Микола повернувся до приступки, поспішно знайшов її кошика й спустив у двері. Потому він підняв її важкий клунок, доніс до дверей і теж викинув...

У вагоні було тихо. Спали всі, і тільки в кутку за клунками від товстої в лантушинні дівки долітало шамотіння та ще несло звіди важким духом соромицької спраги.

Поїзд швидко мчав, ніби допомагаючи Іщенкові втекти від кари, й паротяг часто вигукував, вимагаючи, щоб опускали гальма.

Микола озирнувся навколо, перевірів, чи всі сплять, і сів на місце, де сиділа вона. Але уместившись, він раптом згадав її повні відчаю очі, напружені білі руки, підвівся й пішов до дверей.

Ніч починала вже збирати своє чорне лахміття, але ще було темно. Микола дивився вперед, любувався з безкінечної чорної стіни лісу і тепер полегшено думав про своє завдання. Він тепер міг заспокоїтись. За кільканадцять годин поїзд дійде потрібного йому місця й під виглядом торбаря Микола вилізе з вагона разом з іншими торбарями й ніким не помічений—знайде потрібний коцьол.

— Але що то?—раптом запитав себе Микола. Він напружив вуха і ще пильніше заглибив погляд. До його чутливих вух долетів ніби самотній постріл, а в лісі він ясно побачив підозрілі вогниці. І не встиг Іщенко обернутися, як поїзд раптом важко сіпнувся, смертельно загуркотів і за цим розлігся дужий вибух.

Вагон важко здригнувся й ніби враз підвівся цапки. Десь почувлася тріскотнява, ніби сальва. За цим Микола відчув, як підлога під його ногами піднялася враз. Вагон враз прокинувся, розірвався сотнями сполоханих, безумних голосів і, ще гоїднувшись, з голосним тріском полетів з висипа.

Микола стояв біля дверей й як тільки вагон перекинувся, він встиг вискочити. Стоячи тепер на горі, Іщенко дивився, як перекидаючись, мов цяцькові, з крутого висипа летіли вагони, як з їхніх дверей вилітали з безумними людськими зойками, клунки, люди й густо квітчали великий і крутий схил висипу. Микола побачив, як трохи напереді на зеленому вскісі висипа, за кілька десятків метрів, на боку одпочивав ще гарячий паротяг. Він лежав із зціпленими устами й мовчав, наче злякавшись тисячі зойків, прокльонів, тужіння, криків про порятунок, благання й плачу. Всі до єдиного вагони, розбиті й розплющені, теж лежали внизу під висипом. На колії із обох боків висипа були густо розкидані трупи. На стежці, що йшла кудись по-під висипом, стогнали й лізли поранені. В ліс, мов божевільні, тікали ті, хто випадково лишився живим. Але в ліс їх мабуть не пускали. Микола помітив, як звіди вийшов густий ланцюг озброєних, він зробив кілька пострілів і твердо взяв напрямок до місця катастрофи.

Іщенко зацікавився ними, не рушив з місця й прихилившись під висипом,—став чекати.

— Козаки! Праворуч, ліворуч, слава!—

— За батька! Слава—долетіла неорганізована відповідь.— Слава! Слава—десь обізвалося луною за лісом.

Микола враз підвівся й, упізнавши своїх, став захоплено чекати.

— Руки вгору! Зачикмірю!—гукнув несподівано грубий голос позад Іщенка.

— Я свій, добродію—спокійно вимовив Микола—хто тут у вас за отамана?

Питання було поставлене просто й з таким спокоем, що хоробрий лісовик одразу роззброївся й зовсім спокійно одказав.

— Петро Кадило. Хіба не знаєте?—здивувався, чи може образився лісовик.

— Слава! Слава—вигукнув Іщенко. Він зняв кашкета й поспішно пішов слідком за тим, хто його тільки що обіцяв „зачикмірити“.

XII

Дем'ян закінчував складати список. Він переписав всіх охоронників, озброєних незаможників, старанно вивчаючи, перевірів складений список і перевіряючи—порвав його на дрібні клаптки й кинув під стіл. За цим він підвівся й мовчки пішов у куток, де стояла телефонна будка.

Матвій сидів за столом. І по тому, як він уперто тер лоба й всею жменею мняв товсту сіру чуприну, можна було зрозуміти, що він не кидав думки про свій план.

Нематвій широко розкидавшись в кріслі зеленого оксамиту, бай-дуже дивився в стелю і тихо висвистував якоїсь старої, давно забутої мелодії. Він не виявляв ні хвилювання, ні захоплення і був зовсім спокійний.

— Місто? Місто!—Мені потрібно повітвиконком! Да! да,—долетів з будки голос Дем'янів.

Нематвій підвівся. Він зробив крок у напрямку до Матвія й ударивши його по плечі, весело вимовив:

— Буде діло, Матвію. Цю ніч товариш Неживий нам таку проверочку задасть. Тепер, брат, не ляжеш уже в реп'яхи.

Матвій не відповів йому і мабуть не слухав. Нематвій помітив це й, розгнівавшись, підійшов до нього ще ближче.

— Да ти кинь лоба натирати! Він все за нас обдумав. Ти не бачив, що все вже записано? Бачив?

Матвій кивнув головою.

— Ну так чого ж понапрасно чуб терти, силу розходувати? Слухай сюди!

Матвій незадоволено блимнув на приятеля, заперечливо сплюнув і теж підвівся.

— Думать тепер повинен кожний—вимовив він, повернувшись від дверей.— Сам повинен, розумієш? Нехай і він думає—Матвій показав на телефонну будку.— Нехай записує, розпитує, а ти слухай, мотай собі на вуса й думай! Так буде верней, браток! Розумієш?

Нематвій іронічно посміхнувся, поштиво обернувся на Дем'янів приглушений голос з будки й, ніби заперечуючи, одказав Матвієві.

— Набридає це, Матвію. Не туди трохи мозок у нас стоїть. Так ніби йому там бандити в'язи скрутили. Нічого не виходить, скільки не думай. Так що мабуть нас мало бито...

— Ну, ти, шутиш, браток. Тут образование ні при чом. Думать повинен кожний поки й ноги витягне.

Нематвій зареготав. В його речоті відчулося глузування й прихована зневага.

— Думала стара, поки й дуба дала—додав він, як пояснення на сердитий Матвій погляд.

— Ти, Йосипе, непонятний елемент. Товариш, як товариш, бойовий парень, а як до цих ділов, так увесь із ними... Матвій недовіливо повів очима на обиту повстю та чорною цератою телефонну будку й знову сів до столу.

— Які-ж то вони? — тихше, щоб того не почув Дем'ян, з нотками гніву в голосі, запитав Нематвій — Що-ж він не такий, як ти, чи я? Він же свій у доску. Хорош парень, свій.

— А все таки думай. Прийшов звідкись він, а порядкує нами і зсим, як дома. Що ми сами не знаємо? — Без нього можемо обійтися...

— Ти, Матвію, настоящий дурак — розгнівався Нематвій. — Якщо ти похториш ще хоч раз цю контр-революцію, я тобі так і розколю твою дурацку сапатку. Це-ж тільки куркулі так говорять... Понімаєш ти? У сусіди вже просисся?..

— Куркулі — незадоволено буркнув Матвій. — Куркулі — протяг він і змовк, бо з будки якраз вийшов Дем'ян і вже підходив до столу.

— Макаренко ще не повернувся. Я розмовляв із Криничним. Обіцяв знайти Макаренка й передати йому все, що я просив — швидко закінчив Дем'ян.

— А ви думаєте, що вас не підслухали? — надаючи цьому особливого значення, запитав Матвій.

— А хіба нам не однаково — одказав йому Дем'ян. Цю ж ніч лісовики будуть тут? Це-ж вірно? — перепитав він Матвія.

— Мені сказали. Мабуть, будуть — ледве стримуючи своє незадоволення — одповів Матвій.

— Ну от — ствердив свої попередні думки Дем'ян. — Зараз треба, товариші, зібрати всіх людей. Де тепер товариш Гуска?

— Дьору мабуть дав — посміхнувся Нематвій. — Він за мир — закінчив жартом начальник охорони.

Матвієві мабуть не зовсім подобався цей жарт, бо він хутко підвівся й, гостро брязкаючи острогами, пішов до дверей.

— Товаришу Матвію! — зупинив його Дем'ян. — Зараз же треба зібрати всіх людей і приготуватися. Куди ви йдете?.. Ви будете за командира. Товариш Йосип та я будемо вам допомагати... Нематвій хитнув головою на знак згоди.

Матвій повернувся від порога. З лица йому одразу зійшли неприємні збрижі невдоволення, й заговорив він одразу твердіше.

— Добре, товаришу Неживий. Я зараз. — Добре — повторив Матвій і став перед Дем'яном вичікуючи.

Нематвій сидів на своєму кріслі, задоволено посміхався й пильнував упіймати Матвіїв погляд. В його очах повно й яскраво грало задоволення і воно тишило й бадьорило його, мов відчуття перемоги.

Дем'ян нічого нового не сказав і ще повторив свою вимогу. Матвій взяв одразу військовий тон, завзято клацнув острогами, рвучко відповів йому „добре“ й пішов, щоб збирати людей.

— Отакий, як бачите, — випровадив його Нематвій. — Любить він, щоб шпори брязчали. Товариші його за це на сміх, а він аж синіє — сердиться. Чудачок — м'яко закінчив Нематвій.

Дем'ян не одповів на цей раз нічого. Він стояв біля вікна й хоч за ним нічого вже не було видно, бо над селом давно вже панувала глупа ніч, — пильно дивився крізь спітнілу шибку.

Нематвій не образився на його неувагу й теж змовк. Він якось особливо уважно розглядав Дем'янозу спину, потилицю та його великий, клочкуватий чуб...

Але Дем'ян швидко кинув вікно й обернувся до Нематвія.

— Товариші вже он сходяться... Ходімо, друже — вимовив він.

Нематвій поспішив за Дем'яном і за хвилину вони стояли вже біля низенького ганку волревкому. Сюди з усіх кінців сходилися товариші

й гурт що хвилини збільшувався. З цього слід було зробити висновок, що Матвій був не поганим командиром і працював він зараз сумлінно.

Люди біля ганку розмовляли тихо, й всі трималися гурту. Дехто з них сидів просто на землі, кільканадцять товаришів густо обліпили східці, й частина з них стояла під рудою стіною волревкому. Всі розмови точилися навколо одного питання й тільки прихід нових товаришів часто перебивав їх на кілька хвилин.

Були тут охоронники, купа незаможників, двоє відпусників-червоноармійців із місцевих селян та один міліціонер.

Нематвій старанно перевіряв свій загін охоронників, давав їм поради, перевіряв рушниці й куцаки. Кому з них він докоряв за розстріляні по дурному набої, кого підхвалював, підбадьорював.

Товариші покірно мовчали. Вони пильно, — з особливою повагою, як і завжди, вислухували свого командира й по тому, як рідко й не голосно викидали по-кілька слів, можна було впізнати їх досить рівний настрій. Нематвій теж не хвилювався. Він жартував, застерігав хлопців, щоб не тікали від лісовиків у реп'яхи, і, бажаючи мабуть підтвердити сказане, часто й захоплено повторював:

— Та ми, їдять його мухи. Е, брагва! Хто сказав, що ми не козаки? Закройсь, Кадилова шпана.

Товариші відповідали йому стриманим, ухвалюючим реготом. Вони почували себе спокійними: Нематвія всі знали за командира досвідченого й сміливого. Він це довів ще на царській війні, підтвердив на громадянській і, звільнений з Червоної армії через хворобу на серце, Нематвій працював тепер у волревкомі.

— Та ми, їдять його мухи. Нехай він закроється — долітало до Дем'яна.

Дем'ян стояв з гуртом незаможників і уважно слухав їх оповідань. Він був вдоволений: хоча озброєних рушницями було не більше сорока чоловіка, проте в гурті панував цілковитий лад, спокій і навіть гумор. Це було гарантією, що лісовики, не зважаючи на свою більшість, матимуть добрий опір, а може й поразку.

Вже очікували понад дві години. Озброєні приходили тепер дуже рідко, люди, що зібралися, починали нервуватися й виявляли помітне незадоволення. Всі своєю поведінкою яскраво вимагали або негайно іти, куди їх вестимуть, або-ж відкласти намічену операцію й дозволити кожному шукати собі ночівлі.

Дем'ян теж нервував. Він захоплював свій настрій, невпинно переходив від одного гурту до другого, заспокоював, умовляв і просив зачекати.

Чекали на волвійськома Матвія та на начальника міліції Гуску. Матвій мав вести увесь загін, а начміл свій із міліціонерів. Нематвій посилав вже св їх хлопців відшукати їх, вони ходили, шукали, але всі їхні пошуки були даремні — ні Матвія, ні Гуски вони не знаходили, й Дем'ян нервувався ще більше.

Послані люди, щоб дізнатися про ворога, довго не поверталися і це починало помітно хвилювати вже увесь гурт. Точилися різні розмови, різні припущення, але ніхто не знав справжнього становища.

Раптом з-за села долетіли один за одним два постріли. Всі насторожилися й зовсім змовкли.

На майдані хутко з'явилася якась постать. Вона помітно наближалася до волревкому й за кілька хвилин товариші почули тонкий дзвін острог. Всі вирішили безпомилково: ішов Матвій. Він видимо

хапався, поспішав, і як дійшов до гурту, миттю відшукав Дем'яна й тихо повідомив.

— Ці постріли означають, що наші передовики бачили бандитів.

— Це, значить, наші стріляли? — перепитав його Дем'ян.

— Наші передовики... Матвій озирнувся навколо, уважно обдивився гурт і здивовано запитав.

— Йосипе, а де-ж Гуска?

— Він ще не приходив — одповів без найменшого здивування Нематвій.

— От же гад! Заліз до дядька у клуню і ліг спати. Я йому вставай, за ногу, а він каже: — Я знаю, що й сьогодні з цього нічого не буде. Хочу виспатися. Я його міцніше за ребра. Він проситься... Піду, каже, пусти, зараз піду. — Так немає? — ще перепитав волвоєнком. Ви правду?

— Та немає-ж. Хіба ти не віриш, дивись — підтвердив Нематвій.

— Казав же мені, що зараз же прийде з міліцією. Ага, ось здається він іде вже і сам, от потвора — вилаявся Матвій.

— Е, це не він, — зауважив Нематвій.

Людина наближалася швидко, чути було, як спотикалася й, стомившись, голосно відсапувала.

Всі притихли й стали чекати. За хвилину з темряви виринув трохи згорблений силует і кілька голосів зустріли його здивовано, з піднесенням.

— Діду, Охрїме! Діду, Охрїме, та невже ж і ви?

До гурту підійшов невеличкий дідок і зняв шапку.

— Здорово, товариші — вимовив він. — А що-ж, хіба мені не можна?

Товариші густо відповіли на дідове привітання й чимало з них підійшло до нього.

Дід Охрїм стояв тепер у колі. В руках він тримав двохріжкові вила, на голові в його була кругла, плескувата чорного смушку шапка й на плечіх легенька, стерта чумарчина.

— Воювать, діду? — кинув хтось, приперчивши ці слова іронією. Дід зрозумів їхній натяк, але не образився.

— Лежу я — почав дід... К-ли це стук-стук-стук у вікно. — Я встав. До вікна. Гульк, аж воно Гуска. Начміл наш, братці. Вийшов я. А він так і так, мов, банда. Кадило до нас сьогодні буде. Я тоді мершій у хату. Думаю покадить йому. Убіг, стара щось скрипить собі Я за чоботи, за чумарку та й гира сюди.

— Бач діда зігнав, а сам не приходить — вимовив хтось незадоволено.

— Та невже? здивувався дід Охрїм. — От бенера! — Я тільки, знаєте, примостився біля старої. Думав, хоч раз виспимося як слід, а він стук-стук-стук — повторив Охрїм.

Гурт весело зареготав. До діда полетіли нескромні репліки, здавлений регіт і підкреслено жартівливі докори на начмілову адресу.

— Та ось уже й він іде. Бач, яких орлів назбирав, — почувся чийсь голос з гурту.

До волревкому підійшов відділ з кількох міліціонерів. Попереду всіх ішов Гуска й, як загін його зблизився до ганку, Гуска скомандував „смирно“ й узяв до Дем'яна „під козирок“.

— Тепер всі — полегшено повідомив Нематвій.

— Сімдесят без малого. П'ятдесят шість мають гвинтовки. Десять куцаки й останні — вила... — доповнив його Матвій.

Дем'ян щось потихеньку наказав Матвієві й за кілька хвилин загін вишикувався по-двоє й рушив за село, на місце, де було намічено зустріти лісовиків.

Ішли тихо: не гомоніли й навіть не палили. Часто зупинялися й, не зважаючи на те, що за цілу верству йшли передовики, довго пристоявали — й уважно слухали.

Навколо було тихо. Тільки де-не-де на селі гвалтували собаки та часто гукали півні, накликаючи ранок.

Попереду загону йшли Дем'ян та Нематвій, Матвій тримався середини загону й Гуска йшов останнім.

За півгодини загін дійшов околиці. Далі йти було не можна. Легко звившись, ріка в цьому місці любовно обгортала Степанівку й становила природній кордон.

За рікою далеко слалися сиві, в рідкому тумані, луки й за ними ледве помітно, товстою стіною синів ліс.

Матвій швидко розташував дві частини загону по рвищах ближче до греблі, наказав їм лежати тихо, а третю він взяв із собою й повів назад.

За кілька хвилин вони принесли десяток залізних борон і, пославши їх на греблі — загородили її від бандитської кінноти.

— Тепер треба змінити передовиків... — З-за лісу раптом долетів тривожний поклик паротяга. — Треба... і не встиг Матвій закінчити свого наказу, як з лісу почувся сильний розрив, за ним розляглося кілька рушничних пострілів і зразу ж над лісом, високо в небо знялася блідо-рожева заграва.

— Гріються — вимовив начміл. — От би пугнуть їх — посмакував він і хльостко клацнув острогами.

Матвій порадився з товаришами й закінчив свою думку так:

— Товариш Гуска повинен піти зараз передовиком. Більше нікого не можна посилати. Останні товариші повинні доки — що відпочити. Перші передовики повинні зараз повернутися.

— Я сам не піду туди — незадоволено вимовив Гуска.

— Візьміть із собою товариша. Кого хочете, — порадив Матвій.

Гуска ще хотів щось заперечити, але спонукуваний Дем'яном та Нематвієм, він скорився й став збиратися.

Гуку випровадили за греблю й повернулися. Загін мовчки заліг і нетерпляче чекав на повідомлення. Дем'ян з Нематвієм сиділи поруч, недалеко від них лежав Матвій. Вони були всі в головній колоні, просто проти греблі. Передова колона мала захищати переправу, останні дві допомагати їй і бити з боків.

З лісу довго не було жодних відомостей. Матвій вже кілька разів поривався йти сам, але його товариші стримували. Він залишився й, як виявилось, чекати на повідомлення довелося не дуже довго. На греблі почувлись обережні кроки й за ними вмент з'явилася невеличка постать. Вона йшла рівно, впевнено й тримала шлях просто до місця, де був Матвій з Дем'яном та Нематвієм.

Загін заворушився. Поодинокі постаті зірвалися із своїх місць і підійшли до команлира.

Передовик розповів про все дуже коротко й швидко.

— Бандити були в лісі. Вони вже йшли сюди, потім чомусь повернули назад на залізницю. Ми довго чекали... Чули якийсь великий вибух, бачим огонь. Після цього були ще постріли. Демид пішов туди ближче, а я сюди. Він дізнається й швидко повернеться — закінчив оповідати розвідувач.

Матвій відпустив передовика й звернувся до товаришів.

— Чи не здається вам, що Гуска добре казав? Кадило мабуть не піде сьогодні до нас...

— Подождемо. Звели, нехай хлопці сплять,—порадив йому Нематвій.

Але спати не довелося. З-за мосту виразно долетіла густа тупотнява. Чути було, що бігло кілька десятків людей.

Всі напружено стихли. Тупотнява та враз віддалася голосними поодинокими кроками на дерев'яній греблі, полохко стрибнула на сонну ріку й за якусь хвилину темрява викинула начміла Гуску. Він біг, захекавшись, спотикався, лаявся й, добігши до командира, твердо вимовив:

— Бандити! Демида вже полонили!—Он вони його ведуть, щоб зняти нашу заставу... Йому забили ганчір'ям рота. Треба приготуватися. Негайно. Негайно—заспішив начміл. Всі підвелися й простяглися до Гуски.

Матвій владно наказав всім зайняти свої місця й приготуватися.

Навколо греблі запанувала цілковита тиша. Здавалося, що крім прозорого неба, та сірої рівнини ріки не було нічого, що ніч ця лягла вже назавжди й придушила все своєю важкою темрявою.

На ворога чекали мовчки. Один тільки Гуска часто ворочався й шепотів. Він розповідав Дем'янові про деталі того, що тільки-що бачив, і полохко та часто прислухався до греблі.

Незабаром з-за ріки яскраво долетіли ті, що чулися, густі кроки й з ними виразний стогін.

— Його вже ведуть... Бідний Демид...—Дорогий, товаришу—співчутливо промовив Гуска.

Матвій суворо наказав йому змовкнути й дав розпорядження не стріляти доти, доки не буде на те команди.

Стогін той за рікою збільшився й, чути було, перейшов вже на греблю.

— Хочуть нас обдурить.—От бандитва!—Демид не такий!—шепотів Гуска.

Всі притихли й напружилися в чеканні.

На греблі з'явився гурт людей. Вони йшли сюди, й всі поспішалися. Це було чути з їхніх розмов і з того, що їхні постаті ставали все яскравішими й більшали.

— Приготуйтеся—наказав Матвій.—Спокій! Спокій, товариші! Доки не скамандую не стрілять—передавав він по німому ланцюгові.

— Та це ж—торбарі—голосно й здивовано вимовив Нематвій. Диви, он і Демид з ними. Єй-ей торбарі! Демид іде зовсім вільний. Всі без рушниць...

— Заховані!—От бандитва! Хитрують!—шепнув Матвієві Гуска.—Не вірте, не вірте їм!

З греблі швидко спускалось з десяток людей. Більшість з них були роздягнені й мабуть розуті, бо хода їхня була зовсім тиха. Частина з них мала за плечима великі клунки і йшли вони поспішаючи й все озираючись назад.

— Вірно, Йосипе—погодився Матвій. Це звичайні торбарі...

Начміл здивовано пучив очі, совався, перекидав рушницю із одної руки у другу, ніяково озирався й мовчав.

Демид зупинив людей кінець греблі, наказав їм стояти спокійно, а сам хутко наблизився до командира.

— Банда збирається вже сюди—повідомив він.—Ці люди йдуть із станції. Вони з того поїзда, що його тільки що бандити пустили

під укис. Розказують, що лісовики нишпорять по розбитих вагонах і швидко мабуть будуть сюди.

— Я ж вам казав—зрадів начміл.—Це ж ясно. Ясно—додав він несміливо.

Йому ніхто не одповів і Гуска засоромлено змовк. Мовчали й всі із загона.

Матвій із Дем'яном розпитували Демида, Нематвій пішов до приведених Демидом пасажирів і став пильно перевіряти їхні речі та документи.

Але ось густо й несподівано чітко щось загупало на луках. Тупотнява та вмент наблизилася до греблі і враз як і долетіла—увірвалася.

Загін мертво заліг у рвищах і став чекати...

Нематвій, як і попереду, жадібно вп'явся очима в темряву й безпомилково, твердо вимовив:

— Банда... Це вже вона...

Біля греблі запанувала загадкова тиша й загін змовк, ніби завмер він у своїх сховищах.

XIII

Ні нічна пригода з Наталкою Митрофанівною, ні ця несподівана катастрофа серед ночі в лісі з сотнями трупів, зойками й пожежею, ніщо більше не цікавило Миколу. Він поспішно йшов за лісовиком і нетерпляче чекав зустрічі з отаманом. З тим самим отаманом Петром Кадилом, що його військо, за відомостями польської дефензиви й штаба головного отамана Симона Петлюри, становить тридцять тисяч одних лише пішаниць, а його жорстокість давно перейшла межі чорного середньовіччя. Це про його він читав у повідомленнях, як про отамана, що за ним не було ще ні одного випадку, щоб, упіймавши, він випустив живим комуніста, росіянина чи єврея. Коли ж до рук Кадила потрапляв хінець, його карали особливо люто.

— Як наші славні прадіди з бусурманами. Стягти йому голову й посадити на списа—наказував Петро Кадило своїм козакам, коли вони ловили косоокого „ходю“.

— А так! Так тільки й можна з ними! Щоб не повадно було другим—подумав Микола Іщенко, пригадавши зараз повідомлення про такі кари.—Тільки немилосердний терор, коли тисячі чужих і своїх запоранців ляжуть під кулями нашого війська, тільки смертельна боротьба з жидами, комуністами й росіянами, тільки це може врятувати нашу батьківщину й примусити чужинців поважати нас—думав він, поспішно ступаючи за лісовиком.

Позад їх чувся стогін, плач, благання, нечасті постріли лісовиків і вигуки „слава“.

Спереді, на невеличкій галявині, на горбку, оточений з усіх боків старшиною, стояв січовий отаман Петро Кадило. Поруч його з підв'язаною до шиї рукою поблискував маленькими очима його осаул Дмитро Вовк. Отаманові вже встигли передати про те, що до його прибув хтось із центру.

Вийшовши на горбок і розташувавши біля себе півколом старшину, він урочисто чекав на гостя й задумливо покручував великого, аж за підборіддя вуса.

— Чисто ж, як запорозький кошовий Іван Сірко—вимовив захоплено Микола Іщенко і, як підійшов ближче, він кинув високо вгору шапку й голосно вигукнув:

— Слава хороброму отаманові Петрові Кадилові.

— Звідки бог приніс і якими вітрами?.. З добрими чи лихими намірами?— не поспішаючи й надзвичайно урочисто запитав Кадило.

— Від головного отамана, пане... З добрими вістками, отамане,— і Микола низько схилив голову.

— Діти— гукнув владно Кадило.— Одійдіть на десять кроків. Так велить нам звичай січовий. Ти, Вовче, лишайся при мені. Прошу гостя далекого до господи ясної.

Микола зробив кілька кроків наперед і знову напружено став. Вся його постать, рухи й погляд виявляли глибоку повагу й захоплення.

— А коли з добрими, то прошу, славний гостю, ваші клейноди.

— Прошу клинка дайте мені, глянувши вбік до козаків— покійно заявив Микола. За цим він підійшов зовсім близько до отамана й ще нижче нахилився.

Отаман витяг з піхов криву шаблюку й Микола урочисто поцілував її.

— Знаєш наш звичай, славний старшино?— владно й якимось особливо захоплено запитав його Кадило.

— Як не знати, хоробрий отамане? Про тебе, про твою хоробрість і звичай там всі знають, всі пишються.

Кадило задоволено протер вуса й виступив одною ногою наперед. Козаки принесли Миколі клинка, живо підпороли обшлаг, дістали звідти документа й поштиво передали його отаманові.

— Лавроненку— гукнув отаман.— Лавроненку! Ходи лишень, будь ласка, до коша! Отаман просить. Наказує, значить— тихіше, зовсім до себе, додав Петро Кадило.

З напівкола старшини, що стояла віддалік, вийшла невеличка постать, вона зробила під козирок і задрибушила до отамана.

— Наче я його знаю. Зовсім знайоме обличчя— здивувався Микола, стежачи, як до отамана наближався Лавроненко.

— Хіба я помиляюся?— ще більше здивувався Іщенко.— Невже ж це може бути правдою?— вимовив він тихо, як до отамана підійшов військовий писар.

— Прочитай, оце, пане старшино. Слухай, Вовче, та пильнуй добре,— і отаман загадково скосив оком на Миколу. І мов у відповідь отаманові, Дмитро Вовк підійшов зовсім близько до його і щось заспокоюєче прошепотів до Кадила.

Лавроненко взяв перкалевого Миколиного мандата, підніс його близько до очей і, ледве-ледве розбираючи, вимовив:

„Посвідчення“.— Але скільки він не силував себе, далі прочитати не міг.

— Темно, пане отамане.— Нічого не розберу— поскаржився писар.

— Він це, подумав Микола. Зовсім він... Хіба ж це він?.. здивувався.

— Присвітить. Тепер можна...

Лавроненко поспішно дістав із кишені коробок сірників і ще поспішніше почав чіркати. Сірники швидко, з шипінням здималися фіялковими вогниками, гостро чадили й, почувши свіжий, передранковий вітрець— гасли.

— Кресало!— розгнівано гукнув отаман. Кресало! Хіба я вам не казав, що старшина повинен чинити, як наші прадіди славні? Кресало, кажу,— ухопивши себе за „оселедця“ й вправляючи його за вухо, суворо й владно наказав Кадило.— Чорт зна що вигадують— розгнівано вигукував він.— Петро Кадило не зрадник. До чорта в горло всі

сірники! Кресало!— вигукнув він в останнє і, як побачив, що хтось із старшини почав вибивати з кременя вогонь,— Кадило заспокоївся.

— Світи сюди, козаче, сюди!— нетерпеливився отаман, як викресали вогню.

— Оттак, оттак,— і він забрав у писаря посвідчення й підніс його до огню.

Лавроненко ніби аж підскаочив і дрібненько, поспішаючи простебетав.

Посвідчення

„Видано старшині українського війська Максимові Запорожцю як уповноваженому штаба головного отамана на Лівобережжі. Доручається: організувати й зв'язати всі повстанські армії, підготувати й перевести загальне повстання на Лівобережжі та увійти в контакт з Правобережжям...“

Головний Отаман

Симон Петлюра.

— Т-е-е-к! Те-е-к!— многозначно протяг Кадило.

— Просимо, пане старшино! Просимо дорогого гостя до коша! звернувся отаман до Миколи та своєї старшини.

Півколо покійно зворухнулося й не порушуючи тиші— наблизилося до отамана.

— Пане старшино— урочисто звернувся Кадило до Миколи Іщенка.— Ось всі мої помічники...

Вся старшина церемонно вклонилася.

Микола оглянув усіх і зір його знову спинився на маленькій, миршавій постаті військового писаря.

— Та звідки я його знаю?— ще настирливіше запитав себе Іщенко.— Де я його вже зустрічав?..

Микола хотів вже підійти до писаря й запитати, як отаман раптом зламав його намір.

Кадило повагом витяг з-за пояса якусь довбишку й, урочисто підвівши її догори,— спинив руку.

Всі одразу стихли: отаман підвів булаву.

— Панове старшино моя,— вимовив Кадило. Старшина ще зробила „струнко“.

— До нас завітав великий гість... гм гм ге-ге-е-е... До нас завітав великий гість. Мм... мм... ге-гм-е-е.— Отаман зробив довгу павзу, але він згадав, що мав говорити далі, підбадьорився, тріпнув оселедцем і продовжував:

— Від головного отамана до хороброго отамана Петра Кадила. Козаки! Мої любі браття! Умремо за Україну! Як там кажуть і співають у нас... „і докажем, що ми, браття, козацького роду“. Гей, гей— вигукнув отаман.— Умрем, діти.

— Слава— відгукнулася дружно старшина.— Слава— повторила з лісу луна.

— Козаків! Козаків усіх сюди!— наказав отаман Кадило.

Старшина метнулася, щоб виконати наказа й швидко до горбка стали сходитися гурти озброєних людей.

Отаман і старшина мовчки чекали. За кілька хвилин козаки зійшлися, міцно оточили півколом отамана з старшиною й мовчки чекали на те, що їм скажуть.

— Як колись на славному Запоріжжі,— шепнув Кадило до Миколи Іщенка.

— Паланками, курінями,— пояснював він Миколі.

Микола співчуваючи хитнув до його головою й очі йому яскраво зайнялися радістю.

— Не люблю тих назов: чота, сотня, рій, ніби ми бджоли. Видують — закінчив отаман, з помітним незадоволенням.

Микола не слухав його. Він уважно, захоплено стежив за тим, з якою увагою старшина вирівнювала перісте коло людей, як ті люди покірно стояли, мов укопані й напружено чекали наказу.

— Сьогодні універсал і наше кошове присягання — це прошепотів до Миколи Кадило.— Перед цим то погралися ми трошки,— усміхнувся отаман і показав на залізницю.

— Та невже ви й це вже завели? здивувався Микола.

— А так. Так. По-справжньому. По-козацьки. У нас, знаєте, ні одної жінки. Кого застали з жінкою — смерть — хвалився Петро Кадило.

— Чудово,— захоплено вимовив Микола.— Чудово, їй-богу!

— Струнко — дзвінко вигукнув осаул Дмитро Вовк.

Періста, різнобарвна й різноформна маса ніби легко здригнулася й за цим зовсім замерла.

Отаман ступив три кроки наперед від старшини, широко перехрестився й звів догори булаву. Він поважно протер вуса, попробував рукою оселедця й обвів усіх присутніх надмірно грізним поглядом.

— Діти! — вимовив він якомсь особливо урочисто.— Діти,— повторив він і знов зупинився.

Ми сьогодні зібралися... — нахилившись, ледве чутно прошепотів до нього Лавроненко.

— Ми сьогодні зібралися, діти — повторив отаман.— Щоб прийняти бойовий універсал і наше присягання на вірність... на вірність... запнувся знову Кадило.

— Ненці нашій Україні,— підказав йому Лавроненко.

— Ненці нашій Україні,— ще голосніше від попереднього вигукнув Кадило.— Нашій безталанній, діти, ненці! Слава! — гукнув отаман.

Всі кинули догори шапки, й дуже „слава“ десь затихло аж за лісом.

— До нас завітав великий гість, діти! Від головного отамана, діти, до отамана Петра Кадила, діти...

— Слава! — розляглося у відповідь і всі обернулися до гостя.

Микола Іщенко вклонився й теж кинув шапкою.

— Слава старшині! Слава козакам хоробрим,— відповів на їхнє друге привітання Микола.

— Покропимо ж, дітки, нашого гостя, як було колись, походом бойовим. Підемо сьогодні й візьмемо Степанівку.

— Слава хороброму отаманові! — вигукнула періста маса.

— Вітаємо! Вітаємо — затихали голоси.

— Я готовий! — захоплено відповів Микола.— Два роки, та більше — все мое життя я чекав, щоб зустрітися з такими козаками. Усе мое життя тільки й думав про це. Цілий тиждень ось їхав сюди. Треба мені сьогодні бути вже там, куди я їхав, але я залишаюся на похід з вами. Як можна відмовитися? Це не по-козацьки. Підемо, товариші козаки! З такими, як ви, товариші, за три дні буде вся Україна наша, товариші...

До Іщенка раптом нахилився Кадило.

— Я не люблю цього „товариші“ — незадоволено шепнув він. не говоріть більш так, пане старшино.— Це у большевиків.

Лавроненко зрозумів, про що сказав Кадило Іщенкові й кинув на Миколу неприховано злий погляд. Микола піймав його й раптом мов отетерів.

Сумнівів у його більше не було. Це дійсно він... — вирішив Микола Іщенко, одразу впізнавши його погляд. Це був той погляд, яким Лавроненко зустрів ще зовсім молодого Миколу дев'ятнадцятого року... Заарештований в „Просвіті“ деникинцями, теперішній старшина й повноважений головного отамана на Лівобережжі, потрапив тоді до деникинської контр-розвідки й там уперше зустрів Лавроненка

Він це,— обдивився його Микола. Він, він... Руденькі, як у kota, вуса, короткий, піднятий угору ніс, криві ноги, дрібні бляклі, мов снядиві очі й похапливі рухи. Микола яскраво пригадав подробиці свого ув'язнення, допити, труси й більше не вагався.

— Це він, той самий поручик Лавров, начальник деникинської контр-розвідки. Він провадив що-дня допити, керував катуванням і сам водив засуджених на розстріл.

Протримавши тоді Миколу два тижні й нічого не дізнавшись, він звелів його розстріляти. Іщенко згадав ту ніч, коли його вивели разом з іншими за село й наказали кожному копати для себе яму і в його пам'яті прорізно став малюнок тої ночі.

Вітер... Всіх тоді вивели в степ, край села... На обрії стояли товсті чорні хмари й їх переповнювали часті сполохи блискавиці...

П'ятнадцять заарештованих, пригнані сильною деникинською вартою, стали в-ряд, почали копати землю. Від села просто на ями стала шеренга контр-розвідників. Вони виставили кулемета, спробували, чи він стріляє й нетерпляче чекали, доки буде викопано хоч на аршин ями. Копали тоді всі надто мляво. Кожний знав, що це вже останні хвилини життя, і кожний, хоч і тяжкі вони були, хотів їх хоч трохи збільшити. З поля яскраво біла блискавиця й ближче та ближче підкочувався важкий грім. І не встигли заарештовані смертники викопати ями й до колін, як раптом очі засліпила густа блискавиця й грім ударив з страшною силою. Дощ рясно зірвався з важких хмар й одривисто заторохтів першими великими краплями.

Контр-розвідники захвилювалися й, стурбовані дощем, вимагали швидче кінчати.

— Довольно,— скорившись на їхню вимогу, скомандував тоді цей самий Лавроненко.

— Рябяткі, по мішенях! — пригадав Микола його голос.

Шерега зняла до рамен рушницю й навіть зараз Микола відчув той смертельний холод. Гримнула страшна сальва. Похапки, як злодій, густо зататахкав кулемет й всі впали в недокопані ями.

Начальник контр-розвідки ще скомандував і по третій черзі — вони захапалися й побігли від дощу.

Микола пригадав зараз, як, тільки легко поранений у правий бік, він зачекав, доки вони одійдуть далі й під страшним дощем, боячись, що хтось з них міг ще повернутися, тікав із своєї домовини. Думки ці промчали за якусь мить, швидче, ніж тоді блискавиця, й стали непримиренним рішенням.

— Я його зараз уб'ю — вирішив Іщенко.

Він ступив крок до Лавроненка й узяв до рук тільки що подарованого йому пістоля.

— Пане писарю! Читайте універсал — присягання,— знову перебив Миколу отаман.

Всі зробили струнко й поштиво та разом скинули шапки.

Руденька, миршава постать військового писаря вийшла на крок уперед і урочисто піднесла до очей великий аркуш паперу.

Микола опустив руку з пістолем і не виконав свого наміру.

Навколо стояли лісовики й панувала така тиша, що здавалося, ніби тут зовсім не було нікого. Навіть ніч помітно пом'якшала й мертво затихла в передранковій задумі.

Лавроненко прокашлявся. Отаман зробив до козаків застережливий знак булавою.

— Брати українці! Геть жидів і кацапів — вимовив швидко писар.

— Повагом! Повагом треба, пане писарю — зупинив Лавроненка отаман.

Військовий писар покійрно вклонився й продовжував далі, розтягуючи та наголошуючи кожне слово.

— Хто вас обдурював триста років? Хто вас гнобив і знущався? Хто ще в колісці гнітив вас? Хто?..

— Повагом! Повагом, пане писарю, — знов застеріг його Кадило.

— Хто одібрав у вас волю? Хто закував вас у тяжке ярмо? Хто церкви одібрав? Хто віру спаскудив?

— Так, так, виразніше, пане писарю! Голосніше, щоб було чути по обидва боки, — захопився Кадило.

— Годі терпіти! — вигукнув мов опечений Лавроненко.

— Присягнемося — узяв він фальцетом і так пискнув, що в натовпі хтось голосно зареготав.

— Присягаємо — заревли йому у відповідь, як тільки Петро Кадило махнув довбишкою.

— Боронити землю нашу! — пискнув писар.

— Боронити землю нашу, — вигукнула голосно сотня голосів.

— Від нехристів нечестивих... — почувся голос отаманів.

— Від нехристів нечестивих, — гули в тон козаки й старшина.

— Врятуємо неньку нашу Україну... — надривно проказав писар.

— Неньку нашу Україну, — відповіли Лавроненкові.

— Слава — закінчив Лавроненко. — Слава.

— Слава — відповіли йому.

Лавроненко закінчив, обернувся на п'ятках і поштиво передав універсал отаманові.

Кадило ще виступив на три кроки вперед і, високо звівши булаву й заглядаючи в універсал, щоб була не збитися, — надзвичайно урочисто проголосив:

— Так підемо ж, брати-українці, за тихі води, за ясні зорі українські! Слава!..

— Слава! — розляглося по лісові. — Слава! — загукали козаки. —

Слава — відповіла вдруге старшина.

— Тепер в дорогу, діти. Треба догнати тих, що пішли вперед.

Старшина зробила струнко й поспішно пішла до своїх частин.

— Чудово! — вимовив Микола Іщенко. — Чудово — звернувся він до Кадила.

— Ви підете з нами, пане старшино?

— З вами! — Як же? — відповів Микола. — Але раніш ніж іти... Іщенко зачекав доки Лавроненко відійшов трохи далі.

— Доки йти, я хочу вас, пане-отамане, поінформувати. Є дуже важлива справа. Надзвичайна справа — застеріг його Микола.

Отаман заткнув за пояс товсту довбишку й нетерпляче з інтересом чекав.

— Оця людина служила контр-розвідником, у білих, — показав він на писаря. — Його справжнє прізвище не Лавроненко, а Лавров. Я вимагаю, щоб його негайно, тут же при всіх козаках було розстріляно. Треба показати, що ми не маємо нічого спільного з білогвардійцями. Вони ж не визнавали ніякої України. Єдиноділимці, україножери — захвилювався Микола. — Негайно розстрілять його — закінчив Іщенко, запалившись зовсім справедливим гнівом...

Кадило звів у великому подиві розкуйовджені брови й твердо вимовив.

— Нізащо! Це найвідданіша мені людина...

— Але він мене розстрілював! Він офіцер контр-розвідки, поручик Лавров — обурився Микола. — Я вимагаю негайного розстрілу.

Отаман зневажливо всміхнувся й тихше, щоб того не почув військовий писар, додав:

— Я все це знаю, пане старшино. Мало хто що не робив з нас? Ми тепер за одно. Всі ми проти червоних. — І за цим Кадило круто обернувся до старшини й голосно вигукнув:

— Не рано, дітки. В дорогу. В дорогу. Там наші чекають уже.

У відповідь йому почувся десятки похапливих кроків і кілька сірих смужок поспішно простяглися через горбок і рушили в напрямку до залізниці.

Щиро вражений з такої відповіді, Іщенко стояв похило поруч отамана й мовчки дивився, як в густому лісові ховалися озброєні січовики. Він не мав наміру продовжувати з Кадилом розмови й поглядом, повним зненависти й одчаю, стежив за рухливою до метушливості поставою військового писаря. Микола чув про Кадила, живучи ще вдома, знав, що він був найзаможнішим на кілька сел, що він прихильно ставився до добровольчеської армії дев'ятнадцятого року, але він також знав, з якою повагою, захватом, з пихою й гордощами згадували Кадилове ім'я там, за кордоном. Ні одному отаманові не вірили так, як вірили Кадилові, ні на одного з отаманів не поклали стільки надій і віри. Кадило там — це легендарний герой, єдиний син колись славного українського козацтва. Рід він свій вів десь від гетьманської верстви й обіцяв тепер своєю невтомною працею відродити старі звичаї й стару волю. І невже цей хоробрий отаман, невже-ж цей самий Петро Кадило, в чиїх жилах б'ється гетьманська кров, може захищати тих, хто розстрілював кращих синів своєї землі. Невже-ж отаман Петро Кадило дозволить, щоб у його лавах знаходили собі місце ті, хто ненавидів не тільки Україну, а навіть невисловлену думку про неї. Борсаючись в таких думках, Микола Іщенко не помітив, як з горба хутко розтеклася старшина й як до його підбіг військовий писар.

— Пане старшино! — промовив він поштиво. — Пане старшино! Пан отаман просить вас до себе. Хутенько — закінчив Лавроненко й поштиво витягся перед Миколаю.

Іщенко обняв його ворожим поглядом, мов пришив його до землі, й, не поспішаючи, потупав слідом. За кілька хвилин Микола вже сидів у тачанці поруч з Кадилом й пара одгодованих, дужих коней несла їх із лісу на Степанівку. Попереду їх, на білій, невеличкій коняці стрибав Лавроненко. Микола дивився йому в спину, добре відчував дух завзятості й жадання „погуляти“ серед січовиків і його опановували не зовсім веселі думки.

— „Невже-ж це я тепер разом із Лавровим іду? Проти кого? — стало як гора запитання й стривожило Миколу. Він одкинув кілька

неприємних, настирливих думок, якимось уважно подивився на отамана й знову впіймав себе на незвичайному запитанні:

— Може ми ідемо з ним разом проти тих, кого він ставив поруч мене під кулемета?—Хто-ж тоді є з отаманів не демократичніший й що робиться у них, якщо Кадила ми весь час вважали там за найдемократичнішого?—одчайно запитав себе Іщенко. Він ще запитливо глянув на Кадила, перекинув свій погляд на Лавроненка й знову упіймав себе на старій думці:

— Значить із Лавровим проти своїх?—Він заперечливо покрутив головою, ще глянув на Кадила й тихо вимовив:

— Пане отамане, я все таки буду вас просити...

Кадило повагом обернувся на Миколине зауваження й бавлячись довгим вусом—чекав на те, що йому збирався сказати Іщенко.

На спареній, аж білій від мила коняці до тачанки підбіг Дмитро Вовк. Він владно здавив вудила й басистий, неспокійний кінь—став мов покірне телятко.

Кадило одразу зрозумів, що зараз трапилося щось таке, чого не міг вирішити сам Вовк і на що була потрібна санкція отамана.

— Що трапилося, Вовче?—запитав він осаула.

Вовкові нервово перегнулися високі брови й потім боляче скривилось обличчя. Він не оповідав про подію одразу, як це було завжди, помітно хвилювався й, хвилюючись, боляче роздирав вудилами коневі рота.

Отаман дивився на нього незрозуміло й нетерпляче чекав на докладніші пояснення.

— Відомості про Подолію та Волинь є, отамане,—голосом, що видавав його надзвичайні хвилювання, вимовив Дмитро Вовк.

— Ну то й добре—задоволено промовив Кадило.—А де ж Наталка? Скажи їй, що я повернувся. Вночі буду—кинув отаман і сторожко глянув на Миколу.

— Моя дружина—пояснив він, виправдовуючись і наче просячи пробачення за те, що завів тут мову про жінчину.

— Вона не повернулася—винувато заявив Вовк.

— Як то?—подивно запитав отаман.—А про які ж відомості ти кажеш?

— Відомості забрали у неї... Наш телеграфіст. Той, знаєте, що працює на Польовій. Він прислав спеціальною людиною. Листа від Подільського отамана Сокура, від Волинського Сокальського...

— Та де ж Наталка?—стривожився Кадило.—Як це так, що відомості вона дістала, а її немає?

Вовк зліз із коня, підійшов до тачанки й, діставши рукою отаманового коліна, тихо вимовив:

— Її одвезли в лікарню. На станції Польовій. Каже, що її викинув уночі із вагона агент чека.

Миколі шось раптом пригадалося, перед очима майнув вагон, ніч і та дівчина. Він підтягся й напружив всю свою увагу до розмови.

Кадило скочив на ноги й мов божевільний кинувся просто на Вовка.

— Значить, вона поранена?—запитав він, гублячи рівновагу.

— Вона тяжко поранена—винувато одповів осаул.—Я казав вам, що Наталі Митрофанівни не можна було посилати. Краще б я поїхав.

Зачувши це ім'я, Микола весь від ніг до голови важко здригнув і відчув, як холодні струмки жаху полилися йому від голови аж до ніг. Отаман стояв біля Вовка й безумними, без мисли, повними жаху

очима дивився кудись на ліс. Микола пильно стежив за ним, боявся, щоб Кадило не звернув уваги на його хвилювання й не міг позбутися мислів про те, як, уваживши Наталку Митрофанівну за агента чека, він боявся її, вартував два дні і як, дійшовши кінця,—спустив її цієї ночі з вагона.

— Дістать її негайно! Привезти, доки я повернуся—наказав Петро Кадило. Осаул покірно вклонився і злізши на коня, зачекав.

— Вовче! Ні одного живим не брать! Всіх різать! Чув?—наказав отаман.

— Чув!—одповів Вовк. Він відпустив вудила, вдарив острогами коня й, як вітер, в одну хвилину зник за густими деревами.

Петро Кадило важкою ходою повернув до тачанки й не сів, а просто впав поруч Миколи так, ніби йому одразу відмовилися слугувати всі м'язи й кістки.

Іщенко тривожно глянув на отамана, відсунувся від його далі й, як той захарчав, лагодячись щось вимовити, повернув до його обличчя.

— Тепер я їх, як тараню... Всіх вивішаю на гілляках—прохрипів отаман, і очі його поїналися блідо-рожевою фарбою.

Микола нічого не одповів і з жахом дивився на страшне в ненависті обличчя отамана.

Коні давно вже тюпали по вузькому шляху й виносили їх за ліс.

XIV

Розвиднялося.

Поперед негустого ланцюга незаможників білою парою курилася ріка. За рікою, з-за густої пари, рідко визирали великі плеса синіх серпневим ранком лук і за луками привабливим синім маревом стінився далекий ліс.

Незаможницький ланцюг лежав мовчки. Всі напружено стежили за тим, як в густих вербах, що двома рівними лавами простяглися через усю греблю, рідко з'являлися меткі постаті лісовиків, як перебігали вони від одної верби до другої, обережно визирали з-за товстих стовбурів, і знову перехвачувалися, все зближуючись до західного боку греблі.

— Доки ми будемо на їх дивитися? Бить нада!

Матвій напружено обернувся на Гусчину нетерплячку, обняв його суворим поглядом і твердо вимовив:

— Я тут командир. У нас набоїв мало. На греблі лежать борони...

Гуска зрозумів командирів докір, винувато закліпав очима, голосно висякався й стих у закіпці.

— Доки не буде наказу—не стрілять,—повторив свою вимогу Матвій і знову обернувся вбік до греблі. Він мацнув очима Дем'яна, довше зупинився на його задумливих, у синіх колах очах і, переконавшись, що він цілком ухвалює його розпорядження, ще повторив:

— Чули, хлопці? Лише з командою.

Наказ хутко перекинувся до першого від Матвія охоронника, той кинув його сусіди, сусіда третьому й швидче ніж за хвилину він дійшов останнього оборонця.

— Я не хочу коритися. Сам собі командир,—жартуючи вимовив він. Всі, хто був ближче, весело зареготали, а дід Охрім, підбадьорений такою увагою, зняв круглу шапку, вдарив нею об суху землю й голосно вилаявся.

— Та, ми, ідять його мухи з комарами й без гвинтовок їх поду-
жаємо! Наша - ж власть совєцька. Дома й кочерги допомагають.

— А чого ви, діду, не взяли кочерги? Краще ж, ніж ваші вила.

— Стань, попробую. Іч який! Думаєш схиблю? Стань, стань —
натискав на молодого охоронника дід Охрім. — Що вже й окляк?

Хлопець розгублено озирався й нічого не відповідав.

— Е, злякався. — То - ж не смійся, — корив його Охрім. — Не го-
диться з діда смішки справляти.

Охоронник без діла старанно витирав рожеве, в гусиному пушку
підборіддя й соромливо позирав на товаришів, що лежали поруч. Дід
зрозумів свою перемогу й, певно, вдоволений з неї, він підвівся й пі-
дійшов рівчаком до охоронника.

— Нічого, Стьопо, помиримся, сину, — й полапав його по плечі.

Степан зрозумів, що дід та товариші помітили його замішання
й розгубився ще більше.

— Та, що - ж, думаєте, я боюся. Думаєте, я боюся, — повторив
він. За цим Степан рвучко схопився на ноги, вискочив із рвища й
раптом став, не виконавши свого наміру.

Від греблі на праве крило загону поспішав Дем'ян. З ним пова-
гом ішов Нематвій. Він тримав на руці рушницю, був без шапки й
босий. Зелене, мабуть, із волосної судейської скатертини, повне від
стану галіфе, сягало йому ледве нижче колін, а груди й спина були
навхрест перетягнені двома кулеметними стрічками. Нематвій підійшов
до рівчака, став поруч Дем'яна й пильно, з надзвичайною увагою ви-
слухав його розпорядження.

— Бандити готуються. Вони, мабуть, будуть зараз наступать. За
командира на лівому крилі буде товариш Йосип.

— Чули всі? Все зрозуміли? — запитав Нематвій, як тільки Дем'ян
закінчив.

— Чули. Чули — долетіло з рову.

Дем'ян повернувся й пішов до греблі. Нематвій подивився йому
вслід, важко зідхнув і, шукаючи з ким би поділитися лихом своїм, —
сів біля Охріма.

— Не можу без Дем'яна, діду. Пішов, а я вже думаю, що буде,
якщо попадуть його бандити... Гуска ж не оборона, бо сам він ки-
неться в паніку, як почує хоч один постріл. Дем'ян золотий парень,
а наші — шкурники. В реп'яхи тільки й знають. Ніч полежали, а бухтять
і риють на Дем'яна. Прийшов, мов, вивів на луки та й пасися. Того
не думають, що інтереси пролетарські жертв потребують. Їм барахо-
лить, розкулачують — в масть, а як на лісовиків — за животи беруться.
Болить, болить... Немає свідомості, діду. Свідомості малість не хватає нам —
зажурено закінчив Нематвій. Він поспішно підвівся з місця й виглянув.

— Е, вони вже ось біля річки — повідомив він товаришів. Тепер
ніхто не виглядай. Знімуть, як горобчика — застеріг Нематвій.

Туман збився у важкі клубки, відокремився від яскраво рожевої
поверхні річки й підвівся вгору.

За рікою заметушилися люди. В очереті весело та різко скрего-
тала очеретянка й позаду над біленькими хатками з радісним щебетом
зашугали швидкі білогруді ластівки. Небо покрилося рідким смушком
прозора-сивих хмаринок і за хвилину вони офарбилися в колір щи-
рого золота: прийшов ранок.

З-за греблі долетіла сальва. Кулі пронеслися густим, застереж-
ливим дзижчанням над лавою оборонців і змовкли в осококах незнач-
ним тріскотом. За ними одразу змовкло й притихло все.

— Ого, горішками б'ють — зауважив Матвій. — Зарядіть, хлопці,
і ви розривними. Тільки не стрілять, доки не звелю, — застеріг він.

За першою сальвою ще пороснули кулі, долетіла друга й разом
просто проти всіх трьох частин оборонців ненажерливо заклекотали
кулемети.

— Значить, почалося. Діду Охрїме, чого ви лежатимете із своїми
вилами? Ідіть краще додому. Чуєте ж, що із кулеметів б'ють.

Дід обурено визвірився на Нематвія, вилаявся й заявив, що він
не найнявся до Кадила, щоб допомогати йому.

Нематвій скорився. Він залишив Охрїма, приліг за горбком і став
пильно вдивлятися за ріку. Всі навколо теж стихли.

— Ну й партач, сволоч — ширю вилаявся Нематвій. — Що він пу-
жає нас? — звернувся він до себе. — А ну треба перевірить, — і за цим
Нематвій виліз із рову й став на горбкові на увесь свій зріст. ТОВА-
риші запротестували й вимагали злізти в рів. Кулемет заклекотів
з більшою силою, до його прилучились рушниці й кулі, як дощ, по-
роснули з-за ріки.

— Липовий ти кулеметчик — голосно вимовив Нематвій і, скорив-
шись на вимогу, зліз із рову.

Ланцюгом перебіг наказ про готування й всі завмерли в чеканні.
Бандити збільшували вогонь, нервували, мабуть, з того, що їм не від-
повідали й, чути було, підлазили ближче.

— Ага ось він. Голуубчику! — протяг весело Нематвій. —
Він влип до гвинтовки, туго наліг на ложу підборіддям і прицілився.
Лавою хутко заскакало від Матвія аж до діда Охрїма колюче
„стріляй“ і з цієї хвилини кожний мав орудувати рушницею на свою
відповідальність і виявляти, як уміє, свою ініціативу.

Нематвій прийняв наказа, але він мабуть не поспішав його вико-
нати — цілився й все зручніше вмощувався.

Кулі густо порозали над головами, рясно копирсали перед рів-
чаком землю і іноді залітали в рівчак.

— Дивись, хлопці, як він ось зараз змовкне, — вимовив Нематвій.
І, уп'явшись правим оком в кулеметчика, він спустив цінгель і легко
підвівся.

Товариші на момент затихли.

— Є! — радісно вигукнув Нематвій і за його переможним вигу-
ком кулемет кілька разів боязко такнув, затримався й стих.

— Тепер мить, хлопці, який кому до вподоби. В небо не стрілять.
Ціліться. Починай, — суворо наказав Нематвій. Праве крило повно
приєдналося до всього загону, й ріка, мов чавун з кашею, густо заки-
піла пострілами.

Дід Охрїм совався від одного товариша до другого, тикав кож-
ному у руки свої вила, просив дати йому рушницю й лаяв, що лісо-
вики не йшли в рукопашню.

— Я б їм тоді, ідять його мухи з комарами...

Товариші стежили за тим, як рухалися лісовики, не слухали його
й це, видимо, дуже гнівило Охрїма, бо він не переставав лаятися і
бурмотіти.

Дем'ян лежав в центрі групи й пильно стежив за тим, як біля са-
мої греблі ворог збільшував сили. Він наказував товаришам заоща-
джувати набої, рчікував сильнішого напору й був спокійний: гребля й
ріка були надійними захисниками.

Але по тому, як лісовики хутко стягали до греблі свої сили, як
вони що-хвилини збільшували вогонь і поодинокі з них підлазили

греблею аж до покладених борін, — треба було сподіватися швидкого, рішучого наступу.

Дем'ян наказав припинити вогонь. Товариші стихли. Тоді в одну мить за греблею знялася на ноги густа лава лісовиків і кинулася на борони.

Дем'янова частина зустріла їх дружною сальвою і вони знову лягли за вербами.

Праворуч і ліворуч від Дем'яна, з колінчастого рвища часто пахкав білий димок, вилітали вибухи й густо над головами сичали ворожі кулі.

Ліворуч від греблі був Матвій, праворуч із загоном Нематвій, Гуску та його помічника лишили при Дем'янові. Лісовиків били з трьох кущів і не давали їм виповнити плана. Це тишило оборонців і надавало їм сили.

Але раптом, зовсім несподівано, з лівого крила долетіли частіші постріли. Лісовики з-за греблі враз посилили вогонь і знову знялися на ноги.

Дем'ян озирнувся назад і безпомилково розгадав становище:

— Бандити зайшли нам із села, — вимовив він.

Зачувши це, Гуска зблід, затремтів і схопився бігти.

— Уб'ю — зупинив його Дем'ян. Гуска боляче скривився, зігнувся й майже упав поруч свого помічника.

— На греблю, товариші! На греблю. Не можна їх пускати, доки не дізнаємося. Ось біжить Матвій. Він скаже.

— Нас обійшли. Сотня бандитів вже на цьому боці, — підтвердив Матвій Дем'янів здогад.

— Відступати на село! На село — мовив Дем'ян.

Матвій не перечив. Треба було встигнути, доки лісовики не обійшли зовсім, одійти на село й відступити із Степанівки. Це прекрасно зрозумів Матвій і в одну мить наказав збільшити на греблю вогонь і почати відступ.

Але не встигло його розпорядження дійти кінця лави, як відступ вже почався. Бандити оточували ліве крило, воно одходило до центру й загрожувало зробити тут кашу. На греблю натискали з того боку, знімали борони й видно було, що за густими вербами ладналася до наступу ворожа кіннота.

— Одходити! — звелів Дем'ян. І як тільки товариші знялися із рвища, на греблю вмить вилетіла ворожа кіннота.

Товариші, поспішно відступали, а кіннота тисла з греблі, намагалася перерізати їм шлях до села й застукати на вулицях.

— Товариші, швидче! Треба якомога швидче до села — передав Дем'ян і, зачекавши на Матвія, пішов з ним поруч, одстрілюючись і стежачи, як ворожі кіннотчики вже зайняли всю греблю й досягли цього берега.

— Швидче. Без паніки. Спокійно. Одстрілюйся, — вигукував Матвій. — Підтягни Йосипову частину! Порядок! Порядок...

За їхніми спинами різко зашуміло кулемет — і лава не витримала. Гуска, що увесь час поривався наступати на село, першим витяг свої короткі ноги й побіг. За ним простяглося ще кілька й як до їх приєдналося ще з десяток, стримувати їх було безнадійно.

Ворожа кіннота скористалася з паніки, враз витяглася в рідкий ланцюг і, низько поприхилившись до коней, полетіла вперед. Серед відступаючих зчинився переполох. Більшість вже бігла до села, кидала рушницю, здіймала руки й благала про порятунок. Від села назустріч

їм клекотав кулемет, палили густо сальвами й, як виявилось, лісовики встигли вже одрізати дорогу й залягти на огородах.

Дем'ян одходив тепер з кількома товаришами й намагався з'єднатися із загоном Нематвія. Його загін ще був увесь цілий і міг становити лісовикам опір.

— Ще трохи. Ще трохи — заспокоював Дем'ян товаришів і вже бачив високу Нематвієву постать.

— Ось ще кілька десятків кроків Тримайсь, товариші. Зараз село — підбадьорював охоронників Дем'ян. Ланцюг поспішно відступав, відходячи ліворуч.

— Ось, ось. Ще раз. Лягай! — наказав Дем'ян.

Товариші разом впали на землю й дружною сальвою зустріли бандитську кінноту. Але вона не зупинилася. Дем'ян скомандував ще і, як за третьою сальвою кіннота налетіла на загін і густо заблискала клинками, товариші поскакували на ноги й ще дружніше зустріли бандитські шаблі.

— Так їх. Так їх — вигукував Нематвій. Він озвіріло кидався поміж коней, часто витягав велику руку з пістолем до лісовиків і прямував до Дем'яна. Нематвій помітив, що Дем'яна бандит притис конем до тину і, користуючись з того, що у його не було вже зброї — нороровив поцілити його клинком у голову.

Нематвій кинувся до лісовика, вистрілив і як схибив, вмить перескочив на другий бік і шо-сили гукнув:

— Товариш Неживий, тікайте.

Кіннотчик обернувся на крик, націлився пістолем і вистрілив.

Висока Нематвієва постать важко скинула лівою рукою й захиталася. Вона високо піднесла пістоля, витяглася до лісовика й, захитавшись, упала.

Дем'ян стежив кілька секунд за Нематвієм і, як переконався, що всяка допомога була йому вже зайва, взявся за паколи і в одну мить зіп'явся на тин.

— Стій! Стій! — прорізав повітря знайомий голос. Дем'ян випустив із рук кілки й став.

З коня, загрозливо випроставши руку з пістолем, на нього цілюва Дмитро Вовк.

— Дмитро? — вирвалося несподівано в Дем'яна.

— Кидай зброю... мать...

— У мене немає... тихо відповів Дем'ян. Всі набой вистріляв... Вовк ще матюкнувся й наказав Дем'янові йти вперед.

А за кілька хвилин Дем'ян вже сидів у темному погрібнику й двері до його вартували два здорових, із сонними обличчями, лісовики.

Частина загону на чолі з Матвієм одходила на захід і, пригиснена з усіх боків лісовиками, уперто пробивалася до кам'яного помешкання сільського банку.

До Дем'янових вух долетіли нечасті вибухи рушниць, кулеметний клекіт та дикі вигуки „слава“.

XV

Микола Іщенко поспішав за отаманом. Він весь час був біля Кадила, разом перейшов із ним греблю і разом підійшов тепер до помешкання сільського банку. За його товстими стінами на чолі з Матвієм сховались рештки загону незаможників та охоронників. Вони зайняли всі вікна та двері й вже понад годину відбивали сильні натиски

лісовиків. На невеликому майдані проти приміщення банку нерухомо лежало кілька постатів. Придивившись добре, серед них можна було легко впізнати трьох лісовиків, які лягли, намагаючись штурмувати бомбами приміщення, та двох охоронників, що, розплатившись, нерухомо лежали на самому ганкові банку.

У вікнах часто блимали постаті. Вони перебігали від одного вікна до другого, відбивали лісовиків і на всі їхні пропозиції про здачу — відповідали влучними пострілами. Лісовики збільшували вогонь. Кулі рясно колупали червону цеглу будинку, хрюскали в двері й гостро дзеленчали в рештках великих шибок.

Микола стояв поруч з отаманом за невеличкою цегляною кранницею й стежив з-за рогу за боротьбою. Він помітив серед радянського загону кілька знайомих лиць і це занепокоїло й знервувало його. Згадалося йому рідне село, стара мати, що жила десь самотньою в похилій хатині. Микола пригадав вечір, коли він прощався з нею, її сині, глибокі, благальні очі, жовтяву шкіру на гострих вилицях та тихі материні слова:

— Синочку, не йди! Не йди — благала вона. Але він пішов.

Іщенкові яскраво пригадався останній момент, коли він виходив із хати, бур'яниста стежка просто в яр, кудрявий шлях просто на гору й палюче сонце — Давно це було — зідхнув Микола. Потім він пригадав брата, своє з ним несподіване розставання й довге побирання по Україні. Думка його дійшла Польщі й раптом стала. Перед очима прорізно вималювалася струнка дівоча постать у білому капелюсі, старий панський фільварок і до вух долетіли останні слова Климці: — Прощай. Повертайся — вимовив за неї тепер Іщенко й сполоханий надзвичайним бандитським реготом — він підвів очі й, вражений страшним видовиськом — онімів.

До краннички, просто на його, лісовики гнали зовсім голу людину. В руках вона тримала двохріжкові вила, сильно шкандибала й голосно лаялася. Лісовики трималися від неї далі, ніж могли дістати вила, голосно готували й рушницю тримали напоготові.

Він — вимовив голосно Микола. Він — повторив Іщенко вражено і не помічаючи, з якою цікавістю за ним стежив отаман, — пішов назустріч.

— Розійдись! Розійдись! — гукали лісовики. — Чорта старого впіймали.

Попереду їх, пришкандибуючи й похиливши голову, так, що невелика, біла борода зовсім сходилася з кущами сивого волосся на грудях, ішов дід Охрим. Він не відповідав на бандитські вигуки, захищався вилами від ударів і простував, не знаючи куди.

— Стой! Стой! — гукнув хтось різко. Дід Охрим зупинився в кількох кроках від Миколи. Він підвів голову, глянув вперед і, упізнавши його, здивовано звів брови. На якусь найкоротшу хвилю запанувала цілковита тиша.

— Значить, правда? — вимовив голосно дід Охрим. — Ех, падло ти, — і дід огидливо сплюнув.

Микола кинувся до його, але на дорозі йому став Дмитро Вовк. Він взяв Іщенка за руку й повернув назад.

Микола рвучко кинув осаула і за хвилинку був уже біля Кадила.

— Це старий революціонер. Він десять років за царату був на каторзі. Його треба звільнити. Він відомий українець — заспішив Микола, звертаючись до отамана.

— Як кажете, пане старшино? Випустити його? Та хіба ж вам невідомо, що він і ночував із сажнем на нашій землі?

— Він свідомий українець. Треба випустити. Крім того, він мені дядьком доводиться...

— Нехай хоч матір'ю, пане Іщенку. Кадило не знає ніякої рідні. Цю ж осу треба на палю посадити!..

Микола одразу випрямився, підвів до отамана скривлене зневажливостю та боєм обличчя й грубо вимовив:

— Треба ж знати, кого садовити на палі.

— Ми знаємо! Он Вовк його до своїх спровадить — показав отаман рукою й зневажливим, злим поглядом зміряв високу постать Іщенка.

Микола обернувся в той бік, куди показав Кадило й кинувся до гурту лісовиків.

— Ну, пройди, старе стерво! Маршируй — вигукував Вовк. Дід Охрим озирнувся назад, коротко зупинив свій погляд, повний зневажливості й зневаги, на Миколі й, все також сильно пришкандибуючи, пішов в напрямку до банку.

Лісовики зняли до рамен рушницю і в той момент, коли Микола божевільно вигукнув: „Не стріляй“ — вдарили. Дід Охрим поточився, одбіг до тину і, схопившись за живіт, враз присів.

Микола прожогом кинувся до його й, як він добіг до тину, дід ще тримався за живота й тихо, ледве чутно повторював:

— Пече... трохи нижче пупа. Пече... пече...

Іщенко нахилився до Охрима і, як побачив, що його біле, мов крейдою вишваруване обличчя, зустрівшись з ним, одвернулося до тину, а сині губи зневажливо скривилися. — він миттю випростав свою струнку постать і побіг до цегляної краннички. З будинку сільського банку цілили по ньому, кулі виривали з тину тріски й високо кидали їх в повітря.

Микола досяг захисного місця, але він не підійшов тепер до отамана й розгублено, не знаючи, що діяти й куди кинутися, став чекати.

Кадило дав наказа вибити охоронників із банку й разом із козаками та Дмитром Вовком подався від краннички, щоб оточити банк з другого боку.

Микола лишився один. Він стояв, мов привид, і не зводив очей з того місця де під похилим тинном лежала гола дідова постать. До його вух долітали рясні вибухи, а він стояв і корив себе за те, що втік від діда, злякавшись тих пострілів, і не лишився там з ним назавжди.

— Що ж робити? Що ж робити? — біла одна настирлива думка. Він поривався бігти від краннички, вирішав стати під кулі тих, хто захищався в банку, враз кидав цю думку. За цим він вирішував зразу ж знайти отамана, відплатити йому за Охрима, намагався кинутися разом з лісовиками у бій, і все стояв на одному місці. Думки скакали із швидкістю куль, хутко витискали одна одну й були всі неясні й заперечливі.

— Пане, старшино! Пане старшино — почув Микола. Він обернувся на поклик, і не встиг навіть і глянути, як перед ним в один момент зупинилася миршава постать військового писаря.

— Пане Іщенку, червоні наступають з гори. Червоні, — повторив Лавроненко, помітивши, що Іщенко не зрозумів його.

— Будемо відступати! Я зараз від річки. Де отаман?

Микола показав рукою в напрямку до банку й, ніби нічого не зрозумівши з повідомлення, навіть не зворухнувся.

— Пане Іщенку! Нам треба відступати. Ось вам документ. Візьміть, він вам може пригодиться. Я в комісара їхнього взяв.

Микола простяг руку, взяв документа й, як розгорнув його, голосно, хвилюючись і трусячись усім тілом, спитав:

— Де він? Де він? — повторив тривожно Іщенко.

— Мабуть уже шльопнули... Думаю, пан Іщенко іде он від нас далі, а це документ підходящий, — одповів спокійно й задоволений з того, що міг прислужитися, Лавроненко.

— Не може бути? Ведіть мене туди — вигукнув Микола.

— Ми ж однаково відступатимемо туди. Це там біля ріки...

Іщенко ухопив Лавроненка за руку й що було сили побіг в напрямку до ріки. Голова йому йшла обертом, ноги тримтіли й клякли, відмовляючись пересовуватись, на очі раз-по-раз з'являлося посвідчення, а великі літери „Дем'ян неживий“ палили йому мізок й сповнювали всього страшним відчаєм.

— Застати ще живим. Вирвати з їхніх рук брата. Захистити. Нехай, що буде — було єдиним бажанням, єдиною Миколиною метою.

Шляхом, збиваючись в гурти, тікали лісовики. З гори швидко насувалися червоні. Вибухи рушниць, розриви бомб, кінський тупіт, горохтіння тачанок і кулеметний клекіт густо сповнювали повітря. Вулиці не вмщували лісовиків, вони кидалися на тини, бігли городами, тікаючи підпалювали хати, переполохани, ціляли по своїх і невпинним потоком неслися за село, на греблю.

Але випережаючи всіх і лишаючи їх далеко позаду, біг Микола. Він тяг за рукав військового писаря, підштовхував його, благав, наказував і поспішав не спізнитися.

За кілька хвилин вони вбігли на подвір'я. Лавроненко кинув Іщенкові: „зачекайте“ й метнувся до погрібника.

Микола стояв серед двору й, не розуміючи нічого, тупо дивився, як з повітки лісовики витягли оголену, в зім'ятій, порваній сорочці дівчину, як вона одбивалася од їх і, учепившись одному зубами в щелепи, не пускала, а її гамсилили кулаками й били прикладами.

— Немає... — повернувся Лавроненко.

— Повели. Повели — долетіли звідкись вигуки.

Микола опам'ятався. Він враз зрозумів усе й кинувся за клуню в тому напрямку, куди вказували лісовики.

— Стій! Мій брат! Брат мій, стій, доброді! — одчаянно вигукнув Микола.

Лісовики, що вже готувались вистрілити, раптом обернулися на крик і побачивши Миколу, опустили рушниці. Іщенко поминув їх і кинувся до Дем'яна.

— Микито? Ти з ними? — зустрів його брат. Микола зупинився за кілька кроків від Дем'яна й мовчки став, низько похиливши голову.

— Червоні! Червоні! — Доброді, швидче!

— Пане Іщенку! Пане Іщенку! — гукав Лавроненко. — Тікайте мерщій звідси, бо вас захоплять! Він ухватив Миколу за руку й сильно потяг у бік.

— Панове, швидче з ним — гукнув до козаків Лавроненко. Микола підвів голову і кинувся під цівки рушниць.

— Мій брат. Не стріляйте, доброді! — вирвалось одчайоно з його уст.

— Брат, — хтось вигукнув грубо.

— Червоні! Червоні! — полохко неслося по вулицях.

Дем'ян скористався із затримки, враз розірвав на руках мотузку й кинувся городом.

Услід йому вилетіло кілька пострілів, і Микола бачив, як він зупинився, трохи постояв, ніби над чимсь розмірковуючи, й за цим тупо вправ.

Лісовики задовольнилися, пустили ще кілька пострілів і, боячись потрапити в полон, кинулись в напрямку до греблі, доганяти своїх. Микола не побіг. Він стояв, широко розставивши ноги й, не моргаючи очима, тупо дивився вслід лісовикам.

— Пане старшино! Пане Іщенку! Червоні вже ось на вулиці. Тікайте, — прохрипів Лавроненко, вертаючись. Але, як Микола не звернув на його уваги й навіть не зрушився з місця, він махнув безнадійно рукою й побіг огородом, пригинаючись і перестрибуючи через великі головешки капусти.

Микола постояв ще кілька хвилин, озирнувся навколо й швидко пішов туди, де лежав брат. Він став біля його на коліна, обережно й поспішно перевернув його з живота на спину й в момент одсахнувся.

Дем'ян зустрів його німими шкляними очима й ніби всміхнувся до його скривленим, із засмаглою кров'ю, ротом.

— Брате мій — хотів сказаги Микола Іщенко. Але слів у його не було. Він якусь хвилину мовчки дивився в застигли Дем'янові очі, потому одвернувся, витяг із кишені маленького бравніна, хутко послав у цівку набій і ще швидче підніс його до правої скроні.

Бравнінг сухо розірвав повітря. Микола важко здригнув, намагався звестися й, безсило осівши на груди, він поволі перехилився на лівий бік і мертво простягся в синій капусті. Перед очима йому майнула струнка постать Климці. Вона хистко застрибала в жовтявому колі й витиснена образом старої матери — раптом, як і з'явилася — зникла.

З-за клуні, як вовчиця, що побачила в небезпеці своїх вовчєнят — кралася мати. Вона може без чужих слів почула, що Дем'яна посадили в погрібник і під густими ворожими кулями прибігла городами сюди. Позад неї йшли охоронники. Попереду їх поспішав Матвій. На ньому клаптями бовталася скривавлена сорочка, а голова була сильно замотана в білі ганчірки.

Мати кинулася до трупів, підбігла до першого, вражено зупинилася й оторопіло промовила:

— Микито! — Вона нахилилася до його, повела рукою по щоці й, зачувши стогін, хутко схопилася й підійшла до Дем'яна.

— Сини мої... Сини мої — хотіла вимовити вона.

Дем'ян очуняв від поранення, звів руки й ледве чутно вимовив:

— Тут Микита був, мамо. Куди він дівся?

Мати дивилася мовчки на Дем'яна, боязко поглядала на мертво розкидану Микитину постать і не одповідала.

— Може я помилився, мамо?

Мати знов не одповідала. З її синіх очей, подібних до намиста, невпинно пливли сльози. Вони заливали її маленьке жовтувате обличчя й низько хилили голову.

До неї підійшов Матвій. Він м'яко взяв стару під рамена й обережно поставив її на ноги.

— Кріпіться, мамо — вимовив він ніжно. І як до Матвія підійшло ще кілька охоронників, вони обережно взяли Дем'яна на руки й, тихо ступаючи, понесли його до хати.

Мати глянула на Микиту, якось винувато подивилася на Матвія й, журно похиливши голову, тихо пішла за Дем'яном.

О. ЛАН

ХЛІБ

Коли весна озветься журавлями
І біла мла розтане над полями,
І затужавіє на сонячних шпильях
Теплом і вохкістю напоена земля,—
Тоді господар у степи розлогі
Іде оглянути зелені перелоги.

Десь жайворон у синій глибині
Перебирає струни срібляні;
Під зором сонячним у теплій тиші,
Здається, чути, як роздоли дишать,—
Та він, схвильований, того й не поміча:
З глибокою задумою в очах,
На межах спотикаючись полинних,
Він припада до кожної стеблини,
Неначе хоче в ніжних пагонцях
Розвіять нуд змарнілого лица.

О, земле чорна — соковита ниво!
Ти, мов коханка, — радісна й зрадлива.
Коли б ти знала, скільки мук і сліз
Стривожений господар твій приніс;
Коли б ти знала, що найкращі мрії
Його — в твоїх зелених стеблах-віях,
Що всі надії, радощі й жалі
Він доручив тугій твоїй ріллі,—
Ти б своїм соком молодим і теплим
Щедріш поїла тонкорукі стебла,
Щоб піднесли із борозен вузьких
Вони на світ повніші колоски!

Пливуть хмарини — птиці білокрилі.
Господар стане на сухій могилі
І, жменею до брів піднявши тіль,
Утопить зір в глибоку далечінь
І ввесь завмре, мов з дальньої дороги
Чека якогось гостя дорогого.
Нарешті, піт з гарячого чола
Згорнувши, мовчки зверне до села.

Щасливий той, кому в зеленім шумі
Не тиснуть серце неспокійні думи,—
Що піняться, немов на бистрині
Важких бурунів сиві гребені;

Щасливий той, кому весна сміється,
Чиє житття, мов ясна стежка в'ється:—
Бо хлібороб свій спокій загубив
На роздоріжжях буряних степів...
Цвіте весна — і пломеніє радість,
А серце терпне: що — як літо зрадить?
Весна ж бо — тільки сонячний пролог
До книги довгих і тяжких тривог:
А може пройде чорна громовиця
І потолочить молоду пшеницю?
Або повіє сизий суховій
І вип'є росу весняних надій?

Купе зозуля в лузі на калині,
Торує хлопець стежку до дівчини...
Ой не ходи, козаче, не співай,—
Бо ще не знати, що несуть жнива:
Як ниви рясно обростуть копами,—
Уклонишся до милої з сватами;
Коли ж уродить сірий молочай,—
Навіки, брате, серце поховай:
Покинеш ти скупе дідівське поле,
Сьорбнеш гіркої наймитської долі,—
І невідомо, чи згадаєш знов
Стару тривогу й молоду любов!

Рясніє й ширша листя сокорове,
Густіше пахне мурава шовкова
І важчають в задумливих садах
Рум'яні вишні на тонких гілках.
І зорі в небі ніби теж рясніють,
І співи парубочі веселіють:—
Бо вже на нивах, сповнені зерном,
Стоять хліба, мов келехи з вином.
Ідїть, натовлені в німих оселях,
Змініть журбу на вигуки веселі
І піднесіть на золоті снопи
Свої блискучі сонячні серпи!

Ще й зорі теплі в небі не потонуть,—
А вже господар сон з обличчя гонить
І поспішає долом в тумані,—
Щоб стрінутись із сонцем на стерні.

Хто перекаже хліборобське щастя,—
Коли, забувши пройдених напасті,
Ясного ранку в стихах степів
Він підпереже першого снопа!
Кінець сліпий, затурканій тривозі!
На безвідрадній життєвій дорозі
Цей золотавий колосистий сніп
Встає, мов яснурукий смолоскіп!

В далеких падах мліють вохкі тіні,
 Могили тануть в голубім тремтінні,—
 А в морі жита, в хвилях пшениців,
 Мов білі птиці, плавають женці.
 Нехай і піт, нехай і біль у скронях,
 Нехай і мозолі в тугих долонях,—
 Зате ростуть на ниві вздовж межі
 Полукіпків промовисті кряжі.
 Тепер не час зітхати й спочивати:
 Рум'яні ранки вечорам на п'яти
 Ступають,—і небавом під серпом
 Останній колос упаде чолом.
 А вже як ніч розкреслять літавиці,—
 Застугонить музика возовиці
 Й тугі снопи, покинувши роздол,
 Перекочують до тісних стодол.
 Та й тут не вік їм тиснутись боками,—
 Бо вже ціпи тупими копитами
 Через тугий переступають тік—
 І скоро зерно виповнить засік!
 Аж ось коли розхилиться дозвілля,
 Покличе в гості молоде весілля
 І, мов коновку доброго вина,
 Осінню радість вип'є аж до дна!

Так непомітно замикає коло
 Селянський рік: — од ниви до стодоли...
 Та чи-ж не тут, в орбіті житніх літ,
 Просякло джерело, що живить світ?
 Нехай ростуть — плоди палкої праці —
 Майбутнього осяяні палаци:
 На їх високий сонячний карниз
 Впадуть перлини й хліборобських сліз!

ІВ. ЛЕ

ГОЛОДНИЙ СТЕП*

За скільки місяців шаленої праці в Голоднім степу не було часу Саїдові опам'ятатись. Що-дня якась поквапна напруженість, спішність, невідкладність. З того часу, як одружився він з рідною сестрою, йому противним став Чадак і він ні разу не завітав до нього. Часто мимохіть згадувалася стара, вивітрена мати, її сльози з того нещасливого весілля і мабуть радості, що таки знайшлася загибла Тозі-хон. Матір було шкода. Мати доброю була, добра радила для нього. Та сестру свою й на очі не хотілося стрічати. Це ж вона, як фатум який, на шляху його стала й зруйнувала все...

Нічого не лишилося...

Була молодість, була любов, була у молодого Саїда-Алі. А де поділося це все?

Усе сестра Тозі-хон, як плату за свої тільки страждання, забрала. У нього тільки й лишилося, що оце буйне будівництво. Як захопило воно його!

Він рвонув з усіх своїх молодецьких сил на оцю віками закляту скелю — Голодний степ. Власними грудьми наважився розбити її й на щенті розгорнути лани життя нового й по-новому відхнути повними, змореними грудьми.

Так поспішаючи в Голодний степ машиною, Саїд-Алі перевіряв свій життєвий шлях.

Головна контора Голодностепського будівництва містилася в Намангані й уперше Саїд вирвався на будівництво в п'ятницю. Бувало, приїде в робочий день, пройде по роботі, загляне в контору, проробів пронохне й зникне до себе в Наманган. Там що-дня з ранку й до пізної горить, як на багатті, в отих численних нарадах, доповідях та прийняттях. Наманганські готелі забиті були найждимим людом, що тижнями висиджував без діла, аби діждати черги, бути прийнятим у голови Голодностепського будівництва.

Скортіло поглянути на теперішній Голодний степ у п'ятницю. Що роблять оті десятки тисяч люду, що зібрав він їх своєю надією, що стеклися з усієї Узбеччини, щоб запалити її новим пишним, неспробованим огнем.

Він же таки узбек!

Хіба йому однаково, чи буде в гомоні нового життя полоскатись оцей заклятий мертвий степ, а чи насміється з його сміливості й ще дикішим, голоднішим мовчанням покритється на віки вічні від цієї останньої невдачі?

Ні! Не однаково!

Не однаково, чи буде зачуханий узбек і надалі в злиднях та в нудзі плодити собі подібних, а ішани з обителі Мозар-Дихана, як павуки, ссатимуть його щоденний, невимірний і віками неоплачений труд.

*) Уривок з роману цієї ж назви.

Опорожнілі кишлаки мовчанням сумним виряджали автомобіля з Саїдом. Може закинуте в оті глиняні мішки жіноцтво й визирає десь у дірочки, відомі тільки їм одним, та це картини безлюддя не міняє.

Кишлак завмер. Усе живе, що там лишилося від довгої подорожі історії, пішло на заробітки, пішло на великі, нечувані роботи.

Аж сум якоїсь відірваності, розгублення огортав цю дужу, звиклу до всього істоту...

А раптом невдача, провал?!.

Нарешті автомобіль виплутався з Учкургану й, подвоївши швидкість, полинув новим, тепер тільки наїждженим шляхом. Далеко в мареві липневим серпанковими плямами ніби випарювалися табори дільниць.

— Ліворуч до північно-тунельного табору— гукнув Саїд до шофера. Йому захотілося в машині розпростертися на весь степ, щоб напруженню своєму дати волю.

Що робить Голодний степ у свято— у п'ятницю?

Хотів спинити машину на новім залізо-бетоннім містку через магістраль Майлісапську. Хотілося очима виміряти оту нову смугу в землі, що понесе кров його Саїдовим колгоспам. Майлісапська ж бо дільниця першою заселиться колгоспами.

Машина слухняно неслася під гори.

Арики, більші, менші, закінчені, початі, з свіжими горбами зритої землі, містками, ринбами та колодязями-сифонами все частіше та густіше плуталися по шляху. Роботу видко. Голодний степ за літо розрити можна оцим зголоднілим по справжній праці дехканством. А от, пустити воду через гори, забрати Кзил-Су в обителі Мозар-Дихана— це річ важча, навіть, ніж його Саїдова фантазія собі в'являє.

Обитель до УЗ. ЦВК'у послала якусь петицію. Морока ще й з ними буде. А як задовольнять їх скаргу?

— Не задовольнять!..

Авто з розгону вскочило і в гамір святковий, у пісні, вигуки, музику— і в ліс до неба зведених голубель та високих, що мережево затійне, гарбових коліс. Дух баранини та поту рідними пахощами привітав узбека Саїда, головного інженера голодностепського.

Нараз помовкли співи в чайханах з узірчастих шатрів.

— Саїд-Алі келябде!.. Саїд... Саїд-огли!.. — передалося в чайханах і паралізувало свято. Всяк сунув туди, де спинилася машина головного інженера. Їм було про що з ним говорити...

— О, нарешті, товариш Мухтаров, ви не погребували одвідати нас і в свято...— вітав Саїда Преображенський. Його молоде, блискуче од повноти обличчя якось злилося з голеною головою в один загальний, присмажений корж, такий апетитний, маслом щедро змашений. Жіночий ротик лепетав повагу, а руді, стрижені, щетинясті вуса грали, як риб'ячі перця.

— Я навіть мав намір спеціально їхати до управління. Є в мене великої ваги справа...

— Гаразд! А як робітники почувують себе...

— Самавманіком, Уртакляр, Салау!.. — гукнув Саїд-Алі до гурту, що все більше тіснився круг машини. Саїд хотів вийти з машини. Навіть нагнувся, щоб відчинити дверцята, хоч шофер ще по приїзді це зробив, але знов розігнувся. Натовп збирався, щось вимагав. Чи хочеш

того, Саїде, чи не хочеш, а мусиш коритися законові робітничого мітингу. Його ніхто не організував, коли не рахувати несподіваного приїзду головного інженера в свято.

Саїд виправився на автомобілі. Глянув на прірву степову й по ній визерунком плелися нові арики, греблі. Ледве мріє ліворуч під сонцем табор Майлісаю. А тут поміж гарбами, що муравки поміж корінням, пливе робочий люд, здебільшого півголий. Присмажене тіло гралося пукатими клубками жил у сонячній поводі. Вони поспішали...

— Уртакляр!— знову звернувся Саїд-Алі вже під впливом екзальтації мітингу.— Я приїхав і бачу, що наша робота йде вперед невмиримим темпом... Відродження Голодного степу— це є відродження Узбеччини, відродження занедбаной в поганих наймах праці...

Саїд не говорив так перед робітництвом ще з того часу, як минула громадянська війна. Вплив нових ариків та залізо-бетонних містків, що ними проїхав Саїд, змішався з оживленням у настроях робітництва й слова самі спліталися в барвисті мітингові вінки. Хотілося говорити без краю, вилити радощі свої, захоплення й залікувати глибокі виразки власної зневіри чи розчарування.

— Ох як легко говориться, як багато лишилося ще сказати!

Чому ж презираються робітники? Хіба ж не так щось сказано?

—... а в комунах, у колективах ми й почуємо полегкість у житті. Ми зможемо культурою...

— А десятників білогвардійців настановив, щоб тепер таки вимучити з нас останні сили?— прорізав сильніший за Саїдів голос ззаду.

— А-а-а-а!— заревів натовп.

Саїд, як укушений, ніби присів, умовк на півслові й повернув голову до вигуку.

— Собак краще годують твої інженери, ніж ти годуєш робітництво!.. Палау що-тижня обіцяли а...

— А-а-а! Собак!.. Десятники!.. Гроші!.. на десять душ, хоч розривай на клаті... Пала-а-у!..— грімало в ухах сторопілого Саїда. Він озирався й вишукував засобів, щоб спинити гамір. Він зрозумів, про що треба говорити з робітництвом, зрозумів, що в тих звітах, що пише йому Преображенський, не про все сказано.

А гамір не стихав. Здimalися в повітрі вузлуваті кулаки, й замість статичного мітингу натовп, як море хвилями заграв і от-от бурун моменту нажене ці хвилі на нього і розіб'є, знищить в ньому рештки віри в почату ним справу.

Та треба ж рятуватись! Не було б скелястих берегів, то й хвилі б так не лютували. І море загубило б свою велич...

Треба боронити берегів!

Різкий рух правої руки догори. Дужа постать Саїдова ніби електрикою пройнялася й оцей рух паралізував розкриті роти, зробив на момент слухняними ці голоси.

— Я не про це говорив!— і знов спинився, неначе думкою хтось інший заволѣд і слова тільки по ордерах, вагою відпускає. А очі спинилися на одній бородатій особі. Натовп чекає, напружується зарані вгадати, що скаже оця молода, сильна людина, а він спинився на широкій, пробіленій бороді акакала. Голова тріснути ладна. Не так то легко пригадати бороду, що раз на вік її здибаєш. Але ж той раз...

О, той раз...

Хіба Саїд забуде вечір, як його обдурювали ішани, вінчаючи з рідною сестрою Тозі-хон? Ні, білобородого імам-да-муллу він упізнає й перед смертю.

— А що будівельна адміністрація недбайлива до робітництва, прошу прислати до мене зараз же делегацію...— несподівано закінчив знервований Саїд-Алі й скочив з машини.

Ввійшовши в гурт, Саїд відчув неприємність, якусь брудну сором'язливість за свій європейський костюм. Чому він не передягся в узбецький перед від'їздом. Може й робітництво тому так...

— Ти, аксакале, з якої причини вештаєшся оце серед робітників? Твій сан, здається, дозволяє ж тобі й не працювати жити?

Ісен-Джан озирнувся на робітництво, згорбився на початку й стрівши за спиною в Саїда погляд Преображенського, посміхнувся й, легко вклонившись, відповів, не приклавши навіть руки до грудей. Така зневага:

— Сам знаєш, начальнику, що мусить діяти нащадок Магомета серед правовірних...

Саїд поглянув на правовірних. Їхні зацікавлені очі нічого не говорили. Вони лиш стискали інженера Мухтарова кільцем натовпу.

— Щоб від сьогодні тебе не стало на будівництві. Ти з обителі?..

— Так, так... але ж я...

— Нічого більше! Щоб я не здибав тебе в Голоднім степу, ата! Ти догадуєшся, гадаю, за що тобі така шана від мене?..

*

Чомусь, виходячи з контори, Саїд відчув якусь пустку в собі. Делегація робітничка нагадала йому, що на будівництві не все гаразд. Але що ж саме не гаразд?

— Не думайте, що вам пощастить дістати нагороду за те, що ми своїми кістками встелемо шляхи Кзил-Су...— сказав Саїдові в запалі один делегат-європеєць.

Своїми кістками... Чому ж він жодного випадку смерті не розслідував сам? Але в нього є помічники. Їх сотні. Вони дістають платню втриє більше, ніж він сам. Значить, мусять відповідати хоч нарівні з ним.

Як мало в нього людей! Сотні інженерів, техніків, а він один тільки боліє за Голодний степ, боліє за люд отой, що кинув дім, господарство й навіть дружину й прийшов... щоб за горло його Саїда взяти, бо „палау“ завгосп не що-тижня варить...

Пустка. Тяжка пустка, як ніч у далекій дорозі. Хоч би Синявський видужував швидче. Один він всього себе несміливо, але чесно віддав роботі. І зла людина в самім запалі підстрелила його, щоб зняти з арени дії.

А як же він, Саїд?— То й його ж мабуть чатують ворожі кулі. А за що? За те, що смерть пустельну захотів змінити на комуни, заводи...

Як дико, самотньо зробилося... Тисячі люди товпляться коло делегації, що оце тільки він Саїд їх відпустив. Преображенський з кореспондентом інтерв'ю Саїдове розробляють, а він не знає, куди ж дітись, хоч доки шофер подасть машину...

Праворуч, у затишку під бескетям ташувалася лікарня з усього будівництва. Там стогнуть оті сотні нещасних жертв, що своїми кістками сполучать йому шляхи до чистіс нагороди.

— Туди боїшся й заглянути?— кинув йому ташкентський бетонник, визвірившись, неначе то сам Саїд своїми руками з божевільної якоїсь примхи калічив їх.

Тихо, як крадучись, під'їхала машина.

— В лікарню!..

VIII

Євген Вікторович закінчив свій щоденний обхід тяжко хворих. Проходячи повз палату інженера Синявського, Храпков хотів зайти й до нього. Адміністрація будівельна давно давала наказ його випускати. Навіть Преображенський нагадував йому персонально про незадоволення в робітництві, що в лікарні кращі ліжка займають зовсім дужі інженери. Але ж як це зробіть? У нього в кишені є й записка Мухтарова:

— ... Відповідальність за стан здоров'я інженера Синявського лежить на вас...

А все ж таки виписувати треба.

— Вас, Євгене Вікторовичу, до телефона з контори...

Важко повернув свого неповоротного тулуба і увійшов до кабінета за асептичною сестрою Тосею, що й у палатах, і в кабінеті, і навіть дома за науковою працею допомагала дотепному хірургові...

— Слухаю... Преображенський?.. Вітаю... що? Сам чи ще з кимсь?.. Добре... Робітники?.. Таке нахабство... А звісно... Гадаю, що ні... да? До нас?.. Чого?.. Вже виїхав?.. Гаразд, дякую... щиро дякую...

— Тосю, голубко, негайно до Синявського... Щоб усе в порядку... Настрій, Тосюнько, настрої йому тее... Мухтаров іде...

Чомусь боявся він цього узбека Фізична одточеність Саїдова не лякала такого ж замашного Євгена Вікторовича. Він навіть почував у собі цієї сили більше. Лякало ж його щось інше. І ввічливий він, і освіту має, й як начальник, ніколи прикрих зауважень не робив, а от чомусь боязко його. Чому? Хіба розумна людина страшна?

Узбек!..

Боязко його внутрішнім острахом, що криє в собі невіру, завидки та навчену батьками ненависть до „інородців“. Євген Вікторович навіть поважа вмілість, хоч і в узбека. Та що зробиш, коли душа не лежить? І хіба тільки він один? А інженери, а сам Преображенський?.. Синявський... Лодиженко... Мацієвський...

Збігли раптом оці прізвища на думку Храпкову. Невже ж вони щиро поважають узбеків? Нехай Мацієвський— він єврей, у нього обмежені національні смаки... Нехай хохол Лодиженко— він комуніст і невідомо, який ще з нього технік— йому й бог велів бути таким інтернаціоналістом. А от Синявський...

— „Не спроста підлизується“...— вертілася репліка Преображенського, кинута „під мухою“ в Храпкова на пишних хрестинах...

Загомонів під вікнами авто. Прожогом вихвативсь не в міру важкуватий для цього хірург до парадного. Почував, що таки спізнився. Така неприємність...

Парадне розчинила Тося й упустила поперед себе Саїда. Він мав сумний вигляд. Навіть не посміхнувся на увагу Тосі. І Храпков розгубився. Розгубився, як звичайнісінька людина, що служить на відповідальній посаді й мусить, як барометр на годину, реагувати на настрої начальства.

— Милости просимо, нарешті тов. Мухтаров!

— Здрастуйте, доктор! Що то у вас вбиральні без дверей і стежки до них загиджені?.. Покличте, будьте ласкаві, санітарного лікаря— звернувся він до сестри...

— Покличте негайно доктора Боголюбського!— кинув Храпков сестрі, знявши на ноту начальницького тону.

Треба було поспішати за Саїдом. Треба встигнути запобігти запитань, не помилитися розповісти, під яку з катастроф поневічили мешканців тієї чи тієї палати. Це він добросовісно виконував. Навіть посмілювався і встиг про гру Саїдову, мов бавлячись, до речі нагадати. Це й настрої видимо змінило трохи. Саїд ніби прояснішав. А ось дверей розкрити перед Саїдом ніяк не встигне неповороткий Храпков. Санітари з'явилися в коридорах. Вони ж за розпорядженням не мають права відібрати в головного лікаря честь самому відкривати двері начальству. Та це не так легко. Це не Преображенський, що аж надіждає, поки йому відчинить хтось. Культурність узбекова аж тут сказалася. Аж тут Храпков зрозумів, чого не стає узбекові, щоб бути зовсім культурним, інтелігентним. І від цього стало так легко, так вільно.

— Як здоров'я інженера Синявського? — нарешті запитав Саїд, видимо зморившись уже вислухувати безкінечну історію каліцтв і все більше в тунелях. Неначе це він нарочито примушував буркам вибухати за півгодини раніш, чи зводив валки вагонеток, щоб вони обов'язково в тунелі наскочили одна на одну...

— О, він цими днями виходить з лікарні... Прошу, це його палата — нарешті влучив таки відчинити двері в палату до Синявського спритний на цей час хірург.

Саїд-Алі посміхнувся назустріч Синявському, що схопився з-за столу з несподіванки візити.

— Даруйте нам, інженере, ми так захопилися, що навіть постукає в двері забули — й поглянув на зчервоніле обличчя Храпкова. Воно тільки фарбою заллялося, але жодної думки не виявляло собою. Ота густа фарба ніби витисла з черепу лікаря його свідомість, і він застиг у невиразній, дурній позі.

Він безперечно зробив злочин перед своєю культурністю: вдерся в кімнату без дозволу, в ім'я культурного ж наміру... Навіть не второпав, про що говорили два інженери: товстий ірригатор Синявський та хвацький красун-узбек.

— Дякувати Євгену Вікторовичу... — зачув Храпков перше, що спромігся він уже чути.

— А, лишіть, прошу вас... Вашому організмові дякуйте, а ми... допоміжна інстанція...

— О, ні, Євгене Вікторовичу, не скромничайте, Ферганщина може пишатися таким лікарем, як ви!.. — з милою посмішкою звернувся Саїд до Храпкова.

Перейшли до кабінету Храпкова. Саїд, оглянувши безперечно ділову обстановку, сів у крісло за столом лікаря. Лікар озирнувся на м'яку канапу й коли Саїд поквапно схопився, щоб місце йому звільнити, Євген Вікторович напівфамільярно таки знов посадив Саїда в своє крісло, а сам схилився на канапу. Це ще більше оживило настрої, зблизило істоти.

Врешті вирішили, що Синявський сьогодні ж їде з Саїдом з лікарні й завтра бере під свою відповідальність тунельні на Кампир-Раватській дільниці.

Про це й повідомив Храпков Преображенського за п'ять хвилин після того, як машина зняла стовп пилюги за межами лікарні. І аж тепер увійшов санітарний лікар Боголюбський.

— Узбекові треба, щоб нужники комфортабельніше виглядали. Подайте свої міркування й запросимо грошей. Не стісняйте свою фантазію й щоб за вбиральні нам зауважень більше не було... — розпорядився головлікар Храпков.

— Не розумію. Нічого не розумію, товаришу Мухтаров...

Саїд подивився на лузатого Синявського й ладен був відмовити, що він теж не розуміє. Синявський розводив руками, то бився об поли й у гарячці говорив, звертаючись то до Саїда, то до Мацієвського:

— Ну кому, питаю, крму могла прийти така ідіотська думка в голову? Сорок дві тисячі всадити на один перехід, а для чого: щоб загатити оцю прирву? Ой, інженери, інженери! Басейн одгортують вони... Тьфу!.. — нервувався ірригатор, дивлячись на колосальну працю Мацієвського. По під височенним хребтом Кампир-Равату кілометрів на три тяглося безоднє провалля. Через нього треба перепустити Кзил-Су й для цього будувалося величезну греблю. Протягом п'яти тижнів Мацієвський чотирма тисячами робітників гатив це провалля. Довелося перетяти впоперек гостру непроходиму скелю, куди мусіла пройти Кзил-Су. І каменем з цієї скелі загачувалася гребля.

— Ми зробили максимальне, що можна. Тепер ми закінчуємо греблю й маємо простий прохід до північного входу в тунель.

— Але ж це Сизифова робота, можна було б проробити за варіантом Лодиженка: повести Кзил-Су горою по-за Кампир-Раватом і біля тунелю спустити водоспадом.

Моцієвський не мав, що заперечити. Він сам був прихильником того варіанту, але ж розпорядження за підписом самого Мухтарова...

— Як ви підписали оцього варіанта? Пробили гору, щоб тепер і водозбору коло входу в північний тунель не можна було зробити?

— Я дійсно підписав цього варіанта... Та я не мав конкретних міркувань інженера Мацієвського — пояснив Саїд.

— Міркування мої були досить конкретні: я висував той варіант, доводячи нераціональність і дорожнечу цього... але ж мене не викликано для доповіді й замість цього — негайного наказу...

— Ваші міркування я дістав разом з вашим же повідомленням, що робота на оцій греблі підходить до краю... — вже зле промовив Саїд-Алі, ніби щось пригадуючи...

Синявський носив свого живота серед кайл, лопат та вагонеток. Зліз на невеличкий припічок на скелі, де стояв репер. Похитав головою. Якої праці треба було докласти, щоб цього репера перенести через таке бескеття. Продішися ще далі вгору, Синявський з-під долоні дивився на височенну скелю, що висіла ніби над самою греблею. Де були краї цієї скелі — хто то виміряв. Тільки під сонцем блищала вічна крига та по тріщинах-проваллях, як по зморшках цієї бабусі гори, шуміли далеким шумом сльози-водоспади. Їх не видно було. Вони ховалися в своїх, віками проралених борознах і тільки шумом непокірним давали знати про свою непереможність. Вони, як шашлюки, точили червоточиною цього камінного гіганта і хто знає, чи не переточать на порохню...

Знов похитав головою Синявський, неоковирно сповзаючи з гори, як мішок з половиною...

— Погана справа...

— Що ж робить? Кінчаємо вже. Тут дійсно не погано буде. Кзил-Су дуже легко спустити з отих гір на греблю й у тунель. Трудів тільки та коштів жаль...

— А чи не думали ви про оцю скелю? У мене є побоювання, що вона наробить шелесту...

*

Синявського покликано з роботи спішно. Південний хід тунелю сполучено з Учкурганською будівельною конторою рейками. Синявський затратив понад десяток тисяч карбованців на це сполучення. Будівництво якраз зазнало громової скрути. Преображенський нагадав Синявському, що такі витрати накличуть на будівництво біду. Та що ж зробиш з ним, з любимчиком Мухтарова. Він умиває руки за ці витрати, нехай їх уряд стверджує.

І раптом комісія Раднаркому.

Преображенський позирив на лінію в вікно з контори й чекально мимрив відповіді на запитання. Саїд походжав по конторі весь червоний та пітний. А за столом сиділо троє і перегортали купи паперів. Цілий сонм діловодів, рахівників сновигали з цими паперами, здіймаючи стовпи голодностепської пилюги, нав'язної знадвору. Це були люди найрізноманітнішої зовнішності. Типовий ротний писар з якогось, покійного тепер, білогвардійського штабу, підбравши живота, пояснював раднаркомівцям якісь законні підстави.

— Я, власне, фахівець по асигновках, але ж... — рекомендував він себе комісії.

— Тоб-то, як по асигновках?..

— Дев'ять місяців в Опродкомгубі виключно на асигновках сидів, а в штабі... — його ніхто не слухав далі.

Довгошій, на зразок таємного доповідача з потайної охоранки, рахівник ворохами зносив корінці всіляких ордерних книжок. Його розхристана ковбойка й незалежний вираз ув очах примушували комісію ставитись до нього, принаймні, як до комсомольця. Він неохайно кидав корінці товстому з голеною головою й шиєю в бганих складках помбухові, кривлячись від в'їдливої цигарки у власних зубах. Помбух за кожним разом кидав на рахівника пукатими очима поверх окулярів і запускав пухкенькі свої руки в ці ворохи. Інколи він озирався на спритних друкарниць та рахівників, що так вільно себе тримали на очах у комісії, або на невміру дисциплінованого писаря діловода. Тільки вусатий головбух, не здіймаючи кашкета з потилиці, відповідав своїм діловим настроєм до настроїв ревізії...

— Іде інженер Синявський! — нарешті діждався повідомити Преображенський, ставши передом до вікна, ніби закликаючи ще когось. Дійсно, один з трьох, запалюючи німецьку люльку, підійшов і став поруч з Преображенським.

Саїд чекав.

Синявський, запорошений, що тільки очі блищать, як у крота, важко війшов до кабінету. Ярмілка на голові вкрилася шаром пилу й зробила всю голову якоюсь бархатисто мальовничою...

— Інженер Синявський, комісія Раднаркому... — рекомендував Преображенський, зустрічаючи Синявського.

— Дуже приємно!.. Здрастуйте! Чи не затримав я часом? Мацієвський щось телефонував...

— О, ні, ні, інженере! Ви досить акуратно сполучені тепер з конторою... — перебив Синявського раднаркомівець з німецькою люлькою. Синявському здалося іронічним оте натякання на сполучення. Хотілося зразу ж відрізати, та Саїд:

— То давайте почнемо! Карім, зачиніть двері й не впускайте нікого...

І головбух і помбух нарешті зможуть відпочити, зможуть сидіти й, не слухаючи, що говоритимуть отут, мріяти хоч би про прийдешній

піврічний звіт. Що їм до отих сперечань: чи потрібна була дековілька за якихось півсотні кілометрів до південного тунелю, а чи можна було б обійтись, як обходилося п'ять місяців без неї до Синявського? Кошторис? Який там кошторис, коли Синявський другого ж дня, як став проробом на тунелях, доніс рапортничкою, що дековільку він буде!

— Так, я дав згоду телефоном — відповів Саїд-Алі, але ж я гадав, що між проробом і начальником будівельної управи це було погоджене. Принаймні, інженер Преображенський...

— Я повідомив вас, що витрати на дековільку не передбачено кошторисом... Та це ще й не так важно. За нашим положенням кожен пророб вільний розпоряджатися коштами, що їх відпущено йому. Можливо, пророб Синявський скоротиться в витратах на будівництві тунелю. Там, здається, робітникам підвищено ставки.

Саїд напружено слідкував, як по діловому ввічливо сперечалися інженери, а член комісії з люлькою в зубах записував це ретельно. Преображенський навіть гадає, що взагалі трохи передчасно почато таку величезну роботу, але ж коли почали, то треба кінчати. Звичайно, кошти мають велику вагу в такій великій роботі. Дванадцять тисяч на дековільку, сорок дві на перекидку Мацієвського та інші витрати може й не спинили б будівництва, коли б не така скрута в державі.

— Але ж будівництва ніхто не припиняє?! — перебив Преображенського Саїд.

— Поки що!..

— Де в кого в Раднаркомі є й такі думки... — промовив голова комісії.

Саїд-Алі знає про ці думки. Вони й на початку будівництва були. Та то дарма. Роботи більше половини зроблено. Голодний степ засновано уздовж і впоперек ірригаційною сіткою. Монтується центральну розподільну станцію кращою закордонною арматурою. Вісімнадцять кілометрів тунелю пробито. Це дурниці — якісь дванадцять тисяч...

— Дурниці, що за них ідуть під суд, товаришу Мухтаров!.. — промовив раднаркомівець, пробиваючи свою люльку.

Синявський не витримає і схопився так, що пузом навіть стола набік зсунув, ударивши його зверху кулаком.

— Під суд, так під суд, я згоден, це я розтратив дванадцять тисяч! А хто піде під суд за те, що п'ять місяців верблюдами на горбах возили цемент до тунелів? П'ять місяців витрачали кошти на транспортування матеріалів більше, ніж на саме будівництво?

— Це передбачено кошторисом, тов. Синявський — кинув головбух.

— Передбачено? А дайте но лиш, скільки по-за передбаченням угнали на один цемент?.. Ага щось біля чотирьохсот тисяч?.. Тоб то на кожних два тижні доводилося витратити на одну доставку цементу коло сорока тисяч карбованців... А, скажіть, будь ласка, тов. головбух, скільки ви „непередбачено“ витратили за останні два тижні на доставку цементу дековількою?.. Га?.. А, ну, ну... Під суд!

Помбух, як добрий циркач, пірнув пухкенькими руками в ворохи й подав головбухові книгу.

— Рахунки поки що остаточно не зведено, але все ж щось понад дев'ять-десять тисяч коштує...

Раднаркомівці переглянулися...

— Десять, а не сорок же! Додайте сюди й ті дванадцять, що я „розтратив“, тов. Преображенський, і ще матимете змогу Мацієвського за цю економію якийсь раз перекинути...

— Чи слід так нервуватися, інженере? Коли під суд, то першим піду я... коли б це було нераціонально, то чи дозволив би я так марно витрачати кошти держави?..

Такий несподіваний виступ Преображенського ушент розбив дальші наміри говорити про якусь там дрібницю дековільку. Синявський повагом, неначе боявся, щоб дитини не насісти, спустився в фотеля. Він навіть чогось не второпав і злився на себе, що так різко виступив...

Присутні поважніше, з якимось ніби острахом, говорили далі. Неначе дрімотну пташину боялися розбудити, тут же поруч, гладенько згоджувалися, підписували. Ніяковість минула аж тоді, коли перейшли до поточних справ. І комісія ухвалила продовжити будівництво, збільшивши кошториса на вісімдесят відсотків.

*

Кабінет Наманганського управління. Саїд-Алі сторопило сів. Телефонна рурка випала з рук. Зблідле, як може бліднути східне обличчя Саїдове ніби аж поморхло.

Присутні встали з стільців. Помітивши цей рух, Саїд махнув рукою вийти й аж за останнім, коли зачинилися двері, він раптом схопив рурку й зо три рази гукнув:

— Лодиженко, Лодиженко, Лодиженко!..

Тепер свідомість повернулася до нього і від цього ще більше горя відчула оця енергійча істота. Він, охопивши голову обома руками, бігав по широкому кабінеті з кутка в куток і примовляв крізь стиснуті зуби:

— Дві тисячі мардикерів! Дві тисячі покійників за мить!.. Мацієвський... Ах, така віддана людина...

Знов дзвінок телефону.

— У телефону! Преображенський? Говорить причини... Так, Мухтаров... Ай-ай-ай!.. Та це ж злочин... Не може цього буги! Безумовно, злочин... Синявський де? Іду сам...

А за п'ять хвилин цей головний інженер голодностепського будівництва стояв на колінах у авто й весь час штовхав шофера поспішати.

Отак збулося. Наробить Кампир-Рават шелету — казав Синявський, і наробила. Він тільки напроорокував, а хто зна, від чого трапився обвал тієї величезної скелі, що під нею пройшла гребля голодностепського магістралю.

А обвал стався. За півгодини, як робітники мусіли б шабашити на вечерю, несподівано вибухнула під скелею бурка. Її давно тут заложили, ще на початку — тоді не вибухнула й забули, а тепер...

Чого ж тепер?

По-над дві тисячі мардикерів. Тікати було нікуди, шлях один, по каналу вперед чи назад. А хто пішов шкереберть просто вниз укосом.

Ні криків, ні сліз! Проточена шашлями-бурчаками скеля струсилася від вибуху й, покривши всякі чувані людиною шуми своїм скреготом розламу, посунулася вниз. Страшений рух цього гіганта на мить заволодів розумом людей. Завмерло все. Немов у тих двох тисяч істот

не стало раптом ні волі, ні духу, ні серця. Тільки тріск Кампир-Равата та іскри блискавки змогли пробудити цих людей від жахливого правця.

І все рвонуло. Рвонуло рятуватись.

Мацієвський перший кинувся просто під гору. За ним побігли ще. Алеж ж це була якась сотня, дві, а решта на протязі трьох кілометрів пустилася навтіч вздовж по каналу. Висока гора обдурила.

Та Мацієвський... Ну що міг зробити він в такому содомі вибухів та блискавки? А він кинув цих, що бігли з ним, і раптом повернувся за тими, що тікали вздовж каналу. Він махав їм, ловив і повертав назад, падав через бочонки з цементом, схоплювавсь і знов махав. Його далеко вже лишили, як отара здичавілих людей. Йому їх не догнати.

Спинився і вирішував.

Це був момент, коли з узгір'я, де брали камінь на загату, Лодиженко бачив у бінокля заклопотане обличчя інженера Мацієвського. Гукав, за голову хапався.

І вирішив...

Та було вже пізно. Ще хвилина нелюдського бігу насупроти лихові й Кампир-Рават розплаталася на цім місці, де було колись провалля, де збудовано за останніми досягненнями техніки греблю. Неначе й гребля ця, як піщаний горбочок, розсунулася від гри господаря природи, а велетні екскаватори, що павутиння ніжне під лапою верблюдячою, розтанули.

Мацієвський встиг одбігти від безпосереднього удару, але його повітрям, як трісочку, зняло з клубками пилюги й одкинуло за сотню метрів безформним, нікому не потрібним, вальком м'яса...

Одкинуло й робітників, що послушалися Мацієвського, та тільки контузило декого повітрям, а решту приглушило вибухами-громами.

А ті?.. Ті сами отарою підбігли просто під груди велетня-гори. Вона, як слон кубельце муравине, розтерла й дух людського животіння.

Людей не стало.

Замість бетонного каналу зросла незміренна могила-домовина Кампир-Равату з блискучої проти надвечірнього сонця криги. Десь у далечінь полинули тривожні луни вибуху, а тут змовкло все, ніби здивуванням, що ще лишилися й живі й застогнали.

Тепер застогнали вони, одкляклі од першого жаху. А домовина тільки струшувала своєю крижаною покрівлею, неначе змикання голодного горла, що ковтало непомірну з'їжу.

... Алла-гу — Акбар!.. Алла-гу-акбар!.. Лло-іллога іллабло!... — врочисто вимовив Ісен-Джан за спиною розгубленого, як напівзбожеволілого Лодиженка.

Саїд-Алі пересів на дрезину й аж коло тунелю стрівся з Синявським та Храпковим.

— Я хочу зараз же бачити Лодиженка...

— Він у нестямі... Ісен-Джан може, він там був...

— Де Преображенський?..

— За ним послано мою машину! — поквапився відповісти Храпков.

— Але ж мені телефонував з Кампир-Равату Лодиженко!.. Де ваш Ісен-Джан! — нервувався Саїд.

Піднявшись східцями на першу скелю, Саїд з Синявським та Храпковим знов сіли на горішню дрезину, що Синявський цими днями тільки провів до розподільної станції. Яку дяку Синявському відчув Саїд у собі за оці шляхи сполучення. У Кампир-Рават так негайно

треба постигнути й чи зміг би він дістатися до його хоч на ранок, коли б не ці дрезини?

На станції було порожньо. Все пішло туди.

То це ж із тих долішніх дільниць полине сюди люд, як тільки довідаються про катастрофу. Хто може спинити їх? Понад три десятки тисяч збіжаться сюди в тісне бескеття. І що скажуть вони Саїдові? Вони ж тільки його знають. Вони того, що говорили йому на мітингові, ні разу не сказали ні Преображенському, ані своїм проробам. Тільки він один виною. З нього потягнуть відповідь за дві тисячі трупів під грудьми Кампир-Равату...

Бурею прошуміли урядові слідства, дописи, акти, протоколи. Може річки сліз проліто десь за глиняними дувалами. Може й сирітство, хоч по дикунському, а таки відчули чиїсь численні діти.

Може...

Хто прислухається до мертвих дувал, хто побачить крізь густу чиммат рясну чи одиноко-сирітну сльозу? Чи спитає хтось про втрату і біль вдови порадою пригоїть?

Гай, гай!.. Не випорснати горю узбецької жінки на око людське. Умерли, так назавжди!..

Тільки в мечетях, в обителі про кару аллахову безкарні ішани, як пси мордовані, гарчали. А Голодний степ таки ще жив...

А ввечері в конторі засідала широка нарада. Саїд-Алі сидів, не наче оце тільки поклав у домовину всю свою сім'ю. Головування він доручив єдиній людині на будівництві, що не розгубилася від подій — Преображенському. Навіть Синявський — і той більше мовчав, аніж це дозволяв його стан на будівництві.

Ісен-Джан уже встиг за декілька місяців так вивчити мову європейців, що навіть Преображенський забув, якого труда прикладати доводилося, щоб домовитися з цим старим аксакалом. А він сидів поважно поруч Преображенського, як голова представництва від 30 тисяч збурених робітників. Тепер не бгався він у рабській покорі. Свій „нос хморман“ він безцеремонно робив тут же за довгим червоним столом, спльовуючи зелену брудну жуйку просто собі під ноги. Тільки бірюзові чотки також нерозлучно кремінясто шелестіли в його руках, як у ті перші дні його появи на виробництві.

— Я згоден на пропозицію інженера Преображенського. Ми мусимо забезпечити родини забитих безпосередньо... Один мільйон карбованців ми виділяємо з кошторису... Все це...

— То я голосую свою пропозицію!.. — не дав Саїдові закінчити Преображенський. Але Саїд продовжував:

— Усе це стосується тільки ж убитих... А як нарада вважає з живими?

— Тоб-то, тов. Мухтаров? — запитав голова.

— Чи мусимо ми доводити до краю почату справу?

Ну, безперечно мусять. Це ж так ясно. Преображенський навіть варіянта зробити запропонував. За попередніми підрахунками розчистка Кампир-Равату коштуватиме щось не більше 16 з половиною мільйонів.

Та й тільки ж то! За те майже закінчена гребля...

— Таких грошей нам ніхто не дасть!.. Ми й без цього втрое розпухли проти кошторису... Чи не скажете ви, інженере Синявський...

— Я що маю сказати, тов. Мухтаров? Звичайно варіант начальника будівничої контори найнеобдуманіший...

— Надто ввічливо... точніше... — промовив ще хворим голосом Лоджиженко.

— Найнеобдуманіший, але щось нове запропонувати поки що важко. Лишається тільки спинитися...

— Я пропоную обговорити ще варіант техніка Лоджиженка!.. — спохватився інженер Преображенський на диво навіть високому, обсмоктаному кореспондентові „Дейлі-Геральд“. Синявський проковтнув нескінчену фразу й, поглянувши на Лоджиженка, сів.

*

Завили вітри по степу Голодному. Замовкли водоспади в ущелинах. Настала пора бавовну брати. Голодностепське будівництво поволі завмирати починало. З тої нещасливої години, як роздушила Кампир-Раватська катастрофа дві тисячі живих людей, роздушилися й надії, розгубилися ключі. Не знати стало, з чого починати. Люд оскаженів зовсім. І працювати не хотів і з будівництва додому не розходився. На всіх чотирьох дільницях що-дня збиралися мітинги. Чого хотів цей спантеличений люд, не знали ні в конторах, ні навіть сами вони. Страйками виробляли нові вимоги, забували за них і знов новіших вишукували. Спритні європейці серед них придбали вже слави верховодів і завжди кудись поспішали, метушилися. В кишенях дудками стирчали різні резолюції...

— Кидати роботу треба! — виходили вони з рівноваги. Роботу знайти де завгодно можна. Їхні руки здадуться скрізь, за те не будуть підпирати своїми грудьми Кампир-Равата, не будуть сиротити своїх дітей.

А Ісен-Джан дочувся навіть, що й орденів трудового прапору комусь захотілося мати за Голодностепську роботу.

Преображенський не менш метушився серед робітників. Він воднораз встигав з'являтися на декількох дільницях. З одержаних півмільйона дотацій він негайно ж закупив чотири нових автомобілі й цим налагодив найщільніший зв'язок з проробами.

— Не можна ж так зловживати демократизмом!.. Ви ж інженер, мусите переконати їх... Або... або проженіть геть. Будемо знати, що робітників нема, запросимо з ЦК будівельників. Треба ж добудувати! — кричав Преображенський в конторі Майлісаю. І ніхто йому не міг щось заперечити. Це так було всім зрозуміло. Навіть постійний його опонент Лоджиженко й той не знав, як же краще вийти з становища. Страйки загрожували роботі чим далі більше.

Шалена ритміка Голодностепської долини, її запал та екзальтація новизни тепер погрозиливо вшухали. Не те, щоб припинилася робота, а чомусь ніби набридла вона вже, ніби кінців її от відшукати стало важко. Візьмеш кітмень і той пощерблений, із'їдений аж до ручки й плішками знівечений обух. Новісінькі колись дощані ноші, тепер уквітчані недбайливими „сокиряними“ латками та наліпленими шарами цементу, лякали й приступатися до них. А попід стінами в тунелю шипіли від компресорів занедбані в пацьорках префераторні шланги... Задавнилося, набридло...

Саїд-Алі нагодився в контору північно-тунельної дільниці, де Преображенський видавав роцот робітникам з дотацій, які лишилися від автомобілів. Зломлені робітники вкладалися на свої, що куряче

сідало, колісниці й було чомусь тихо. Навіть уповноважених кручена черга зловісно мовчала.

— Що ви робите? Роботи ж не закінчено?..

— А що зробили б ви — замість відповіді запитав у Саїда Преображенський. Дійсно, тільки розпочали, а коштів, коштів скільки вклали... Я просто дивуюся інженерові Синявському.

Саїд звелів припинити рощот і запросив до приміщення Преображенського. Інженери теж, як прибиті, всунулися до кабінету.

— Не хотять і все! Шамтай-баштай нікіряк? — давай гроші і більш нічого...

— Але ж як ви надалі будете продовжувати? В тунелі не креплено, пропаде... — доводив, уже гарячкуючись, Саїд-Алі. Преображенський зле й велично походжав по кабінету. На голеній голові блищав шар поту та позмінно червоніла потилиця незграбними латками. Насупленими очима нікуди мов би не дивився й рубав:

— Ми телеграфували в ЦК спілки про надсилку з центру п'яти тисяч кваліфікованої грабарської та теслярської сили. За два тижні вони будуть тут. Тепер же треба використати місцеві закони про трудовинність. Це ж...

— Трудповинність? Та це ж не ремонт якийсь, чи стихійне нещастя... Кишлаки знають, що на це дає держава гроші...

— Товаришу Мухтаров! Дозвольте мені керувати цією справою, доки ви довіряєте мені... Ви бачите, до чого дійшлося! Аморалізована маса...

— Що ви пропонуєте?

— Треба твердої руки!.. Негайно послати партійців по кишлаках і за розверсткою набрати робочої сили. За тим часом настигне з центру кваліфікована сила...

— Я не позволю... Це збурить усю Фергану...

Преображенський став раптом і на цім спинився.

Саїдові очі длубалися в оцій рудій з ряботинням фізіономії. Чого він хоче?

— То знімайте з мене всю відповідальність за будівництво й навіть...

— Що? — схопився Саїд з-за столу.

— Навіть і зовсім знімайте з роботи... Ви, ви краще мене зможете організуватися...

*

Лаконічна телеграма повідомляла, що чотири ешалони будівельних робітників відправлено за маршрутом Оренбург, Ташкент, Учкурган. З кишлаків надходили перші партії трудповинників. Вони не квапилися до головної контори. Заповняють попервах поодинокі, нові нари чайхану. Незабаром стає їх більше й тіснішає у чайхані.

Учкурган загомонів незадоволеними голосами. По одинокому шляху йшли отарами босі з вузлами на кишменях, або їхали, закурені ферганським щедрим порохом, дехкани. Ось шаариханські аксакали ведуть свої громади, розсіпані далеко ген за мостом Янгі-арика. За ними купочки Карасакальців, а там Гурум-Сарайці, Бешарикці, Гавасайці, Ханабадці, й пішли, й пішли — суворі, мовчазні, запорошені.

З Учкургану розсилають їх чотирма шляхами на Голодний степ. Виходять з бідно-зеленого останнього куша учкурганського, огинаються, блудять засушеними обніжками, аж доки з'явиться верхівець-кіннотчик.

З'явилися кіннотчики спочатку на прикордонних або суміжних з іншими областями чи республіками водних системах. Треба було дотримувати й установлені черги й від злочину втримати незадоволених. А це раптом і в Учкургані. То одна сотня, а то й ще дві. Чотири шляхи до дільниць будівельних що-року частіше пропише від Учкургану клубок пилуги у степ, або назад. В клубку тому, як зернято в дозрілий плід бавовни, кутався кіннотчик, настагаючи завжди термінові доручення.

Кіннотчиків боялися й не любили. І йшли на трудповинність. Проклинали все: радянську владу, комуністів, європейців-інженерів, голі безкраї пустирі Голодностепські. А поміж них крутилися в чалмах „свідоміші“, шепотіли, що їм сказав Ісен-Джан...

Волю невідомих їм вони вбачали в руках озброєних кіннотчиків і звикло корилися.

Так продовжувалося Голодностепське будівництво.

*

Тепер Саїд не виїжджав з будівництва. Цілими днями просиджував на скелі проти північного тунелю з папірцем в руках. Зводячи якісь підрахунки, що-вечора він незадоволено щось бурчав до себе. Натурповинники від невмілості працювали так, що шкода була й сподіватись, що на осінь закінчать ці два кілометри тунелю. Вони ледве-ледве встигали встановити за день п'ять-шість кілець масивів обліштовки.

Якось ідучи в Учкурганську контору, Саїд-Алі заїхав до Майлісаю.

— Прекрасно працюємо! — запевнив його прораб Тяжолов. Ці робітники так просто знахідка, ніякого порівняння з натурповинниками.

— Які це робітники?

— Що оце недавно з центру приїхали на запрошення. Це ж золоті руки.

— А що ви ними робите? Головну магістралю у вас же закінчено...

— Ми почали розподільники будувати по лінії. Є певність, що за два-три місяці закінчимо.

— Розподільники? Чи ви з умом? Хто надіслав вам цих робітників? Синявський тунель та Кампир-Рават натурповинниками робить, не робить а мучиться; ніяких перспектив... роботу засмоктано, а ви кваліфіковану силу на розподільники...

Тяжолов розвів руками.

— Прислано з контори... — тільки й міг промовити він уже на прощання. Саїд, швидкоуючись, ускочив у авто й рушив до Учкургану.

Перетинаючи свіжі арики, Саїд бачив, як непомірно великими купами європейські робітники розпланували берми по-над ариками, або прокопували „сосонками“ розподільники.

Коло „хрестового“ колодязя-сифону, що перехрещував два рукави головного магістралу, Саїд стрів Лодиженка.

— Що ви тут робите? Лодиженко?

Технік всміхнувся, стиснув плечима й показав обома руками навмання.

— Аби не гулять. Збираємо старий матеріал, чистимо від опалубки сифона та фарбуємо шлюзи...

— А робітники?..

— Дуже добрі... кваліфіковані...

Саїд нервово озирнувся на Майлісай, мовчки подивився, як вешталася з шматтям дощок півсотні людей, ніби очманілих від незвички до спеки, і, теж якось хворобливо всміхнувшись до Лодиженка, звелів:

— Сідайте...

Мовчки проїхали аж до Учкургану.

Преображенський з заліпленою щокою, жуючи на ходу сніданок, стрінув авто Саїдове. На порозі контори стояв, як тіль, кореспондент „Daily Herald“.

— Ви добре зробили, що оце приїхали. На центральній дільниці натурповинники щось бунтують... Доведеться вам, тов. Лодиженко, взяти кіннотчиків і поїхати поговорити з ними...

— Я сам поїду до натурповинників...

— О, то ще краще!...

— Постійте!... — перебив Саїд. — Зараз же розпорядіться всю кваліфіковану силу надіслати в розпорядження інженера Синявського, а на другорядні роботи ставте натурповинників... Негайно...

— Але вони вимагатимуть підйомні...

— Ну, й що ж! Негайно сконцентруйте кваліфіковану силу на Кампир-Раваті... Я більше нічого знати не хочу... Ми робимо злочин... дивуюся, інженере, чому це так сталося...

Повіяло на Саїда злісним, хоч і мовчазним запереченням від Преображенського. Не сказавши більше ні слова, Преображенський пішов до контори. Почувалося, що оце він тепер виконає те давнє вирішення що все одкладав до слушного часу. Принаймні, так здавалося.

— Ну, що ж, поїдемо до бунтівників? — не то запитав Саїд - Алі у Лодиженка, не то дав розпорядження шоферові.

Машина наближалася до контори дільниці. По-над шляхом отарами лежали з кітменами, з вузликками натурповинники. Поглянувши на них, Саїд згадав Кампир-Рават і таких же дехкан, що, вприваючи, одкачували вагонетки, або кайлували скелю. І вчулося в'їдливе набридле гарчання вічних ніби музик — карнайчі, що здалеку чути було „од сонця й до сонця“ їх важке гупання в довгу мідну дудку. Вона імпровізувала дикунські ще, важкі, дошкульні мотиви...

*

— Ісен-Джан ая! Алла-гу — акбар!.. Саламат, баламат... підступив побожно один з натурповинників до арик-аксакала, коли той котив порожню вагонетку по-над рядами бетонних масивів, що сохли, чекаючи на свою чергу.

— Аманба-сиз! — відповів старий, не спиняючись.

— Ісен-Джан ая вас просить імам-да-мула найсвятішого Мозар-Дихана завітати завтра на вечір...

Тепер спинився старий. Чоловічки в очах забігали, як у зловленого на злочині, ніби це запрошення зривало його від улюбленої праці, або вимагало якогось неможливого звіту. Спинився, зазіхнув щось промовити, але здавив у собі й лиш махнув рукою та буркнув, рушаючи:

— Є... Майлі...

Тільки Ісен-Джан знає про оці збори в імам-да-мулли. Тільки він розповів робітникам про скарги, що обитель до уряду послала. І дивуватись, навіть, сам собі почав, що справа вся оця йому набридати стала. Він, ретельно виконуючи свої обов'язки агента обители

Мозар-Дихана, звивав до роботи. Він арик-аксакал. І коли перед очима стелеться нова смуга арику, він стає художником своєї справи. Йому кортить гукнути вздовж магістралю:

— Мираб — ака-а!.. Чотири сипаї в шпору, сіль наближається... — а тут запрошують до імам-да-мулли...

Замислившись так, Ісен-Джан непомітно пропхав вагонетку за поворотну хрестовину й раптом наскочив на ешалон вагонеток з тунелю. Дзвінки з двигуна його не розбудили б — це надто звичайне вже явище навіть для нього. Та збоку його несподівано й зо зла схопив сам інженер Синявський, щоб приберегти від лиха. В цей момент ешалон налетів на порожню Ісен-Джанову вагонетку і аж тріск від цього розбудив старого. Одбитим гальмом ударило Ісен-Джана в ноги й він зів'яв на руках у прораба. Робітники з ешалону тільки на ході щось гукнули, зиркнувши на непритомного аксакала та на шмаття вагонетки, ніби байдужі до цього, прошмигнули далі, не випускаючи з рук гальмів.

— Ах, ч-чорт!.. — вилаявся Синявський.

Двоє узбеків підбігли й узяли в'ялого Ісен-Джана. В шатрі, надждаючи фельдшера, хворий прочумався, застогнав. Усвідомивши свій стан, він запросив:

— Муллу Гасанбай покличте... він тут... — показав кудись убік шатра. Покірні дехкани вдвох вискочили й різними шляхами квапилися розшукати муллу.

Високий, ще досить молодявий мужчина, з руками, складеними побожно на грудях, увійшов у шатро. На лиці печаль, уста шепчуть молитву.

— Алла-гу — акбар! Учителю, з тобою нещастя, ти кликав мене?..

В шатрі нікого, крім покаліченого вчителя та молодявого учня не було. Ісен-Джан силкувався звестись на ліктя й учень допоміг йому.

— Мула Гасанбай ая! Завтра будьте від мого імені в обителі й з'явітьесь до імам-да-мулли... Скажіть йому про нещастя зо мною й будьте замість мене на нараді...

— Але ж, учителю!.. Я тут всього на всього три тижні, нічого й нікого не знаю...

— Тим краще, мулла Гасанбай, і тебе ніхто не знає... Іди й слухай, щоб мені потім розказав про все. І нікому ні слова з тутешніх... Навіть собі самому... забудь про все...

— Хоп, хоп, хоп!.. — виривалося з молодих уст що-разу впевнення. На дворі загомонів Синявський до фельдшера:

— Корисний старикашка став і шкода, що так несподівано покалічено його... Коли б хоч кістки цілі...

В шатро ввійшов фельдшер і, оглянувши нашвидку ноги аксакалові, байдуже відповів:

— Нічого страшного. Три-чотири тижні — й старий буде на ногах. Кістки мов би цілі, а крові всередині багатенько злилося. Праву ногу пре здорово... Везіть до лікарні...

*

В саду обители послалися передвечірні тіні, неначе день повільно засипав від втоми, а втома та одягала зелень освіжаючою тінню. В духоті мішалася пахощі рослин, квіток з гниючим, як з багна, запахом хауза. Каржани грудками падали на білі чалми товстих ішанів та такі ж

костюми невідомих, у тіні невпізнаних європейців. Звиклими стежками, пробираючись крізь гушавину садову, збиралися до хауза на килими люди. Ні вітанням ані репліками пошепки не порушували ці люди за-сипання дня під густішанням та важчанням садових тінів...

Мулла Гасанбай ще на порозі до саду мав скинути з ніг капці, та, не помітивши цього за другими, навшпиньки ввійшов за імам-да-муллою. Доводилось тримати чалму, щоб сплетене гілля, змовившись з ніччю, не здерло її з голови. Сідаючи на килима, Гасанбай учув, як сам імам-да-мула комусь рекомендував його заступником Ісен-Джановим.

А місяць срібнив тіні, стьожками прокрадався крізь густе листате мереживо. Коло хауза розсілися люди і смугнасті посмішки надокучливого місяця робили їх загадковими і примушували говорити напів пошепки.

Довго й гаряче, хоч і стримуючись, говорив якийсь дебелий європеець незрозумілою для Гасанбая мовою. Понад хаузом похожав другий без шапки й коли його блискуче-голена голова потрапляла в срібну смугу, вона ніби робилася більшою, а з під носа стирчали руді щитинясті вуси. Він інколи кидав репліки тією ж мовою, що й промовець і раз у раз випалював сірники на люльку, що невідомо з яких причин тухла.

Почали говорити інші. Гасанбай не зразу дібрав змісту розмов. На початку заворожлива зовнішність ніби вплітала оці розмови в чорну порожнечу попід гушавиною зелени, розхолоджуючи зрідка сріблястими стьожками.

— Мене вже сумніви беруть, капітане, що вам щось пощастить зробити. Будівлю напівзбудовано...

— Витрачено на це вже понад двіста мільйонів... — кинув той, що походжав з затухлою люлькою.

— Понад двіста мільйонів — це так, хоч ми їх і не лічили, а все ж будівлі не припинено...

— І не цікаво — одрубав з під хауза той — зовсім не цікаво... Треба витратити, витратити без кінця, а все ж не спинятись...

— Щоб добудувати?.. — напівіронічно запитав імам-да-мулла.

— І не добудувати... Щоб виснажити, розумієте?.. вже скорочено асигнування на освітні справи на 60%, припинено зовсім кредитування бідноти й це все забрало будівництво... Ще рік... воно проковтне й уряд з їхніми Главкомами, Наркомами та всякими іншими комами. Наш же комітет дій поки що витратив на це незначні кошти...

— Все ж я вважаю, що Мухтарова треба зняти з виробництва. Шкідництво, що ви провадите, вже обридло й кидається в око. Треба, щоб своя людина була в керма, щоб вона довела, що будувати далі не слід, бо це дурна затія...

І знов говорив той незрозумілою мовою, а цей, що ходив, кидав короткі репліки. Гасанбай зрозумів, нарешті, на якій нараді призвів Ісен-Джан його побути. Коли почали говорити всі, забувшись і про обережність, до гурту підійшов крадькома на пальчиках один з слуг обительських і шепнув імам-да-муллі, що його прохає таджик чайханник, що оце тільки повернувся з Намангану. Встаючи, імам-да-мулла промовив:

— Ну, що ж під суд, так під суд його, а може поміркуєте, чи не краще б здихатись зовсім... Йому вірять, він, що Мойсей, і сам певен, що покликаний вивести Узбеччину в обітовану землю комун та соціалізму якогось. Як краще — так робіть, ми виконаємо...

Перебігали місячні зайчики по плечах, граючись із важкою темрявою. Ворушилися на килимах люди, вставали й, ніби розгойдати бючись міцний теперки сон в саду, марою зникали в гушавині. Тільки Гасанбай без потреби гарячкувався, набіг на високу й суху, як обчухрана шовковиця на пні, людину, рвонув назад і чалму свою гіллям іздер з голови. Йому хотілося скоріше вирватися звідсіля, щоб не бути затаврованим на злочині отими насмішкуватими й такими в'юнкими сріблявими зайчиками.

LIBRAIRIE MONDIALE

Я купую книжки, не знаючи мови,
Сторінки розгортаю — чорне по білому...
І зір мій стомлений пристрасно ловить
Твою усмішку несміливу.

Тут я гість випадковий. Не дивися на мене —
Тебе я не чую, не бачу, не знаю.
Кохання хвилинного полохливі знамена
Не над нами промають.

Не зо мною ти підеш пити каву в локанту,
Дивитися Чапліна і над ним реготати.
Завтра, може, обнімеш блискучого франта
І забудеш про гостя з фотоапаратом.

Забудеш усмішку — ми ж не знаємо мови,
Сторінки розгортаємо, мов каліки на милицях...
І зір наш — мій і твій — на віки ловить,
Як усміхалися, як дивилися...

Іstanbul, Листопад 1928 р.

Л. ПЕРВОМАЙСЬКИЙ

НІЧ НА ГРАН РЮ ДЕ ПЕРА

Авта дхнуть, як жінки після вправ на
спортивному стадіоні.

Понуро, як коні
Вантажені сумом,
Проходять повіі...
За залізними шторами сплять ресторани,
локанти, кав'ярні,

Полісмени застигли товсті й незугарні,
Заплющивши віі.

Від Галати
Пливуть над дахами зідхання провулків,
Що, як вулики

Бджіл,
Повні матросів, гамалів...
Мінарети шпилі об небесний граніт обламали
І не сплять ні імам, ні хаджі.

Запізнілий юнак поспішає додому з обіймів
коханки,

До повіі усміхається:

— Ні, не сьогодні...

І голодні

Повіі ідуть до шоферів...

... Стоянка.

Сплять шофери в обіймах таксі,
Сон тамує роз'ятрений денною гонкою шал.
Ім ввижається повний веселого сміху

„Таксім“

І бонтонний „Пті Шам“...

Ось на крила авто посідали голодні дівчата:

— Встань, ефендим,

Кохання й хвороба чекають тебе

За дві ліри...

Мовчати?

І мовчання офіра...

На віттар божевільної ночі поклали життя!

Чорний стяг перелякано має —

День встає з Мармурового Моря

І туманом прозоро

Ридає...

Іstanbul, 16 — XI — 28 р.

МИК. САЙКО

* * *

Захряс в гудках рум'яний ранок,
аж б'є одкотами луна...
Поети: будьмо як мембрана,
поети: будьмо як струна!..
Крізь біль і стуму недороду,
під злісний крякіт вороння,
до заповідних меж підходим
цупкими кроками шо-дня.
Нехай, злобою невситимий,
на кутні шкіриться зубань...
Над суховіями цвістиме
золотоокий Дніпрельстан!
Нехай у степ, як в ирій птиці,
ключем шикуються стовпи...
На-бік, хто зроду духом нищий,
хто самохіть ганебно спить!
Такі принадливі дороги,
що як тут тисячам не йти?!
Ні біль, ні злидні недородів
не сплять льоту до мети!
Де гніль зустрінемо,— розчавим!
Наш рух — закон, не приверед!..
Під суховіями, дощами
вперед, народе мій, вперед!..
Співа гудками теплий ранок,
аж б'є одкотами луна.
Поети: будьмо ж як мембрана
чуйна, правдива й голосна!..

ПЕТРО ГОЛОТА

БРУД

(повість)

Ліза Галан м'яко повернулася на зеленій канапі з круглим дзеркальцем у високому перилі. Половина важкої Лізи пірнуло в канапу, а пухлі руки з одвислими, повними торбами вище ліктя здійнялися в повітря й ліниво обхопили тугу подушку канапи. Потім Ліза Галан рівно й солодко витяглась на весь зріст і тихо гукнула:

— Карочко, Каро!

Війшла Карочка з очима, як її прізвище, з кучерявою карою голівкою, що хвилясто труситься од кожного її руху. Карочка мовчки стала біля важкої й м'якої Лізи Галан, тримала руки під зеленим брудним фартушком і чекаючи озиралася по кімнаті, так наче вона в ній сьогодні перший раз. Ліза Галан трохи повернула кудлату голову до Карочки й поважно сказала:

— Повитрусую усі килими, приберу в кабінеті Константина Семеновича, а тоді на оцю записочку, підеш до Церобкоопу й купиш усе, що тут написано... Чекай, не забудь узяти церобкоопську книжку. Та не грюкай дверми! Іди сюди! Як я спала, ніхто не приходив? Не питали мене? Ну гаразд. Іди.— Двері гладенько зачинилися й Ліза Галан ще й ще відчула безжурну самотність. Канапа рипнула — Ліза Галан повернулася, потім підвелась. Сіла й позіхнула. Товсті руки здійнялися до кудлатої голови, а кругле лице повернулось до дзеркальця, що в канапі. М'які руки злегка, ледви доторкаючись, облапали всю голову, потім пухленькі короткі пальці збіглися коло бородавки з двома волосинками на підборідді... Ах оця бородавка. Ах, як вона псує це таке ще пишне, майже молоде обличчя. Кругле лице одірвалось од дзеркальця й ліниво оглянуло кімнату.

— Карочко!

Карочка, наче сиділа за дверми й чекала поки її покличуть — миттю влетіла. Руки туго заховані під зеленим фартухом, а погляд упав у ноги Лізи Галан і чикаючи застиг. Карочка ніяковіла. Ліза Галан, наче не помічає, що вона біля неї стоїть, чистить собі червоні довгі нігті.

І тільки згодом кругле лице з бородавкою підвелось на Карочку:
— Дай мені води та легше ходи, аж підлога гнеться. Коли ти вже навчишся по людському ходити? Ти мусиш ходити, як пір'їнка. Ти мусиш ходити, не торкаючись землі. Чула?— Напившись води, Ліза Галан знову лягла й глухо, наче сама до себе:

— Карочко, Каро! Подай мені оту книжку! Он оту, що з голубою обкладинкою.— Важка лінива рука з червоними нігтями простяглась у повітря, показуючи до шафи з книжками.

— Оцю?— Кароччині кучері гойднулись біля шафи і голівка замигтіла за блискучим шклом відчинених дверців.

— Дурна! Та не лапай своїми руками всіх книжок! Не ту! Ні! на вищій полиці! Ото! Оту! Нуда!

Ліза Галан розгорнула „Милий друг“ Гюї-де Мопасана і в хаті утворилась якась тривожна, або сонна тиша. Ліза Галан з запоем потонула в дійсність роману. Їй так приємно відчувати любовні ролі героїв „Милого друга“. Ах, коли б це вона була на місці...

— Якого чорта?! — Ліза Галан нервується. В двері просунулась кучерява голівка Карочки.

— Лізо Василівно, телефон дзеленчить... — двері ладненько рипнули й хвиляста голівка зникла. Ліза Василівна товсто повернулась, підвелась, сперлась якомсь на те місце, де лежала й відчула, що воно надто гаряче. Це Лізу тішить. Їй стало радісно за свою кров, вона зиркнула в дзеркальце, й кров шухнула їй в лице, залила його густим теплим рум'янцем. Ліза Василівна вирівняла червону шовкову сукню, що трохи зім'ялась на випуклому одвислому тілі — пішла до кабінету.

— Це ти, Котю? — В рурці спочатку щось зашаруділо, залоскотало вухо Лізи Василівни, а тоді засопіло. Так, це знайоме сопіння. Наче аж тепло диха їй у вуха, Ліза Василівна навіть відчула колючі довгі вуса свого чоловіка. В рурці щось захарчало, потім з харчання стали видиратися ясніші слова, наче купальник, виринувши, заплутався в жабурині — це жабуриня густо й зелено окутало всю голову, не дає можливості ні глянути, ні дихнути. Купальник хутко тримтяче розриває, розгортає руками на голові жабуриня й нарешті з нього блисне чисте лице й усміхається. Стає легко. Так видираються в рурці ясні слова з якогось харчання. Ось вони видерлись і рідний знайомий голос каже Лізі Василівні над ухо інтимне, своє, домашнє. Від слова „Лізо“ їй так приємно, наче хтось заліз їй у душу шовковою теплою рукою й погладив по серці.

— Все гаразд, Котік, все. Я розпорядилась. Не барись. Сповіді гостей, щоб не запізнювались. Все. Бувай, Котік.

Рурка туго й важко впала в металеві ріжки й трохи задзвеніла. Ліза Василівна пішла на кухню, перевірила, що робить Карочка, чи гаразд усе робиться і, пригрозивши, повернулась до кімнати. В сятий раз підходить до туалетного столика. Потім до великого люстра в гардеробі. Їй видно всю. Надто кругла важка фігура, широкі груди, кругле, як місяць, червоне лице. Коло дрібних чорних очей вже збираються складочки, — ах, чорт би їх забрав! І оці ідіотські волосинки на підборідді. А врешті, це ерунда. В неї за те малесенькі, наче дві гарні крапки, брови, живий чорний біг очей і легка хода. Ліза Василівна легко, нечутно, м'яко пройшлась по килимах, озиралась на ноги, потім знову підійшла до дзеркала. Як їй стрінуть гостей? В неї ж розкішні міцні ноги. Жовті шовкові панчохи красиво припали на литках, що товсто пооддувались й здригають навіть тоді, коли вона хоч трохи рухається. Ліза Василівна важко всідається в гойдалку перед дзеркалом і лапає руками свої міцні ноги. А справді, ноги в жовтих панчохах — як золоті. Чудово. Вона гойднулась. Ага! Кружева панталон прекрасно виблискують з під червоної сукні. Особливо чудово це пасує до шовкових панчіх. Ліза Василівна обов'язково буде отак гойдатися перед якимсь гарним гостем. Це його буде лоскотати.

— Карочко!

Війшла й винувато втирає фартухом лице. Гойдалка важко поскрипує, наче хоче вгрузнути в підлогу. Ліза Василівна гойдається. Вона поважно й пронириливо вставила свої чорні крапки на Карочку.

— Сьогодні, Карочко, в нас будуть гості. Щоб ти була чистенько одягнута. Причешись гарненько, і взагалі тобі треба про себе подбати. Ну що ото за фартух? — Ліза Василівна нервово викрикує — Що ото

за ноги? Чого ти ходиш без панчіх? — Ліза Василівна голосно викрикує. Чорні крапки очей заблищали, поширшали, забігали — Скільки раз тобі про це казати?.. Що ото за руки? — Карочка винувато нагнула голову собі на груді, гойднувши хвилями свого чуба й заховала руку за брудний зелений фартух. Ліза Василівна перестає гойдатись, міцно спирається руками на бильця гойдалки й всім тулубом нагинається до Карочки. Голос притих, пом'якшав, але ще докірливий, лице стало серйозне й одне око прижмурилось, наче од сонця.

— Така велика й досі не навчиться, як себе шанувати, нечистюха! — голос знову набрався могутності. Ліза Василівна викрикнула — Ступай! — Розляглась знову в гойдалці й повернула до люстри трохи блідне од злості своє лице.

Карочка почуває себе ніяково. Поперше в неї багацько роботи. Нема часу. Вона б з охотою обливалася духами та одеколоном, як Ліза Василівна, але де це все взяти? А коли б і було, то де його класти? Та чи пасує це все їй? Ось вона себе уявляє з нафарбованими губами, під очима, напудрена, тхне од неї духами, а вона поряється біля горшків, біля плити й миє віхтем посуд. Але чому і не причепуритися? Вона швиденько заходилася, помила милом ноги й руки, прибрала маленьку голівку. Ось вона в жовтих панчохах і чорній сукні без рукавів та в біленькому фартусі з кишенькою. З кишеньки вона вийняла шматочок дзеркальця й зазирнула в нього, повертаючи головою на всі боки. Од умивання в неї посвіжішало лице, щоки аж горять. Їй стало від цього приємно й радісно. Губи наче підведені червоною фарбою, над карими очима тоненькими чорними дужками брови, а під трохи кирпатеньким пухленьким носиком над верхньою губою ямочка, як у дитини. Щоки червоні, маленькі губи як полум'я, під очима темненька тінь — все це Ліза Василівна собі купує, фарбує. А їй, Карочці? Яка вона щаслива. Їй купувати всього цього не треба. От хіба тільки духи. Але це дурниця. Можна й без них. Ага, прийшов Вова? Вона почула його голос у кімнаті. В неї лице стало гаряче. Вона ще раз зиркнула в шматочок дзеркальця й заходилась коло посуду, задзвенівши тарілками й ложками.

Ось Вова забіг на кухню. Їсти хоче, чорт красивий. Щипається. Значить, лицяється.

— Не пустуйте, чуєте? бо миску впустию! — Вова задивляється. Його лице з гострим підборіддям і широким чолом подібне до трикутника... Вуха широко одвисли, наче аж гойдаються й русяве світле волосся вогко, блискучо вкрило половину чола. Вова задивляється. Його сірі очі вишукують на Карочці жіночість і стають потьмарілими, п'яними. Лице стає ще довшим і залізаний чуб звис аж у ложку. Вова одкинув ногу з жовтим туфлем-джімі й жадібно зирка на Карочку, сьорбаючи борщ. Вова сьогодні якийсь особливий. На сірі рівненько виглажені штани впало три крапки жирного борщу, але він і не звернув уваги. Карочка зареготала й, зі сміху затулилась біленьким фартухом. Вова скрутив із хліба галочку й кинув Карочці за пазуху. В лице Карочці шухнула тепла кров од сорому й задоволення. Вона блиснула очима, нічого не сказала, лячно ухмилнулась і одвернулась од плити.

Вова по обіді ущипнув Карочку за щоку, на якій од пальців виступили білі плямочки, що зараз же залились рум'янцем. Вова пішов до кімнати. Карочка вийняла свого шматочка дзеркальця, завітала перед

ним свою хвилясту голівку й сама собі усміхнулась: чорт красивий, що йому треба? Потім взяла в жменю свою чорну сукню й озирнулась позад себе. І не погана ж вона. Задивляється, чорт красивий. Пообідав швидко, певне кудись спішить. Аби ще посидів. Кудись побіг. Чорт красивий. Карочка ще раз зиркнула в люстерце й миттю сховала його в кишеньку фартуха. До кухні зайшла Ната, з двома білими косами на плечах, з тоненькими рожевими руками й пухленьким лицем, в якому миготіли насмішкуваті світлосірі очі. В круглому лиці є щось подібне до Лізи Василівни. Щось таке трохи жорстоке, докірливе. Ната нагнулась над мискою, усміхнулась у ложку, й рідкі, руді брови високо примостились на чолі. Карочці ця усмішка не сподобалась.

— Що смішного наварила? — Але Ната на відповідь голосно зареготала й вилила з рота борщ.

— Чого? — знову питає Карочка. Але Ната регочеться й не каже чого. Карочка рівно стала, держачи в руці тарілку, в яку намірялась сипати страву, й не повертаючись скося блимала на Нату. Ната сміється. От чортяка руда. Навіть не хоче балакати. Глузує. Ось вона перестала реготати, зробила гордий вигляд свого рудого лица й висодумно звернулася до Кари:

— Насип ще.

Карочка зо зла задзвеніла фарфоровим посудом.

Пообідавши, Ната знову голосно зареготала, нічого не сказала й вийшла з кухні. От чортяка руда. Карочка обдивилася себе з усіх кінців і знов зиркнула в дзеркальце. Нічого ж такого немає. Мимоволі чогось виступили сльози. Вона їх хутко втерла фартухом. До кухні забіг Вова. Він озирнувся навколо, чи його ніхто не бачить, вщипнув Карочку за литку й вибіг. І чого йому треба, чорт красивий...

*

Константин Галан сидить кінець довгого столу, за яким в триумфовому настрої повно гостей. Цей настрої передається й на Константина Галана. Він сидить собі, обводить головою гостей і в окулярах з золотим обручком бризкають то світлі, то синенькі вогники і виграють золотисто, сріблясто, водянисто... Гостре з довгими усами і широким чолом лице Константина Галана зупинилось на Лізі Василівній. Галан оглянув свою дружину, встав і басисто промовив:

— Сьогодні, товариство, Лізі Василівній 38 літ. — Голови дам і мужчин повернулись до Лізи Василівни і всі заляскали в долоні, наче щось важке покотилося по мішках з горіхами. Ліза Василівна встала, зачервонілася і, соромлячись, уклонилася до гостей. Галан проказав коротеньку промову в честь своєї дружини, а потім його з білим манжетом і золотою запонкою рука протяглась до високої тонкої чарки, а за нею над головами піднялися ще десятки чарок. Руки переплелись, чарки тонко й повно задзвеніли, гості захитали головами, бажаючи щастя Лізі Василівній, а тоді поперекилялись назад, так що кожен показав свою голу шию...

Карочка бігала то в кухню, то з кухні, носилась з тарілками, з блюдами, з пляшками пива. Гучно виривала корки, червоніла од погляду гостей і весь час зиркала на Лізу Василівну. Їй все здавалось, що вона не так ходить, не так стає, повертається, а може не так несе блюдо, чи витяга корки... А Ліза Василівна справді непомітно бликнула на неї й тільки очима показала на мокрий фартух і на плямку, що чому опинилась на руці.

Карочка винувато похнюпила голову й вийшла. А потім знову йде з блюдом у руці. Поставила блюдо на стіл, підійшла близько до Лізи Василівни і щось шепнула їй на вухо. Та шепнула щось Константину Семеновичу, а той встав, високий і товстий, блиснувши своїми окулярами, кивком голови звелів Карочці щось зробити, а тоді басисто промовив до гостей:

— Шановне товариство, дозвольте прийняти нових гостей! — Мужчини й дами враз заговорили, що вони дуже раді, о будь ласка.

Двері одхилиються, і в них просувається трикутне лице Вови, за ним як місяць лице Нати, а за нею величезний, рябий, власне в клітку картуз юнака з прищуватим наче подзьобаним лицем.

Константин Семенович навів на них свої водянисто блискучі окуляри, тоді скинув їх, витер хусточкою, надів і промовив до гостей:

— Товариство! Це моя дочка — Ната, студентка ІНО, чудово, між іншим, вчиться, — дами з радісними усмішками розглядають Нату, мужчини з якоюсь цікавістю, потім заляскали в долоні, — о, які вони раді. — Галан продовжує: — Це мій син Володимир — касир Промкомбінату. Дуже славна дитина — Вова червоніє від шуму оплесків. У мужчин на обличчях ятриться видушена усмішка, в жінщин якась пекуча цікавість. Галан, блиснувши окулярами до рябого картуза, голосно сказав: — А це, шановне товариство, молодий попутницький письменник і студент ІНО. Письменник похапцем зняв рябого картуза й поправив білу брудну толстовку — він, товариство, — продовжує Галан — ховає своє власне прізвище. Наточка чомусь його зве Джонатаном Свіфтом. Між іншим, він талановитий хлопець. — Джонатан Свіфт від оплесків розчервонівся й угрувате лице стало аж пухле, здригувалось, куточки губ сіпались з радости, а жовтозелені очі розігналися й їли гостей.

— Шановні гості, — звернувся до трійці Галан — прошу сідати! — і сам перший сів, дернувши стільцем по підлозі. Ната всілася коло матери, пригорнулася щокою до повного круглого плеча і легенько взяла її за стан. Вова зробив серйозне лице, від чого воно стало ще гострішим, сидів біля тоненької дами і поглядав кралькома їй на нечаяно заголене коліно. Письменник Джонатан Свіфт вийняв з кешені блокнота й щось швидко записував.

— Найшло надхнення, — жартуючи кинув чорний бородач. А Константин Семенович втер довгі запорозькі вуса й, наливаючи три чарки й так не одводячи од них шкла пенсне, сказав:

— Молодь почуває себе ніяково. Треба трошки їх розвеселить.

Гості загомоніли. Ах, як це мило. Яка чудова людина оцей Константин Семенович.

— Я, мамо, пити не буду, — сказала Ната, — ні в якому разі. О ні, навіть вина. Ні-ні. — Вова усміхнувся. Йому, мовляв, тільки подай. Джонатан Свіфт щось писав і нічого не чув, а коли перед ним опинилась повна чарка, він якось незграбно роззявив рота й, не одриваючись од писання, грубо зареготав:

— Га-га-га-га-га.

— Джонатан Свіфт не п'є, він же з пролетаріята, а їхній клас не п'є — в'їдливо сказала Ната.

Але Вова заступився за Джонатана Свіфта:

— Клас випить тоже не дурак.

— Так так, — забігав жабиними очима Джонатан Свіфт, — це Маяковський так утнув. От сказано, а? Здорово сказано. Слухай ти... — махнув Вові рукою Джонатан, — як там далі... Клас випить тоже не дурак, а далі? — Далі Вова не знає.

— Ну, раз клас випить не дурак, — кинув Галан, — то хай п'є. Карочка поставила на стіл тарілку й торкнулась ліктем об Вовине плече. Константин Семенович помітив, як вона здригнулася. Її лице стало мінливим, то густо червоним, то рожевим, то блідим. Константин Семенович аж тепер звернув на ню увагу. Вона цікава. Як він цього не помітив раніш. Він візьме це на увагу. Карочка відчула на собі погляд Галана, зніяковіла й вийшла, а він, Галан, важно сидить кінець столу й як голова зборів керує настроєм гостей. Над головами стреміли чарки, дзвеніли, руки перепліталися, голови кивали, бажаючи один одному шастя, голови туманіли, груди наливались веселим настроєм. За столом збільшувався гомін, кожному в жили вливалася якась відвага, сміливість, юність. Черноусий в великих круглих окулярах з роговим чорним обручем жагуче вів бесіду з Лізою Василівною, старанно поправляючи під бородою свого чорного метелика. Вова вийшов курити в розчинені двері й тихо з захопленням щось розповідав тоненькій дамі. Джонатан Свіфт дивився на всіх і щось записував. Часом одривався од писання, закидав голову назад, роззявляв рота й викидав із горлянки своє: га-га-га-га. Ната сіла за піаніно. Галан встав, зняв окуляри, витер їх лагідно хусточкою, одяг, і, показавши рукою до піаніно, сказав:

— Товариство, послухаймо мою дочку — і всі чемно й слухняно обернулися до Ната. Вона бігала бистро пальчиками по чорних клавішах і всім станом перевалювалась то в один бік, то в другий, а з тим і дві білі коси ворушилися як живі, як дві золоті риби, що викинуті на берег і не знайдуть собі п'яну. Свіфт став біля Ната, слухав з роззявленим ротом, а тоді вийняв блокнот й став щось записувати. Карочка вийшла з тарілкою в руці й якось розгублено стала оглядати навколо себе. Понуро оглядала Вову, що розмовляв з тоненькою дамою, з легеньким острахом дивилась на Лізу Василівну, тоді повернувшись до Ната й з запоем стала слухати музику. Кожен був чимсь зайнятий і ніхто не звернув уваги. Вона затулила жменями лице, заплакала навзрид, брязнувши тарілкою об землю, й вибігла. Але й тепер ніхто не помітив Карочки. Надто гучно й солодко ревла піаніно. Надто палкі й голосні були розмови... Джонатан встав і вигукнув:

— Товариші, мій клас плаче! — Та й це було зайве. Дехто всміхнувся, дехто махнув рукою, ніхто не звернув уваги, що його клас плаче. Язык Свіфта, що трохи вилазив через зуби, коли він говорив, так і застиг між губами. Коли Свіфт говорить, язык його виходить через зуби й від цього мова його стає шипучою. Він поклав свою руку на спинку Натаино стільця й не зведе очей з Натаїних пальчиків. Бурно й п'яно ревла піаніно, згуки лунали, товпилися в кімнаті, шукаючи місця, куди вирватися, і танули в серцях, як цигарковий дим. Константин Семенович встав із за столу, перекинувши за собою стільця і, хитаючись, пішов до кухні.

Карочка плаче. Вона схилилась на кухенний стіл і схлипує. Коли вийшов Галан, вона зніяковіла, змахнула фартухом з очей сльози й через силу йому усміхнулася. Галан взяв її ззаду за плечі й зазірнув у лице. Чого Кароліночка плаче? Їй тяжко? Невже їй у нього погано? Як погано, то чого ж вона не скаже, він до її послуг, завжди готовий, щоб Карочці було добре. Що ж таке? Піаніно? А не друге що? Може Кароліночка вип'є? Все пройде. Вже пила? Кароліночка вже п'яна? Сама собі пила? Молодець. Ну, ще з хазяїном трошки. Кароліна на все згодна. Їй приємно чути таку лагідність. Це вперше. Її хазяїн ніколи таким не був. Вона відчула в нього якусь

теплу ласку, якої ніколи ні від кого не мала. Галан голубив її, тулювся до неї. Потім налив їй пива пополам з горілкою і дав. Вона випила, скривилась, потім, соромлячись, усміхнулася крізь сльози і затулилась од Галана порожньою шклянкою. А блискучі окуляри ріжуть її, печуть. Вона ні з того ні з сього кидається до Галана й знову в плач. В кімнаті плаче піаніно, хтось голосно підспівує, а Галан мокро цілує Кароліну, тисне її, хилить додолу, вона без вагань кориться йому, відчуває його всього й тихо, в себе, нечутно плаче.

*

Коли Галан вийшов до кімнати, Ната вже не грала. Вона сиділа біля піаніно й гаряче про щось сперечалася з Свіфтом. Ліза Василівна гойдалась на гойдалці перед черноусим. Той поблизкував своїми круглими окулярами в чорних рогових обручах, а Ліза Василівна поблизкувала кружевими своїми панталон. Вови й тоненької дами не було. Останні гості сиділи за столом, гомоніли й дзвеніли чарками, цілувались. Галан сів за стіл, витер хусточкою свої окуляри, глянув на Лізу Василівну, розсівся поважно на спинку крісла й задумався.

Але гості не дали йому мріяти. Слово, чарка одна, друга — і тузі, здається, кінець. Наче вже кінець, але чомусь на думці Кароліна. А тут ще Свіфт щось про „класи“ тарначе з Натю.

— Ти, ти, як на твою думку, горілка — це добре? — Свіфт завше замість прізвища, імени, вживає займенників.

Нату це дратує.

— Поперше горілка — це дурниця, а подруге, що за „ти“? Невже ти не знаєш, як моє прізвище? Коли ти вже навчишся чемности, делікатности? — Свіфт виголосив своє — га-га-га, — а тоді своєю шип'ячою мовою:

— Так так... Знаю. Ваш клас любить чемність, делікатність. Ти ось уже скільки в ІНО, а досі ні на крихту на тебе не вплинуло радянське виховання. — Ната хмарно трохи замріялась, сперлась ліктем на клавіші, вони рязкнули, ніби гризнулося десять собак. Далі Ната крутнула головою так, що білі коси одлетіли й одна перелетіла на груди. Ната з докором подивилася в жабині очі Свіфта й випалила:

— По твоєму пролетар мусить бути невихованим, незграбним, неохайним?

Свіфт переступив з ноги на ногу, витягнув з своєї толстовки „змичку“ й подивився на Лізу Василівну. Ната зрозуміла, що він хоче до матери звернутись і, боячись, що він звернеться до матери своїм займенником, в'дливо допомогла йому:

— Ліза Василівна. Ну кажи вже швидче.

— Лізо Василівно, — сказав Свіфт, — палити можна?

Чорний ус прийняв свою руку з коліна Лізи Василівни й став поправляти своє чорне жабо. Ліза Василівна не зрозуміла Свіфта. Вона мовчки вибачливо подивилась на нього й потягнула на кругле, товсте коліно свою сукню, що чомусь пнеться вверх.

— Я кажу, — ще раз сказав Свіфт, — чи палити можна?

— О, будь ласка. Ви ж бачите, що вже накурено. Вже можна. До речі... може ви нам вірша прочитаете? — Черноус щось Лізі Василівні тихо сказав і вона не зважилась Свіфтові відповісти, знову захопилась чорним усом. Ната похнюпила голову, не в настрої щось мріяла, однією рукою м'яла кінчик коси, другою колупала, гладила клавіші.

— А знаєш... — Свіфт запнувся.

— Ната, — нагадала йому своє ім'я Ната, не міняючи пози.

— Знаєш, Нато, я ні на крихту не відчуваю в цьому оточенні, що я зараз в радянській країні. — Ната обурено закинула косу з грудей на плече й тихо, але зозла сказала:

— А де ж?

Свіфт гризнув цигарку, переступив з ноги на ногу.

— Десь в іншому місці... хто зна... Якесь аристократичне оточення... Може це і в радянській країні... Але оця хата, якась одна собі, ізольована стоїть од усього радянського, од усього такого робочого... Ната зозла одвернулася, трохи помовчала, тоді повернулася до Свіфта, аж трусилась всім станом, і випалила:

— Що ти верзеш? коли це ти встиг орадянитись? Що ти з себе корчиш робочого? Може тому, що в брудній сорочці? Чи ти й душу свою хочеш перелицювати? Інтелігентик паршивий! — Ната знову зозла одвернулася. Свіфт взяв стільця, дернув ним по підлозі, підставляючи собі, розлігся на перильце, голосно загоготав, а потім прошипів.

— Ти... слухай...

— Мене звати Натюю, — роздратовано, не повертаючись до Свіфта, встала Ната.

— Слухай, Нато. Чи ж я тобі казав, що мені таке оточення не подобається? Я констатую факт такого досягнення... ми як культурний острів в радянській країні. Це ж чудово... Ти... ось повернись... я кажу, що клас... — На столі забрязчали пляшки, шклянки й посуд. Константин Семенович гатнув по столі кулаком, а потім встав, блиснув окулярами й викрикнув.

— Чи довго ще там мені будете про класи? Я покажу вам класи! — Він хопив у руки стільця й з усієї сили шпурнув ним до піяніна. Стілець з тріском вдарився об краєчок піяніна й кришка з нього злетіла Наті на голову. Всі схопились, зашамотались. Дехто став похапцем одягатись. І в цей час на дверях з'явилася хвиляста голівка Карочки.

— Що тобі треба, чорт? — гукнув Галан. Але Карочка сміливо дивилась йому в вічі й сказала:

— Я хочу слухать музику. — Галан хопив другого стільця, Карочка встигла, вибігти й стілець з гуркотом розбився об зачинені двері.

*

Карочка чула, як годинник простукав 10, але їй не хочеться вставати. Якось погано, важко, нудно. Болять в'язи, важкі руки, ноги. Вона зазирнула в шматочок свого люстерця. Яка червона! Горить лице. Правда, й голова болить. Ач як посиніло під очима. Губи пошерхли, чи може покусані. А вчора... Ой, як соромно... Як вона дивитиметься в вічі своєму хазяїнові... Або Лізі Василівні... Он він пішов з портфелем на посаду. Аж серце йойкнуло. Ой, як соромно. А чого він так рано пішов? Ще ніколи цього не було. І як не хочеться вставати. В голові шумить, повітря в кухні важке. І горілкою воняє й стравою, й димом од папірос.

— Каро, Каро! — Ліза Василівна гукає. Карочка похапцем одягалась, іде до кімнати. На порозі вона зупиняється й довго розглядає кімнату. Посеред кімнати побиті стільці, качалка, підлога заплывана,

закидана недокурками од цигарок. Скло з розбитих пляшок. На столі побитий ущент посуд і розкидана та розлита їжа.

— Карочко, Каро! — Ліза Василівна не чула, як вона вийшла й гукала ще.

— Я тут, Ліза Василівно! — Та рипнула пружинним матрасом, повернувшись од стіни й трохи хрипким голосом тихо проказала інструкцію, як треба прибирати кімнату. Карочка ще раз оглянула кімнату, потім взяла віника, віхоть і похапцем почала витирати забльовану зелену канапу. О який сморід у кімнаті, як брудно. Ліза Василівна повертається в ліжку, раз-по-раз рипить пружинним матрасом та спльовує на підлогу. Карочка вже звикла їй дивитися у вічі. В дійсності вона, Ліза Василівна, не така вже й цяця. Лице як обрубок... бліде, — фарби позлазили, губи фіялкового кольору, під очима нема темньогого й очі наче зверху, як дві крапки чорніють. Качається, як важка колода в ліжку, як підводить руки догори — під пахвами руде волосся. Карочка намочила в помийному відрі віхтя й ляснула ним по підлозі. Фу, яке все гідке, нудне, брудне... А вчора отой волосатий чорт Константин Семенович...

Константин Семенович сидить собі на посаді в своєму кабінеті, озброївшись аж трьома телефонами, й нервується. Йому не до Карочки. Він по телефону вирішає важливу справу, а перед ним ось сидять співробітники. Секретар, з горбом на спині вище голови, суне підписати якісь папери, машиністка в жовтій сукні з червоним лаковим поясом на опуклих стегнах прибігла спитати невиразні слова в статті ж таки Константина Семеновича, а Джонатан Свіфт прибіг по аванс. Засмучена сиділа регістраторка Беля, що одержала „роцот“. Вона лагідно втерлася голубою хусткою й тихо спитала Галана:

— Так як же буде? — Галан щось робить, злоститься й не дивлячись на Белю, викрикує на ню:

— Я ж вам сказав, товаришко... Ідіть собі й не морочте мені голови. Ви добре бачите, що мене чекають люди, а заважаєте мені. Що ви хочете? Не заважайте мені працювати! Що там у вас? — звернувшись він уже до машиністки. Та спитала деякі слова й викрутасом вийшла з кабінету.

— Ну? — запитливо глянув Галан на горбаня. Той мовчки підсунув йому на підпис папери.

— А ви що скажете? звернувся він до Джонатана, що рився щось довго в своєму портфелі. Потім Свіфт якось махнув своїм портфелем, зачепив чорнильницю, перекинув її й залив усі папери, що приніс горбун.

— Чорт його зна, що це таке! — як опарений викрикнув Галан. — Слухайте, товаришу, ідіть ви к чорту з своїми новелами! Розява ви, приберіть свої лапи з столу!

Але Свіфт навіть не образився. Він навіть наче й не чув. Він прийняв свого портфеля зі столу, поклав його собі на коліна й рився в нього. Ага, навпроти сидить регістраторка Беля. В нього ж у портфелі бравнінг. Він навмисне гордо випихає з портфеля краєчок бравнінга, хоч його можна було й не випихати. Але нехай дівчина побачить, що Свіфт важна особа. А Галан лютує. Дзвонять йому то в один телефон, то в другий.

— Ну, чого ви сидите? — звертається він до Белі.

— Значить, нічого не буде? — питає Беля.

— Нічого не буде, Слухаю, алло. Я слухаю. Галан, ну, вірша? Не піде. Пишіть дописа. — Аж кинув трубку.

— Ну, знайшли свою новелу? — гукнув він до Свіфта, що ще досі риеється в портфелі.

— Знайшов... Ось... — Свіфт бистро простягнув Галанові руку з новелою, зачепив трубку телефона й перекинув апарат.

— Чорт його — зна... слухайте, товаришу, не можете ви акуратніше? — Галан блиснув окулярами й ладен ударити кулаком по столу.

— Ну, що ж мені робити? — питає Беля — Галан ляснув себе долонями по колінах.

— Ви ще досі сидите? Звідки мені знати, що вам робити? Що я, бог? — Беля розлютована встала й вийшла. Потім вернулась, одхилила двері й проказала:

— Я цього ніколи не забуду.

Але Галан навіть одвернувся, не хотів і слухати. А Беля так грюкнула дверима, що на столі забрязчав каламар.

— Так що ви хочете? — нервово питає Галан Свіфта.

— Та я ось... — простягає заяву — хотів 15 карб.

— Голубе, ви ж знаєте добре, що ніяких авансів зараз ні-ні. —

Жабині очі Свіфта замигтіли.

— Ви... цікава новела... Та хіба це великі гроші... Ну хоч 10 карбованців.

— Але я ж не знаю, що за матеріял? Це ж треба прочитати.

— Давайте, зараз прочитаємо — схопився Свіфт.

— О ні. Ні в якому разі. — Галан замахав руками — в мене робота. Нерви... як ви цього не розумієте? — Але Свіфт вперся аж на стіл, бризкався слиною аж на Галана й дихав на нього цибулею.

— Десять карбованців... Невже... Ви ж матимете чудову річ. Ви її можете не читавши друкувати.

Галан виходить з себе, витирає хусткою спігніле чоло:

— Не лізьте, товаришу на стіл... Ви мені знов чорнильницю перекинете. Не плюйтеся, будь ласка, станьте даліше. Де ваша заява?

— Ось.

Галан пише на заяві 5. Свіфт лячно здивований. Очі стали аж зелені.

— Слухайте, це ж...

Але Галан не хоче слухати. Він махнув рукою, одвернувся й взявся за трубку телефона. Свіфт схопив портфеля, зачепився ногою за килим, перекинув плювальницю й побіг до бухгалтерії.

*

Галан сидить у своєму домашньому кабінеті й пише статтю. Щось не пишеться. Він то сидить, взявшись руками за голову, то ходить, а то стане, візьметься великим пальцем за кишеньку плетеного брунатного жілета, як Ленін, і дивиться в вікно. І так нічого не виходить. Він сідає в крісло, заплющує очі, закидає обома руками чуба на потилицю, закриває жменями лице й довго так сидить, не ворухнеться. До кабінету тихо, не торкаючись ногами килима, вийшла Ліза Василівна, прошумівши шовком своєї нової сукні. Вона стає з боку, скидає легенько чоловікові руку з лица й дивиться йому в вічі.

— Котю, я хочу з тобою говорити...

— Я хочу тебе слухати.

Утворилась якась невеличка павза, тиша. Ліза Василівна важко зідхнула, од чого високо гойднулись широкі, повні груди й на чоло побігли три журні складочки:

— Ти помічаєш, що Кароліна вагітна? —

Галанові шпигнуло в висках.

— Я... хто зна... Не придивляюсь. Та наче так. Ну?

— Ну, я хочу думати що... мені так неприємно... — Ліза не дивиться на чоловіка, вона собі роздумливо говорить і порається біля нігтів.

Вона не бачить, як пашисть у чоловіка лице, як бігають його очі, що не знають куди подітись, як гупає в грудях серце й стука аж у голові.

— Мені здається — продовжує Ліза Василівна, що тут... — (ось ось у Галана вискочить серце!) — що тут замішаний Вова...

Галан легко зітхнув і затарабанив пальцями по столі.

— Чого ти так побілів? — нарешті помітила Ліза Василівна.

— А що ж ти гадаєш, що мені приємно це чути? — Він насмілився зиркнути їй у вічі, а Ліза Василівна знову нагнулась до своїх нігтів і продовжує:

— Я одного разу шарпнула двері в кухню — замкнені. Згодом з кухні вибіг Вова. Я зайшла до кухні, а там Кароліна. І така червона... Засоромилась і не дивиться на мене. Це неприпустимо. Вова вже людина доросла. Йому звичайно про це говорити якось не до речі. Між іншим, Ната говорила, що бачила їх обох біля кіно, в парку... Вова їй купує цукерки... Це нікуди не годиться... Що ти на це скажеш, Котю? Як ти гадаєш? Це ж жах.

— Що тут гадати?

— Галан ще густіше затарабанив пальцями по столі, дивлячись в одну точку. Потім нервово схопив з телефонного апарата трубку й довго говорив з швейпромом. Переговоривши, він поклав трубку й повернув своє волосате трикутне обличчя з блискучими окулярами до Лізи Василівни:

— Клич Кароліну.

— Дружина прошуміла з кабінету і згодом повернулась з Кароліною.

Кароліна похнюпила голову на груди й заховала руки під фартухом. Галан всім корпусом повернувся до неї:

— Слухай, Карочко... Я тобі знайшов чудове місце, службу. Ти можеш утрое, в чотири рази більше одержувати, ніж у нас...

— І роботи менше й краща робота, — додала Ліза Василівна, що стояла поруч Кароліни, журно взявшись пальцем за підборіддя, як селянська баба.

— Я ось тобі напишу записочку і ти завтра можеш іти. Дуже просили, щоб ти прийшла. Це кравецька майстерня. Ти ж і шити вмєш... Добре?

Павза. Всі троє чогось чекають. Голова Кароліни поволі підіймається на Котю, очі їх зустрілися. Її очі щось говорять. Котя розуміє, що вони говорять і тому не може в них дивитись. Він ще раз запитав.

— Так згодна?

Кароліна через силу видушила.

— Згодна.

Взяла записочку, пригорнула її до грудей, нагнула низько, низько до землі голову, аж згорбилась, і тихо переступила поріг кабінету Коті Галана.

— Белю, Белю — гукає хора мати з темного кутка, закиданого лахміттям. Беля мовчить. Вона в роспачі припала до столу й ридає. Що їй лишається робити? Повипродувала все з хати. Мати... Беля підвела голову, закапавши теплими слізьми на стіл, і глянула на матір. Мама, бідна мама. І раптом в уяві Галан. Чорт! Він розчавчив її життя, знівечив... — він звільнив її з посади за те, що вона не годила йому, як інші, не запобігала так, не вклонялася йому. Йому — так не подобалося Чорт!

— Белю, Белочка! — Беля знов упала ридаючи на стіл. Помсти. Помсти! Вона покаже йому, хто вона така. Вона в його кабінеті бачила письменника, якого він образив, вона розповість йому все й той напише. Тоді він знатиме. Тоді Галан знатиме... Або ні. Вона бачила в письменника в портфелі револьвер. Попросити або... взяти так, щоб він — письменник — не бачив. Отоді Галан знатиме.

— Белю, Беселю! — ледви промовила мати з темного кутка. Беля підійшла до матери. Мати вистромила худу жиливу руку з під потертої свитки, що була за ковдру, й простягнула її до Белі.

— Білочко, сядь, отут сядь... отут... — Беля помітила, що в матери чорні губи, тоненький восковий ніс і очі глибоко запали. Не очі, а чорні дірки. Белочці було моторошно, вона боязко блимала голубими, що зараз в тіні здавалися за сірі, очима, вишукуючи з чогось підтримки духу, волі, — й губилася.

— Піди, Белочко... до Фатіми... вона позичить тобі грошей... Вона добра... Я ж не хочу вмирати, доцю... Не хочу!

Беля, бризнувши срібними намистинками, встала, вкрила щільніше матір, пообіцяла піти до Фатіми. Стала біля віконця, трохи подумала. Покручені брови чорненькими черв'ячками закрутилися на перенісці. Вона взялася трьома пальцями за високе пукатеньке чоло й голубі очі туго повернулися до матери. Беля пригадала двоюродну сестру Фатіму. Серйозну, пишну, з чорними круглими очима Фатіму, з трохи продовгуватим засмаглим обличчям, з красивим і гордим, трохи горбатим птичим носом. Беля пригадала Фатіму, високу, струнку, з пружкими міцними грудьми, з вивірливим чорним поглядом. Як до неї піти? Вона не бачила Фатіми півроку. Фатіма так чудово одягається, вона має собі кою багатих знайомих. Як його йти... Тепер, як нещастя. А колись Фатіма була непотрібна, ну як його йти... Ні, ніяк не зручно. Вона мабуть не піде до Фатіми. Беля сіла на табуретку й сперлась задумано біля столу на лікті.

— Беселю!... — Беля схоплюється на ноги й зиркає боязко білками очей. Рука матери безсило звисла додолу.

— Белю... ти ще не пішла?

— Іду, мамо, йду. — Беля швидко накинула на себе біленьку хустку, ще раз глянула на матір, глибоко зітхнула й вибігла з хати.

Густо плуталися Белині думки, дзвеніли, крутилися одна біля одної, кудись далеко забігали, зникали так, що Беля не тямала себе, а тоді знову вертались на старе місце. Беля не відчувала під собою тротуару, кам'яного бруку... Вона не чулася, як опинилася в кімнаті у Фатіми. Якось це трапилося миттю... Ось вона в теплих обіймах Фатіми. Зацілована, в сльозах від радості й горя, вона не зна, що робити, як розпочати свою розмову, і разом з цим вона не зна, де подітись. Соромливо й ніяково бликає своїми голубенькими кружалками з під біленької хустки, а на кругленьких гарячих щоках вогкість од тільки що витертих сліз. Фатіма всадила її в кріслі, оббитим зеленим сукном, сама лягла на чорній канапі з папіросою в зубах,

спершись на лікоть, і радо усміхається до Белі, поблискуючи своїми білими, як сніг, зубами. О, як вона рада бачити Белю. Як це нарешті вона згадала свою сестру й навістила її. Ах, нехай Фатіма не подумає про Белю нічого поганого. В неї просто нещастя! Отаке й отаке. Ах у неї таке нещастя, таке нещастя. Чи не допоможе Фатіма? А взагалі вона дуже рада завжди бачитись із Фатімою, а як вона хоче, то й дружити й що тільки хоче Фатіма. Допомогти? З великою охотою. Фатіма дуже рада допомогти сестрі й давній приятельці. І чого Беля не зробила це зразу? Було б зразу прийти, Фатіма завжди до її послуг. Ах, яка ж вона, оця Беля. Однаковісінка, як і була раніш. Нітрохи не змінилася, ні характером, ні на обличчі. Таке саме, пишне дитяче личко з покрученими задиркуватими брівками, з очима, як небо в чисту теплу погоду. Ой, чого це вона так забалакалась. Може Беля їсти хоче? От тобі й на! Плакати не годиться. Ну, годі.

Фатіма встає, кидає в попільничку недокурок і придушує кнопку на письмовому столику. За стіною почувся дзвін, наче дрібно розбилося тоненьке скло й розсипалось. Входить кругла червонолиця дівчина, од якої пашисть весною, свіжою білизною й милом. Дівчина покірливо стояла перед Фатімою, тримаючись руками за краєчки свого біленького фартушка. В Фатіми на перенісці збіглися складочки, обличчя шоколадного кольору стало наче темнішим, і випуклішим — гордий ніс. В неї став серйозний вигляд. Вона дивиться дівчині в ноги й наказує, що робити. Необхідно приготувати отаку й отаку страву, вина, і це все хутко, миттю. Дівчина легенько вклонилася, блиснувши білками своїх великих очей, і зникла.

І ось Беля сидить з Фатімою за столом. Барвно розчервонілась од вина, очі весело бігали, голубіли, хустка спала на шию, вона роз'язала її, взявши обидва кінці в руки, й шарпала їх, захоплено розмовляючи. Де ж це Фатіма працює? Чи може чоловік багатий, що і гардероб із дзеркалом, і ліжка з нікля, й килими, й радіо на столі. Фатіма простягла руку до попільнички, задуманно струскуючи попіл з цигарки, й мовчить. Потім вії бистро здійснюються вверх, і на Белю глянули чорні два лакові шарики. Фатіма сідає поруч з Белею, відкидає своєю рукою з її пукатенького чола волосся, що лежало купою на одній половині чола й зазирає їй в лице так, що в її очах побачила себе, як у кругленьких голубих дзеркальцях. В Фатіми туго, журно зійшлося перенісся, брови злетіли вверх, наче крила чорного ворона, й губи кругло тонко рухались од розмови. Хай Беля не лякається. Нічого, правда, страшного й немає — вона, Фатіма, просто на просто собі повія. Так, звичайна повія. Ага, Беля лякається. Нічого дивного й лячного немає. Це така ж сама професія, як і інші, як і Галана й його сінка Вови. Хіба вона їх не зна? Хіба вона не зна, що ці люці із себе уявляють? Та хай Беля п'є та не сумує. Отак, отак. Беля журиться? Ах, чого вона журиться...

Беля схилила голову Фатімі на груди й ніжно обіймає її. Вона чує, як гукає серце в Фатіминих грудях, як Фатімина рука торкається її голови, розправляє волосся, й чує тиху теплу та лагідну розмову. Збуджує її серце, то трівожить, то радує, то лякає. Голова од вина важчає, якийсь незрозумілий настрій, то надто весело, хочеться реготатись, а то лягає на душу сум і хочеться плакати, хочеться обіймати, щоб стиснути руками... А Фатімина розмова над головою, як володар, як гігант.

Чи Беля кохає кого небудь? Ні, не кохає? Нема нікого, чи Беля не вміє кохати? Вміє? А хоче Беля мати гарного-гарного чоловіка?

Так, чоловіка. Просто взяти, тай одружитися. Згодна? Ну й гаразд. Там же ж чоловік! Беля, як побачить, так зомліє од його погляду. Хай Беля прийде завтра ввечері, і він буде. А зараз — мати... допомога... До побачення.

Фатіма обіймає Белю, цілує, й вона з плачем від радості залишає Фатіму.

*

Кароліна ніяк не зрозуміє свого становища. Сталося все несподівано, раптом. Ось наче що-йно вона була в Галана, а зараз у величезному помешканні майстерні мануфактурних виробів. Аж дві стіни майстерні із самих лише вітрин і від цього надто світло. О, як світло. І не добре Кароліна, чи приємно їй від цього простору, чи ні: якось байдуже все... Навколо неї сила ножаних машин, а над ними позгиналися молодіці, дівчата — сотні веселих добрих суворох серйозних облич. Сотні жіночих голівок то синіють, то червоніють, то біліють своїми хустками, то без хусток, як чорні брунатні, або світлорусі аж золоті кущини. Та тихенько співає, та замріяно щось до себе мимрить рожевими стьожечками своїх губ. Машини ритмічно одмірено вистукують. Ходором ходять ноги в спідницях, моторно рухаються руки коло голок, повертаючи шмат матерії. Утворюється такий шум, наче це величезний вулик, в якому безперестанно гудуть, дзвенять бджоли... Кароліна теж рухається в цьому шумі. Їй поки що дали пришивати рукави до салдатських сорочок. Згодом буде підвищення. Вона про це не турбується. Пришити рукав це не так уже й важко. Вона сама сорочки шила. Вона може й блузку пошити. Ай одна голка зломилась. Хруснула аж дзенькнула. Це, правда, неважно, але цього в її житті не було ніколи. Це тому, що вона ще не зосередилась, не віддалася цій справі, вона ще одною ногою в Галана. Плита, стіл накритий цератою, над плитою всяють ополоночки, друшляки, мідні кастрюльки, посуд... Пахне їжею. Заходить Ліза Василівна, м'яко рухає, міцно гримає. Або заходить Вова й щіпається, чорт красивий. Ната, ота чортяка руда, глузує. А старий Галан... Кароліна зламала ще одну голку.

— Товаришко, як же таки так можна? Треба уважніше... Це ж все гроші варто... Інструктор Надя в білій хустці, що спала з голови й лежить на потилиці, як башлик, дала Кароліні нову голку й трохи незадоволено пішла поміж машинами. Кароліна помітила, що Надя присідає на ліву ногу й від цього гойдається, як качка. Кароліні здалося, що вона ніяковіє. Вона відчула, що в неї лице стало гаряче. Вона похапцем вийняла шматочок свого дзеркальця яке блиснуло од сонця, що вперто тислося крізь шкляні вітрини в майстерню. І дійсно Кароліна зніяковіла. Крізь тоненьку м'яку шкіру щок випиналася кров, очі якось зо зла примружені. Вона закусила мокру теплу губу, потім обвила губи язичком. Намочила їх і вони стали ще червоніші. Кароліна помітила в себе на верхній губі, під трохи кирпатеньким носиком ямочку. Виразна чудова ямочка. Вона її, Кароліну, молодить. Справді, вона їй до лица. І як вона її раніш не помітила. Ні вона так неуважно ставиться до себе. Треба на себе звернути увагу. Вові, наприклад, подобаються її брови, що тонкими дужками обгинаються навколо карих очей. А ямочка на верхній губі, каже Вова, як у дитини, стан гнучкий, литки як виточені. Треба, справді, звернути на себе увагу Кароліна старанно заховала дзеркальце — підійшла інструкторка Надя Біла хустка її так само лежала на потилиці, перехилиється на одну

ногу. Вона нагнулась коло Кароліни, дихнувши на неї цибулею, взяла недошитого рукава й сказала.

— Як я бачу, ти працювати вмієш, але трошки лінишся... Воно звичайно на перший раз... я розумію, хочеться роздивитися, освоїтись із речами, людьми чи що, та можна ж уже й надивитися. А? — Надя глянула на Кароліну великим обличчям в ластовинні, з широкою та довгою бородою. Потім повернула в руці рукава й, не дивлячись на Кароліну, запитала її.

— Як тебе звати?

— Кароліною.

— Слухай Кароліно, той... ти трохи уважніше... ти чудово працюєш, ти молодець, їй право. Ми тебе скоро переведем на кращу роботу... Тобі б треба трошки уважніше, Кароліно, ставитись до своїх обов'язків. А? — На Кароліну глянули очі, осипані навколо ластовинням і Кароліна від них не знала, де подітись.

— Я буду старатися — сказала Кароліна, похнюпивши голову.

— Ти комсомолка? — спитала Надя, поклавши рукава Кароліні в пелену.

— Ні, не комсомолка. — Надя ніби не чула відповіді, наче запитала між іншим, пішла по-між машин, як ходяча копиця, шкутильгаючи, як некований кінь.

Кароліна шие уважніше. Чого їй розглядати оце помешкання, або оцих дівчат, молодіць. Що тут дивного. Ну, сидять собі, шують, ворочають ногами, руками, термосають шматками чорної, синької, червоної або білої матерії. Там он слюсар розібрав машину, лагодить, перекинувши її догори. Що тут дивного? А он гори, наче скирди соломи на току — тюки різної матерії, по-між машин, по-під ногами валяються різного кольору клапти. Надя пошкутильгала до грудастої й дуже молоді дівчини. Широке, свіже лице дівчини наче заходило ходором. Вона вся ходила ходором. Сама низенька, маленька, а груди повні й ходять ходором. Її розмови не чути од шуму машин, а червононькі стьожечки губ швидко рухаються. Вогкі, маленькі губи. Дівчина часто скидає рукою наверх русьвого чуба, підрізаного під хлопчачу зачіску, й позирає на Кароліну. Надя підійшла до чорнявої дівчини, щось їй показує, вертить в руках чорного клаптя, а грудаста дівчина підійшла до Кароліни. Вона змахнула наверх свого чуба й запитала Кароліну, звідки вона командирована до кравецької майстерні. Хто вона, де була до цього, та як вона себе почуває. Кароліна докладно, трохи ніяково розповідає, а грудаста дівчина трохи думає, а потім запитує:

— А де ж ти будеш сьогодні ночувати?

Кароліна не зна, де буде ночувати. Вона про це й не думала. Тепер вона турбується. Дівчина взялась рукою за підборіддя, подумала й сказала:

— Ну добре. Поки підшукаєш собі кімнату, побудеш у мене.

— Діно! — гукнула дівчина з косою помаранчевого кольору — засідання бюро сьогодні.

— А вже ж сьогодні. Треба читати оголошення, — серйозно відповіла грудаста дівчина й знову повернувшись до Кароліни.

— Значить, сьогодні підеш до мене — сказала й пішла. Кароліна помітила, що в грудастій дівчині, в Діні жовті очі, наче мідяні.

На перерві Кароліна переглядає дошку оголошень і читає підпис одної об'яви: Секретар осередку ЛКСМУ при кравецькій майстерні Діна Фаерман. Кароліні уявилась маленька дівчина з розкішними повними грудьми й з мідяними очима.

Діна завісила газетою вікна й стала поратись коло плити, а Кароліна колить тріски. Од них обох на стіні ворухаться великі тіні од світла карасінової лямпи. Дінина тінь стоїть, голова навіть аж на стелі, Кароліна наче жива копія, з якої підіймається рука з сокирою й падає додолу — Кароліна сидить.

Розподіл праці був чинником до більшої дружби. Діна казала: — Вимий тарілочку й каструльку, Карочко, а я начистю картоплі. Кароліна казала:

— Давай, Дінусю, удвох розламаємо оцю дровеняку, дуже живава. Розпалювали плиту давніми газетами. Вечеряли одварену картоплю з цибулею та оселедцями. Потім Діна заклопотано заходила по кімнати. Кароліна сиділа мовчки біля столу й підсьорбувала кирпатеньким носиком. Тоненькі дужки брів лізли то високо на чоло, то туго на очі. В Діни лице пашіло свіжістю. Великі й легкі груди м'яко рухались і терлись в середині об блузку, як вона нагиалась. Дінини очі вишукуючи зиркають по хаті. Ось купа давніх газет. Їх можна розкласти замість матраца, та оці книжки в голови замість подушки. Це все накривається чимсь. Нехай Каруся звиняє. Ліжко Діни вузьке та й не годиться вдвох.

А поночі розмови: як жилось у хазяїна. Що гадає Кара робити на далі. Бідна Карочка, вона дуже піддатлива, легкодушна. Діна й не знала, що Вова походить із такої сім'ї. Діні не подобається його поведження з Кароліною. Це чорт його знає. А чи знає Кароліна що Діна з Воною кохаються. Так. Навіть уже давно. Вона Кароліна відстала од сьогоднішнього дня, а це може бути великою загрозою в житті Кароліни. Карочка говорила менше й сьорбала носом. Діна замовкла. Трохи моторошна тиша.

— А в котрій годині йдемо на роботу? — питає Карочка. Мовчанка. Павза.

— А Вова сюди до тебе не приходять, Дінусю?

Мовчанка. У відповідь Карочка почула шумливе, тягнуче Дініне зідхання, потім легеньке хропіння. В кімнату крізь газету як крізь воду просочувалось з вулиці світло й вливалось якоїсь німої ніжної задуми. А кімнатка наче густіш і густіш сприймала тужну задуму. Хіба ота облуплена плита, що один кінець її вкритий порваними шматками газети, не примушує вдаватися в тугу? А той куток коло плити з купкою жужелиці й сміття із відром, в якому стирчить кочережка, не є шматочок туги? І одна стіна з дверми заліпленими газетою, і стілець, ніжка якого валиться, і постіль, на якій спить Кароліна, все це примушує сумувати, чогось лякатись. Але десь глибоко, аж на споді туги, жевріє й радість. Врешті, чого замріюватись так. Вона має притулок. Вова. Ага. Ось кого кохає Вова. Ось кого кохає чорт красивий. І чого йому треба від цієї бідної дівчини? Дурить, неодмінно дурить. Це груди його скупають. Він колись казав, що йому подобаються грудасті, власне великі груди. Але Кароліна давно знає, що він її, Кароліну, дурить, а не може одштовхнути його від себе. Ах, як їй боляче про це думати.

Їй не спиться. Вона навіть пристала й сперлася на лікоть. Глузували й батько й син... Правду каже Діна — піддатлива. А що як би Діна знала, що вона, Кароліна, з Воною жила? А що, якби сказати Діні, що Вова отакій і отакій, що нехай вона його бережеться? Що йому, Вові, просто подобаються її груди. О, це напевно. Кароліна в цьому переконана.

Ах, як їй боляче про це думати.

Важкі сумні дні Бєліні нудно тягнуться, лізуть як черепаха. Чоловік, що дарувала їй Фатіма, зник, як у воду впав, залишивши їй гроші за 2 ночі життя. І прекрасні такі, щасливі ночі. Бєля пригадує його могутню постать, веселі куточки губ, чорні очі, що весь час сміються, його міцні теплі обійми, його всього. Його всього. Ах, якже це жорстоко з його боку... Невже вже не бачиться? Невже це жарт? Важкі дні, нудні, тоскні. Не стало його, славного, бажаного... Але рана потроху загоюється. Фатіма знайомить Бєлю з іншим. Цей ще кращий. Тепліше обіймає, ласкавіше говорить, голубить Бєлю, більше сипле грішми. Ось він прощається з нею вранці після ночі життя. Прощається так мило, люблячи. О, він її ніколи не кине. Цими днями вони знайдуть собі квартиру и так любо житимуть. Який він щасливий, що стрівся з Бєлею.

Але Бєлю опанував сум. Вже тиждень, а його немає. О, яка туга, який нестерпний біль. Який злий жарт. Але Фатіма хоче розігнати Бєлін сум. У неї єсть ще один. Але це уже не такий, як ті два. Це буде дуже порядна людина. Цей буде Бєлі на все життя. На все життя. Але Бєля нахмурила покручені брівки и нервово замахала віями... Фатіма зробила серйозний вигляд и поважно лягла на канапі з цигаркою в зубах, взявши рукою за Бєлін стан.

— Ти тільки не ображайся на мене. Бачиш, не так і страшно бути повією. Ти навіть не помітила, як ти була повією. Так просто, наче жила з одним чоловіком, він тебе покинув, ти одружилася вдруге, ти можеш так само знайти й третього и четвертого. Адаже буває так, що виходить якась жінка заміж за п'ятого? Яка різниця, коли я виходжу заміж кілька раз на тиждень? Хіба не все одно, чи одного, чи кількох? Хіба неоднаково, чи один тебе утримує, чи кілька, чи одного ти відчуваєш, чи кількох? Жити з одним весь вік — яка нудота. Як це противно — Бєля задумалась. Губи нервово здригували, сіпались. Вона раптом обіймає Фатіму, пригортається до її грудей, мочить їх сльозами, схлипує, потім одривається й сумно, тихо, наче в себе промовляє:

— Ні сестро, ні — хилиться головою — не хочу так. Не хочу. Пробач мені, не можу так. — Фатіма, граючись димом, красиво усміхається. Бєля, лежачи на канапі, прощається з нею, вже не цілує, не обіймає, а тільки простягає лебединно руку, як чоловікові для поцілунку, и Бєля повна розпуки и одчаю, залишає Фатіму.

ОСІННІ МЕЛОДІЇ

1

Ти чуєш?
Змовкають пташки. Стихають гаї.
Ледве чутно сумують — шумлять дерева.
Чогось вже бракує в хоралі природи, чимсь жалібним віє від учорашніх веселих пісень сьогодні. Сумно гудуть тартаки вранці. І жаб'яче кумкання не гремить уже так переможно вночі. І в шумі дерев — оксамитовий сум. Оксамитовий сум і тривога...
Тихо змовкає природа. Щось діється з нею. Щось наближається...
Ти бачиш?
Сіріє блакитне небо. Сонечко блідне і чахне.
Матовим журом укрилася зелень.
І щокі твої бліднуть і гублять смаглявість. І очі твої — як озера...
Рідче і рідче пташки пролітають над нами. Нема ні комах ні метеликів нижних...
Тихо марніє природа. Щось діється з нею.
Щось наближається.

2

Важка таємнича тиша — навіть листя не шелестить. Темносірі хмари безрушно стоять у нічному небі, лише де-не-де прорвані світлимими смугами або плямами.
Тепло, але не парко; сонно, але не мертво. В цьому мовчанні, в цій темряві чується якусь глибоку поважну думу. Ні, це не дума змовника, як у затишку перед бурею. І не дума нерішучого, як у навислої хмари. Це дума поважного вченого, у котрого накреслено шлях і котрий знає, що зробить, ба навіть, що буде.
Так задумується природа в-осени перед сльотою й морозами...
Ти, моя хороша, моя далека! Коли я бачив тебе в-останнє, ти була така ж поважна. Ти була задумлива. Глибока зморшка була на твоєму чолі, очі твої були темні й загадкові. Ти думала думу... Про що ти думала тоді?
Мені здавалось, що ти чекала на мене: ось-ось я підійду й візьму твою гарячу руку... А я мовчав. Я теж чекав... Над містом рвалися набої, і треба було відступати — тільки я мав лишитись... І я чекав: з ними чи зо мною?... Я стояв оддалік і дивився на тебе. Ти була в задумі. Про що ти думала тоді?

Коли я бачив тебе в-останнє... Те було давно. Ти стояла в саду під кленом з якоюсь людиною. Вона щось гарячково доводила тобі (над містом гули набої). Ти стояла мовчазна й задумана, а на плечах твоїх тремтіли чорні оксамитові крила ночі... Ти пішла, а я лишився — самотній і твердий — лишився на чаті, що революція мені вручила...

у пащі ворогів... І все ж зіставсь живим. І ти вернулась, але вже не та; не та й не сама...

І ось я знов прийшов у цей забутий сад... Отут колись стояла ти. Стояла й думала... Про що ти думала тоді?

Так задумується природа в-осени перед сльотою й морозами...

3

Чому не могли ми з'єднатись?
Скажіть моїй душі, мої тополі ласкаволисті. Ви, що шумите увечері, шелестите листям ласкавим... Ви не стрункіші від неї, ні! Хай не пишаються ваші пожовклі верхів'я в блакиті небес, горді красуні мого краю. Ви не засмієтесь так привітно ніколи.
Я хочу заснути під шелест тополь, гордих красунь мого краю. Коли сутінь сонно стелеться на стомлену землю і сонце в сні...
Твій образ буде вітати в мереживі вечірнім, буде шептати серед шумливих кучерів ваших — кучерів, тополі ласкаволисті, горді красуні мого краю...

І в сумі вечірнім я попрощаюся з нею...
Чому ми не могли з'єднатись? І чому я не можу забути? І де моя весна дзвінкорожева?
Скажіть моїй душі, мої тополі ласкаволисті. Ви, що шумите увечері, шелестите листям ласкавим...

4

Мое серце повне вщерт'я і мое серце порожне, як пустеля. І сумно мені — і солодко від цього суму...

Кругом умирає природа. Тремтять передсмертним тремтінням червоні листки клену. Тремтять і звиваючись падають. Журно супляться темні каштани. Струнко сумують свічі тополь.

Мое серце повне вщерт'я і мое серце порожне, як пустеля. Повне від суму, порожне від гомону горнього... Горе подоланим!

Я відчуваю твою тугу, природо. Я стою під задумним осіннім небом. Сумний і самотній. Стою між червоно-зів'ялих дерев... Сумний, як вони...

Сьогодні я бачив її... ні, я привид її бачив. Я тільки бачив силует на вечеровій плахті осені — майже непомітний силует, але... такий знайомий. Я йшов у гурті, говорив. Вона почула й повернулась... В сутіні так важко розпізнати... Я пройшов...

Вона почула мій голос і може відразу впізнала знайомі інтонації. Вона повернулась — а я... пройшов. Може вона хотіла мене побачити? Так, лише глянути віддала, відновити в пам'яті мою постать... і потім може забути... Вона так раптово повернулась... Аж він, що з нею був, спинився...

А може й не вона була то?...
Мое серце повне вщерт'я і мое серце порожне, як пустеля...

5

Як я люблю тебе, природо, в твоїй умираючій красі! Як жінка, що в горі вмліває, прекрасна ти. Вона не знайшла собі ради — і тих, що кохали її, занедбала, а тих, що хотіла кохати, не змогла... Очі її роняють безсилі сльози, руки заломлені горем, серце — сам біль...

Як я люблю тебе, природо! Знаю твою печаль. Ти плачеш за літом, ти мариш весною — снами далекими ранку, розкішною полудневою добою. Ти журишся, журишся ажурно.

А твої шати червонять ухмілку озер. Шелестом — шумом шумлять серед тиші осінньої. То мов притихають, то знову шумлять.

Так ніби ніжне дівча опинилось нараз серед стихлої залі розкішного палацу. Прийшло і спинилось — і слухає шелест гардин і гулку відгомонність кроків. Слухає й дивиться. То знов зворухнеться, ступить кілька кроків — і спиниться...

А там десь за ним причаїлися тупіт і галас. І скрегіт заліза і гогіт огня. І вітер і хуга і плач... Ось тільки стане, махне собі ручкою — гасло подасть. І ждуть його галас і вітер і плач...

А воно стоїть — прислухається.

І чує воно переливну мелодію смутку. М'яко співають улесливі килими. Софи утомно мінсрять про пишну давнину. Сумно зітхають старі посивілі крісла. І брешуть тонко й нервово вгорі кришталеві бурульки на люстрах. А з укутаних в сутінь кутків оксамитовим тоном гудуть давні-прадавні спогади...

Ось тільки стане (— зажди ще хвилину!), махне собі ручкою... Ну - бо ж, мерщій!

А воно все стоїть — прислухається...

Як я люблю тебе, природо, в твоїй умираючій красі! Осінній красі, задумній... Думаєш ти, все думаєш — а про що? Про минуле чи про прийдешнє?

6

Осінь. Що таке осінь? Сум душі? Плач надії?

Осінь — це вечір. Мрія, окутана сумом. Осінь — це сум. Сон, переповнений сумом. Сум, перетомлений сном.

Осінь — це сльози, хлюпання крапель-докорів, сумніви, думи... Сиві тумани, маріння тихі... Танучий, в'янучий день...

Осінь — це ти! Ти, що наповнюєш сумом істоту, сумом і думами, думами, думами...

Осінь. Виє, звивається вітер. Шумить. Гуде.

Холодно. Сумно. Сам.

7

Дзвенить моя душа, як шлях підмерзлий під копитом.

У сріблі земля. То перші морози скували її — перші морози, передвісники білої тиші.

— Болі забудеться, — дзвонять вони — болі забудеться в білому довгому дон-дон-дон...

Гулкий безнастанний гомін. Мов загони гулких верхівців по підмерзлому шляхові.

Осінь кінчає свій цикл.

Завтра зима... За зимою весна... Завтра!

Дзвенить моя душа, як шлях підмерзлий під копитом. Дзвенить і дзвонить.

Про завтра!

АБРАМ РЕИЗИН

У ВЕЛИКОМУ МІСТІ

Ніде я не можу
Схилить голови:
Тургочуть машини,
Шугають шкиви.
Від тисячі фабрик
І пара і дим
Затьмарюють небо
Покровом брудним.
Одне лиш я чую —
Купить і продать,
Так де ж мені сісти
Вам пісню співать?
Про спокій, кохання
хвилини ясні,
Що глибоко сховані
В серці на дні?!

А колись текла
В моїх жилах кров,
Ніби вал морський
Швидко плинула.
Гнав той вал мене
В життєву борню,
На широкий лан,
Де горить зоря,
І боровся я,
Люто бився я,
І на тім лані
Свою кров лишив.
І додому я
Повернув з борні
Весь розбитий вщент,
Закатований...

Перекл. з єврейської Філ. Купер

ІВАН ОЛЬБРАХТ

ДОБРИЙ СУДДЯ

Окружний суддя з Баранович, пан Енгельберт Безлоя сидів по полудні у городчику свого господаря дому (сам був бідний і власного города не мав) і сумно дивився на грядку, де росли песячі рум'янки, попові мудики, купалка, любисток та козяча борідка. Бо *anthemis cotula*, *Glechoma hederacea*, *Levisticum officinale*, *Ranunculus Arvensis* та *Tragopogon* це була одинока його пристрасть. Взагалі судді люблять квіти і зілля, а чому, цього не тяжко догадатися. Наслідком вічних зустрічей з злочинцями та темними підозрілими типами, вони шукають рівноваги у зв'язках з найчистішими та найбільш неповинними сотворіннями. Але якщо більшості суддів вистарчає звичайне плекання квітів на канцелярських вікнах у горщиках та коробочках із українських сардинків, то у Енгельберта Безлої плекання всілякого зілля перейшло у правдиву пристрасть. Бо хто ж як не Безлоя мав би вирівнювати суворість права супроти злочину любов'ю до невинності й непорочності квітів. Енгельберт Безлоя сидів над своїми дорогими купавками і був дуже сумний. Ба, немає чого скривати: плакав. Біля нього стояла коновка до скроплювання грядок і лежав маленький рискалик. Бачити суддю, що плаче над поповими мудиками, це на перший погляд подія прямо неможлива, та здавалося, так само, неімовірна, як можливість бачити берберійського лева, що їсть бублик з маком, намочений у каві, або зустріти активного сотника, який на розі вулиці жebraє та збирає мідяки до старшинської шапчини. Але барановицький суддя мав дуже м'яке серце. Це могли б підтвердити дівчата, жінки і бабусі цілої околиці. І ті, що він їх, по великій внутрішній боротьбі між любов'ю до людства та пошаною права, засуджував на сорок вісім годин арешту за крадіж шишок із панського лісу та за крадіж попівської трави, і ті, що він їх на так званих усних розправах мирив поміж собою. Так, мирив і то завдяки промовам менше-більше такого змісту: „Ви говорите, що слово відьма це найстрашніша образа чести. Але старайтеся подумати, яке це незначне слово перед величчю природи і перед обличчям безконечности. Подивіться лише, як гарно на дворі світить сонце. Погодьтеся, мої любі. Невжеж ви б хотіли, щоб я трудився та писав присуд“. І справді по цих словах здавалося, що страшне слово „відьма“ тратить свій зміст і перемінюється у цих устах, які привикли говорити про квіти, у ніжного, етеричного янгола. Докази на доброту серця Енгельберта Безлої міг подати і чоловік ще більше віродостойний як усі інші, а саме в'язничний сторож. Цей без найменших перешкод з боку верхньої влади продавав усім в'язням горілку і тютюн. Як його суддя Безлоя приймав, він уповів своєму будучьму начальникові про велику смертність поміж індиками та звернув йому увагу на потребу ніжної опіки над цими домашніми птицями. Це мало такий наслідок, що суддя Безлоя дозволив сторожеві перемінити дві приземні келії у комірці

для індиків і індикаток. Та, на жаль, свідоцтво м'якосердності судді Безлої підтверджували і його шефи, лише що вони, наперекір усім іншим у тій справі свідкам, виводили доброту Безлої не із його серця а з його мізку. А тому перед п'ятьма роками перенесли Енгельберта Безлою із Оломунця до одної з найгірших закутин моравської країни, до Баранович.

На Енгельберта Безлою напосілася доля в безпощадний спосіб. Початок його нещастя сягав іще до доби його перебування в Оломунці.

Що святіші є життєві принципи, якими той чи другий чоловік руководиться, той більше різкі ті почування, що їх ті принципи у других розбуджують. А тому взаємну ненависть, суперництво, наклепи, під'юджування, обвинувачення і хитрі інтриги поміж правниками одного суду можна прирівняти хіба до подібних виявів почувань у святих монастирях та до ситуацій між перекупками однієї торговиці. Бо право, бог і майно це ті три святі основи, на яких стоїть теперішній світ, а це дуже злий ісповідник тих основ, що на їх оборону не хоче вжити всіх засобів.

На суддю Безлою видумали його товариші підлий наклеп, немов то він запроваджує наново божі суди та дає посвареним сторонам тягнути сірнички, довшу і коротшу, при чому довша рішає, хто має виграти процес. А це на думку товаришів Безлої ішло в розріз не лише із найновішими розпорядженнями, але і з дуже давніми, бо божі суди зніс іще едикт Карла IV. Це була клевета негідна судейського звання і це була очевидна кривда. Бо і муха, з якої виріс той віл, зродилася в душі і в судейській практиці Безлої із глибокого пошанівку до права і до абсолютної справедливости. Бо якже ж? Правується приміром халупниця Зацерковна зі столярем Заболотним за двісталитній дубовий пень на межі і обі сторони завзялися за свою справу вигубити противника що найменше із цілою його ріднею. Свідків немає, пень, запустивши коріння під оба поля, сидить посередині межі, а цілий спір мусить виграти той, кого окружний суддя Енгельберт Безлоя допустить до присяги. Буде присягати Заболотний, то Заболотний очевидно присягне на всемогучого та всевідушого бога, що сам власноручно помагав своєму батькові засаджувати цього дубка, а допустить до присяги паню Зацерковну, так вона рішучим голосом із очима піднесеними до неба присягне, що з цього дуба уже її дід сливки щибав. Що має зробити Енгельберт Безлоя, щоб не скривдити справедливости? Коли б іще вища інстанція могла перевірити його присуд, та коли б тягар дубового пня міг звалитися на сумління його шефів, але це неможливо. Це так звана „багателька“, відклику немає і присуд судді Енгельберта Безлої станеться законом, законом перед богом і людьми, законом на віки віків аж до суду на долині Йосафата. Яка страшлива відвічальність. І тому Енгельберт Безлоя бере з коробочки, що стоїть біля хреста і свічок, дві сірнички, ломить одну під судовим столом і вирівнює обі так, що лише дві чорні голівки показуються обом сторонам. Потім Безлоя міркує, що жінці, як слабшому сотворінню, належить і перед правом першенство і говорить: „Витягніть собі пані Зацерковна одну сірничку. Як витягнете довшу, будете присягати ви, а витягнете коротшу, буде присягати пан Заболотний“. Як Енгельберт Безлоя знайшов уже раз той систем, то вже послідовно притримувася його, де міг. І тому його товариші по званню не робили чесно, якщо поширювали чутки, що він наперекір едиктові Карла IV відновив божі суди. Цей наклеп мусів очевидно дістатися до вух його начальників.

І несправедливо робив пан президент краевого суду, якщо без причини хвилювався, та цілком зайво пригадував судді Безлої, що гідності судової розправи треба берегти за всяку ціну, та що в ніякому випадку не буде терпіти, щоб панове судді полегчували собі службу якимсь сіркоправством, бо це може підірвати старе, закореніле довір'я людей до справедливості і держави.

Воно легко давати догани совісним урядовцям, але чому пан президент не сказав радше, як саме на майбутнє має Безлоя в ім'я справедливості подібні справи рішати? І тому нешляхетність товаришів та незрозуміння з боку начальства не могли у такого правдолюбивого чоловіка, як пан суддя Безлоя, нарушити почуття відповідальності і віри в абсолютну справедливість. Як передумав добре докори вищих сил і при тій нагоді розібрав цілу найосновнішу основу суду і права, вирішив, що, якщо у нинішньому часі грубого матеріалізму та сильного занепаду поважного відношення до присяги можна оборонити безоглядну справедливість, то це може діятися лише при допомозі божих судів, до яких — очевидно у змодернізованій формі — треба конечно завернути. Енгельберт Безлоя мав рацію, а хоча ніколи не почував себе пробоевим лицарем, то все таки бодай у відношенні до самого себе і для супокою свого сумління не хотів зректися пізньої правди. А що йому заборонили практики з сірниками, він шукав за менше помітним способом. І він його найшов. Від цього часу дивився пильно в обличчя обох сторін і котра скорше кліпне очима, тій він вірить. І добре так. Цей систем мав вистарчити йому до кінця життя.

Однак не лише сіркоправство привело на суддю Безлою неприємності з боку начальників. Зла доля як кого переслідує, то вже вона дуже винахідлива.

В одну гарну березневу неділю, як світило сонце на небі і було так погідно, як у його душі, вибрався Енгельберт Безлоя з великою ботанічною торбою, малою лопаткою та в шапці з лика до лісу по ріжне зілля, як росаду папороти (*Aspidium Filix mas*), лікоподієм та проліскою (*Scilla serotina*). Ішов собі радісно Олумунцем і вже задалегідь тішився добичею. Воно, правда, лісних рослин рвати не вільно і Безлоя ніколи б був не переступив тієї мудрої заборони, однак у него в кишені був дозвіл від повітового політичного уряду збирати квіти для наукових цілей і тому пан суддя міг з спокійним почуттям права не звертати уваги ні на злобні погляди і усмішки прохожих, ні на крики оломунських вуличників.

На дворі було гарно. Сонце світило, жайворонки над межами хвалили пана бога, ліси пахли, а на гілках цвірінькали чижики. Також і ботанічні жнива пана судді були багаті. Йому трапилося щастя. Він найшов цікавий оказ зеленої чемериці (*Helleborus viridis*). Самозрозуміло був у прекрасному настрої і тому не дивниця, що на краю ліса, оглянувшись передше на всі боки, чи не буде публічного згіршення, заспівав голосно „Який гарний є цей світ, ля, ля, ля“, при чому вибивав такт лопаткою. Однак як ішов з поворотом на найближчу залізничу станцію, йому трапилося нещастя. Що правда, у своєму безжурному настрої нинішнього дня, він зразу дивився на дощ, що його заскочив, як на звичайний випадок, але пізніше показалося, що це був злосливий підступ долі. Бо цей дощ зробив його співучасником тяжких злочинів і стався тим самим тяжким його нещастям. Це була така нагальна злива, як це трапляється часто наприкінці березня, а окружний суддя, розпустивши ноги, так що аж бляшана торба

літала на всі боки, був щасливий як допав до якоїсь придорожньої коршми, поки не перемок до шкіри. Але саме цю зливу і цю сільську корчму підсунула йому лиха година, бо тут стався суддя свідком таких поганих речей, яких ніколи не міг би був собі уявити, якщо б дістав приміром лише їх опис до рук, а не був їх очевидцем.

До корчми зачали збиратися люди. Енгельберт Безлоя не любив зустрічатися з чужими людьми, бо терпів, як багато суддів, на легку агрофобію (жах перед простором), а це був очевидний наслідок тонкості сумління, що все боїться зробити комусь навіть нехотючи найменшу пакість. Доки цих людей було небагато, то Безлоя, хоча і дивувався, що їм хотілося в такий дощ вилазити з дому, не звертав на них уваги. І навіть тоді, як число мужчин, що від дверей аж на столи стріпували воду із шапок, та число жінок, — вони впадали з сміхом до світлиці, і наче кури стояли у стікаючих із них калабанях, — було поверх п'ятнадцять душ, він хотів вважати усіх спокійними селянками. Але як їх напихалося що раз більше та все ще входили нові і нові, Енгельберт Безлоя зрозумів, що вони приходять сюди в якійсь загадковій і глибоко підозрілій справі. Він мав таке враження, наче б хтось брав до рук його серце і стискав його, що правда не дуже, та все таки що раз сильніше. Кінець кінцем цих людей було вже звиш шістдесят душ. Біля усіх столів, за виїмком цього, де сидів Безлоя сиділи напхом люди, а таким робом суддя опинився у середині, в повнім розумінні слова, у самій середині зборів. Сам один при округлому столу.

В тій хвилі якийсь чоловік, — він в одну мить перекинувся з спокійного селянина у колючого їжака, — встав і промовив: „Високоповажні панове! А я вам говорю, що цей нікчемний драбуга так довго не перестане бути донощиком, доки ми йому не поломимо всіх костей. Тими словами відчиняю світлі збори“.

Окружний суддя Безлоя поблід. Боже! Одно однісіньке речення, але яке! Проступок обиди чести з параграфу 496 кар. пр. і злочин публічного насильства, довершений публічною погрозою (параграф 81 і 98 кар. пр.). І це все одним віддихом.

Але це був лише початок. Безлоя наслідком знервовання не зрозумів цілого змісту зборів, догадався лише, що головною їх темою був панський нічний сторож. Образи, безчещення і погрози на його адресу були страшні, а світлі збори голосно усі цього рода випадки схвалювали. Раз розпутані пристрасти не обмежили себе, на жаль, порушенням авторитету нічного сторожа. Навпаки, пішли аж до президента республіки. Що правда, не відразу, а чергою, по через полевого сторожа, злісного, побережника, економа, команданта жандармерії, окружного старосту, панів міністрів та пана президента кабінету. Енгельберт Безлоя став свідком такого безбожного вирубування авторитетів, на яке не находив у історії ніякого приміру. Бесідник за бесідником вставав, лупав очима, товк кулаками до стола, аж склянки дзеленькотіли, кричав, галасував, кляв і грозив, а кожне нове слово це був ляпанець, намірний в обличчя закону і права. До цього всього вмівувався від часу до часу рев цілих світлих зборів та і поодинокі вигуки, з яких у розпал дискусії, під грубий сміх присутніх, вилітали не лише такі очеркнення як „злодії“ і „халамидники“, але блискали у словах погорджувани частини тіла, а воздухом літали огидні покидьки органів травлення, що падали на голову нічного сторожа, на владу і на чистий щит республіки. Ясно, що суддя Безлоя не смів би і в думці повторити десятої частини цих всіх страшних промов, які тут лилися до

його вух. Він попав у розпуку. Йому збиралося на плач, але що він мав діяти? Посередині злочину і чорного морального багна, як острівець моральної чистоти плавав і хитався його білою скатертю прикритий столик, що на ньому лежала ботанічна торбина, шапка з лика і стояла зелена пляшка содової води із гумовою затичкою. Тоді як світлі збори стали переходити від образи честі з параграфу 496 кар. пр. та від небезпечних погроз до злочинів образи держави з параграфу 65 кар. зак., до злочину підбурювання з параграфу 65, ба навіть до явного намовлювання насильно змінити уставу (параграф 65), себ-то тоді, як дискусія, перетріпавши економа, гнала через постерунок жандармерії на політичний комісаріят, дійшла криза в душі окружного судді до тієї точки, де жах і переляк замінюються на розпачливий спокій. Суддя почав думати над енергічним рішенням: себ-то над втечею. Приготовлювався до неї в цей спосіб, що виймав годинник із кишені, кидав зір до вікна на струги дощу та крутився на кріслі. Але його найтайніші думки не вкрилися, бо, як то кажуть, із ясного неба записала над ним якась жінка: „Та куди ви, пане суддя, збираєтеся, варта б і вам дещо почути“. А цей гострий голос ударив його, як вістря гільоти́ни і прикував до крісла. Пробі! Його нещастя завершилося. Його пізнали. А якийсь безличний голос докинув: „Еге, судді то також батярня нівроку, дай боже витримати“ — на що ціла корчма відповіла диким сміхом. Чому саме батярня, цього Енгельберт Безлоя не розчовпав, але це був другий удар і по ньому він уже не піднявся. Був бранцем у руках своїх переможців, був залежний від їх доброї волі, та тому мусів поводитися відповідно до ситуації. А був свідком злочинів і ще раз злочинів. Їм не було кінця.

Потім піднісся індивідуум — він нагадував провідника хуліганів — і перечитав резолюцію. Ця резолюція з цілою рішучістю домагалася, щоб усі відповідні чинники, зокрема, влада, вигнали Івана Косоого, панського сторожа, відомого злодія і донощика та присудили йому ближче неозначені, але все такі нелюдські муки, бо якщо ні, то за повстання цілого місцевого населення ніхто не може поручитися і це могло б мати страшні наслідки для цілої республіки. Гасла: „Всі за одного і один за всіх“ та „Геть з старими австрійськими прийомами“ кінчили цю славну резолюцію.

„Хто є за такою резолюцією“, запитав похмуро той самий зарослий індивідуум.

„Всі!“ — заревла коршма, а шістдесят рук піднялося вгору.

В тій хвилі підозрілий провідник із непевними блисками в очах кинув не то запит, не то смертну погрозу: „Чи є хто небудь проміж нами, хто був би проти тієї резолюції?“

Тиша. Страшна тиша. Було чути, як на даху барабанять краплини дощу. Очі усіх вперлися в Енгельберта Безлоя. Цей сидів тут з спущеними очима, без віддиху, ні живий, ні мертвий. Провідник хвилю чекав. За цю хвилю можна було посивіти. А потім сказав: „Резолюція прийнята одностайно“.

Корчма затряслася від оплесків, а вони товкли нещасного суддю по втомлених нервах та спущених повіках.

І лише потім смів уже Енгельберт Безлоя заплатити рахунок та вийти на дощ, де грозило йому запалення легенів. На його плечах сидів пережитий жах, і навіть дощ його не змивав.

Це очевидно не був кінець його терпіння, а початок іще гірших, ніж перші. Слідуючої ночі поміж одинадцятою і дванадцятою, в пільмі, хоч око вибери, напав біля панської обори невідомий чоловік на сто-

рожа Івана Косоого, а хоча і не поломив йому усіх костей, то все таки удар, що впав на його голову, не був найніжніший. Це був злочин публічного насильства з параграфу 81 кар. зак. і за нього на основі цього самого закону можна дістати від 6 місяців до 5 літ, бо панські сторожі, як категорія, що її вичисляє § 68, мають в інтересі ненарушимості майна і публічного порядку спеціальну охорону права. В додатку злочин довершився в дуже притяжучих обставинах: вночі та по взаємній нараді багатьох осіб. Ця остання точка була ясна і безсумнівна, бо жандармерія перевірила, що в коршмі відбулися незголошені на постерунок збори, та що ті збори були звернені проти нічного сторожа. А в додатку жандармерія завдяки зраді куркуля Гринька Саламахи дістала в руки резолюцію зборів. В цей спосіб виявилися і інші злочини. Жандармерія, окружний суд, краєвий суд та державна прокуратура рушили з міста. Кілька місяців у судах аж кипіло. Переслухали протоколярно більше як двісті голів, п'ятеро людей, це є президент зборів та запідозрені в атентаті одиниці дістали на руки кайдани та потюпали до Оломунця. Шістдесят людей засіло на лаві обвинувачених. І тут вони всі, хоча, як говорить один параграф, незнання законів не береже від відповідальності, найшли собі один, що правда хитрий, однак цілком безпомічний спосіб оборони. Всі разом і кожний зокрема проголошували при слідстві, що взагалі не мали свідомости каригідности своїх вчинків, бо ж за тією резолюцією голосував ніхто інший, а цей дивний пан суддя з окружного суду в Оломунці. „Хто такий?“ — питався з перестрахом слідчий суддя. „Та цей дивний пан суддя з тією зеленою рурою“. А говорить так шістдесят людей, то ні найліпша воля, ні ніякі товариські мотиви не можуть таких зізнань поминути у протоколах. А як же воно у тих протоколах сидить, то суд автоматично поступає далі.

До цілої справи вмішався апеляційний суд і міністерство справедливости. Проти окружного судді Енгельберта Безлоя почалися дисциплінарні доходження. Його, вірного оборонця абсолютної справедливости і права, підозрівали у зв'язках із злочинцями та підпольними елементами. Всі товариші безпроводочно порвали з ним зносини. Пан президент краєвого суду був такий холодний, як зимова крига. „Пане“ — кричав у своїй канцелярії на бідного Енгельберта Безлоя, при чому нервово стріпував руками — „то у вас взагалі не відозвалося почуття права, то ви взагалі не були обурені до дна душі, то ви взагалі не відчували ніякої потреби протестувати та поставитися проти тієї злочинної історії?“ „Що ж я мав робити?“ — стогнав приголомшений суддя Безлоя, а пан президент ревів: „Що ви мали робити? Це ясно, як божий день, що ви мали робити: Ви мали хильцем і непомітно утекти“. „На дворі була страшна злива“ — шепотів Безлоя. — „А хоч би і так“ — скричав безпощадно президент, та на знак закінчення розмови відвернувся до Безлої плечима. Дисциплінарні доходження тяглися довгі місяці. Справа перейшла всіма інстанціями та десятками урядових печаток витискала на чолі знищеного судді тавро підпольного елемента і невігідного урядовця. Доходження покінчилося так, що Енгельберт Безлоя дістав догану і попав у стан глибокого душевного болю. Перша весняна прогулка скінчилася нещасливо, чемериця (*Helleborus viridis*) принесла лише саме нещастя, а пісня „Гей який чудовий цей світ“ що на краю ліса пролунала із грудей судді, це був останній вияв життєв і радости Енгельберта Безлої.

Дальші удари долі падали одні за другими. Окружний суддя Енгельберт Безлоя звільнив чоловіка, обвинуваченого у недозволеному

перепачкуванні бунтарських афішів, а це звільнення довершило зло та переповнило мірку, куди попали і божі суди і відома резолюція. Звільнення було вповні справедливе, бо розправа завдяки заприсяженому свідкови Йос. Пекареві, редакторові тижневика „Червоний Прапор“, виказала, що підсудний у тому часі, як трапилось недовольне розліплювання афішів, мешкав у Іглаві, 140 кілометрів від місця злочину. Там його свідок бачив і що днини з ним зустрічався. Якого ліпшого алібі можна собі бажати. Одначе звільняючий присуд викликав у вищого начальства гнів. „Так он воно як? Пан суддя Безлоя хоче нам у окрузі поширювати кольпортажну анархію?“ — говорив президент краєвого суду — „але пан суддя основно помиляється, як що думає, що ми його не вкоротимо“. А президент апеляційного суду, як перечитав дотичні протоколи, сказав: „Такий же ти пташок, пане Безлоє? Ну гаразд“. А бідняку Енгельберта Безлою перенесли з Оломунця до Баранович. Бо незалежного суддю за його судовий присуд не можна скинути, але його можна перекинути. Зразу думав, що тут якась помилка. Що правдоподібно між протоколами загубилося присягою ствержене свідоцтво Йосифа Пекаря. Але ні! протоколи були в порядку. Потім думав, що може знову його товариші заціяли проти нього інтриги. І тут не вгадав. З розпуки зачав бігати по канцеляріях усього свого начальства, вияснювати, доказувати, просити. Усе надурно. Пан президент краєвого суду здвигав раменами і дивився втомлено перед себе, а пан президент апеляційного суду, як Енгельберт Безлоя уже десятий раз повторяв слово алібі та доказував, що воно безсумнівне, подивився на нього пильно і знехотя кинув: „Ви, пане товаришу, не зрозуміли духу часу, немає для вас ради, ні рятунку“.

Це був страшний удар. І не лише моральний. Барановичі це була певна смерть. П'ять літ був у Барановичах. П'ять літ боровся з смертю. Тепер прийшов кінець. Не було скромнішого чоловіка над Енгельберта Безлою. Ніколи не їв більше, як лише стільки, щоб задурити голод, нового убрання не мав, а за цілий час свого перебування у Барановичах не пив, не кутив, нікуди не ходив, часописів і книжок не купував, а одинока його пристрасть, квіти, нічого його не коштувала. А мимо цього він був довжником кожного, від кого лише без порушення судейської честі міг собі пару копійок позичити. І не могло бути інакше. Іще за свого перебування в Оломунці поповнив одну легкочушність, а саме дав двоє своїх дітей на студії. Цей тягар міг витримати лише так довго, як довго діти мешкали і харчувалися вдома. Але як міг тепер платити за них з своєї скромної судейської платні? За добрих часів у Оломунці забезпечився на життя на суму двадцять тисяч крон, щоб на випадок своєї смерті забезпечити свою рідню. Звідкіля мав тепер взяти на премії? А до цього всього і з недостатнього і злого харчу захворіла йому дружина на шлунок, а одинока надія і рятуюнок для неї це був виїзд до купелевої місцевости. І саме тепер, як він потребував нової позички, сипалися з усіх боків на нього вимоги лихварів, ріжних швагрів, небожів і півсестриниць, а торговник хлібом та різник поздоровляли його що днини холодніше і зневажливіше. В слідуочім тижні мусить заплатити барановицькій касі вексель на 500 крон, а за вісім днів як не заплатити премії, пропадає його забезпечення. А тим часом у нього в кишені немає ані крони. Який вихід із тієї ситуації? Лише одинокий: самогубство. Завдяки йому дістане рідня 20.000 кр. Ті гроші можуть захоронити його честь. За ті гроші могутимуть діти скінчити школу, а жінка лікуватися.

Зважився.

Помре.

Барановицький окружний суддя Енгельберт Безлоя сидів над любисткою, поповими мудиками (*Glechoma hedor*) і козячою борідкою (*Tragorogon*) і гірко плакав. Бачити, як над поповими мудиками плаче суддя, це на перший погляд річ неможлива і прямо неімовірна, одначе Енгельберт Безлоя мав багато причин до плачу. І не лише сама смерть його зворушувала. Смерть це була іще дурниця, бо він навіть з певною радістю і не без певної приємности уявляв собі, що його тіло зміниться в квіти і зелень гілок на дереві та знав, що там, по той бік життя, як би там і не було, не може така душа, що все доховувала віри та служила божим правдам, не дістати амнеції. На його сльози — вони текли тихо по його обличчю — зложилися всі обставини: тут був мотив прощання з його дорогими квітами; тут був образ жінки і дітей, він же ж їх лишає на віки; тут була шляхетна й велика офіра його любови; ба і посмертна згадка, що залишиться по нім, чиста згадка за доброго чоловіка, що ніколи нікому не зробив кривди, а все ж таки так багато і так несправедливо натерпівся. І ще щось: великий сумнів. Він чесно прожив життя і доховував віри законам, що їх боронив. А чи часом його смерть це не буде злочин ошуки з § 197 кар. пр.? Чи не нищить він останньою хвилиною свого життя того всього, що будував за цілий свій вік? Багато думав, багато і не без болю. Справа із забезпеченням була з точки права ясна. В умовах говориться виразно, що по п'ятих літах плачення премій, може той, хто є забезпечений, покінчити самогубством, а він платить уже вісім літ. Одначе правниче питання тієї платні, що її його рідня буде діставати по його смерті від держави, не було уже таке ясне.

Суддя Безлоя нишпорив по всіляких дотичних параграфах, але нічого не найшов, що б могло заспокоїти його сумління. Про самогубство не було ніде ні слова: а тут саме насувався сумнів на душу. Чи законодавець передбачав таку дезерцію із уряду, та чи не поступав окружний суддя Енгельберт Безлоя, як ошуканець, та чи не брав у майбутне на своє чисте судейське назвисько ганьби проти законного вчинку? — Це були питання, що його мучили, одначе суддя Безлоя залишив їх без відповіді. Не було ніякого виходу, лише самогубство і то навіть тоді, коли відповідь на його питання звучала б як найгірше.

Він рішив, що сьогодні пополудні помре.

„Бувайте здорові, мої дорогі незабудьки“ — сказав до квіток.

„Іду на прохід, дорогенька“ — сказав удома жінці, як брав у руки шапку із лика — „зважає на себе, багато не ходи, та не їж хліба“.

І відійшов далеко за містечко долинами аж на берег Морави.

Знайшов собі пригоже місце, незаросле лозами, де лука пласко переходила у пісковий беріг. — Тут вступить у воду та буде йти аж на другий бік, де пливе повна, прудка струга. Кинеться в неї. Плавати не вміє, а смерть буде легка. Іще раз поглянув на сонце і на країну довкруги та попрощався з ними. Біля його ніг росло зілля із родини козячої борідки. — Вступив у воду. Його неприємно зморозило, бо вода як натікає до черевиків усе неприємно морозить. Але він на це не зважав і поволі брів перед себе далі. Вода сягала вже йому до колін, одначе він не почував ніякого жаху, почував лише мокру воду, що нею просякали його штани.

Значев'я брязнув за його плечима голос:

„Пане суддя!“

Голос вразив його немило, він ударив його майже так, неначе б хтось крикнув сплячому до вуха.

„Гей, пане суддя, що ви там робите?“

Обернувся. На піску стояв молодий чоловік і його Безлоя на перший погляд не пізнав. Якщо б окружний суддя був ближче рвучої води, був би зробив кілька швидких кроків і заподіяв собі смерть. Але головна струга була від нього найменше тридцять кроків, в додатку у воді ходиться дуже повільно. А чоловік на березі, хоча і не спускав з судді ока, розв'язував собі шнурки у черевиків, видно зважившись лізти за ним у воду. Енгельбертові Безлої, якщо він не бажав наразити себе на недостойні перегони у воді, не залишилося нічого іншого, лише ізвернути назад.—

Приступив до незнайомого, та тоді, як із його штанів і черевиків стікала вода, говорив до нього із докором та трохи не з сльозами в очах:

„Чому ви мене, шановний пане, не залишили в супокою?“

Однак в тій самій хвилі його пізнав. Це був редактор „Червоного Прапору“, той самий, що присягою створив алібі обвинуваченому у недозволеному кольпортажу.

„Ви були в дещо незвичайній ситуації“ — відповів редактор на запит судді і повторив своє питання: „Що ж ви там до всіх чортів робили? В додатку в повній параді?!“

Тон молодого чоловіка був несерйозний і проти нього міг застерегтися Безлоя лише таким робом, що поборов зворушення і набрав трохи достойної самопевності.

„Було б тяжко скривати це перед вами“ — сказав — „я хотів себе убити. Своєю інтервенцією ви не досягли нічого, хіба лише ввели мене у дуже неприємне становище“.

Редактор зневажливо махнув рукою. „Але тепер, пане суддя, роздягайтеся, а ми до черевиків напхаємо сіна, щоб вони висохли.“

Енгельберт Безлоя сам не знав, що має робити. На його чолі появилася зморшка.

„Ця рада незла“ — сказав редактор. „Ви справді не можете нічого ліпшого зробити“.

Це кінець кінцем признав сам Безлоя. Послухав.

Редактор викрутив штани, виправ заболочені багном судейські підштанки та розпростер їх на лозах. Як редактор напихав до черевиків сіно, Безлоя спам'ятався, що це є польовий крадіж і зашепотів: „Прошу, дуже прошу цього не робити“. Та редактор не слухав.

А потім оба сіли на луці проти сонця. Енгельберт Безлоя в ликовій шапці, у чорній блузі, чорній камізолі з срібним ланцюжком, а далі лише у трохи закороткій сорочці, що закривала йому ледве третину стегон. Треба було її вічно натягати та храни боже не схилитися назад. Окружний суддя вповні з'ясував собі дизгармонію між горішньою та долішньою частиною, та непристойність свого костюму саме у тій хвилі, яка мала бути свідком його трагічної офіри. А як усвідомив собі красу мерехтливої зелені довкруги нього, ясний обрій і памеги, що плили над рікою, стало йому жалко самого себе. Нерви не витримали і йому хотілося плакати. Але в цьому моменті його товариш — він мав досить тієї сентиментальної мовчанки та хотів перейти до сути річі — сказав:

„Знаю цілу вашу справу, пане окружний. Думаю, що причиною цілого нещастя є ніхто інший, лише я“.

Цей натяк на урядові справи мав свій вплив. Сльози, що вже туй туй хотіли тріснути, в одну мить спинилися, потекли у глибину серця, а обличчя Енгельберта Безлої стало поважне і достойне.

„Так“ — сказав — „по ваших зізнаннях не можна було не звільнити пана Марка. Справедливість, це поняття абсолютне, а закон є на те, щоб улаштувати взаємини поміж рівними людьми, та не дозволяти одним людям кривдити ні других людей, ні загалу, а одинока ціль кари: поліпшувати. Але я тут не бачу причини“.

„Даруйте, пане окружний“ — перервав йому редактор — „але звідкіля ви таких неправдивих дурниць навчилися?“

„Шановний пане, я вас не розумію“ — сказав уражено Енгельберт Безлоя.

„Ну, але за те я розумію, чому ви з такими поглядами не могли зробити кар'єри. Але річ не в цьому. Справа стоїть так, що Степан Марко таки тоді афіші розліплював“.

„Шановний пане редакторе, я і тут вас не розумію. Пан Марко був чей же в тім часі, як дотичний факт стався, в Іглаві, отже стосорок кілометрів від місця злочину“.

„Але де там“.

„Та ж ви це сами присягою ствердили“.

„А чому ж би не ствердити“ — питав редактор „Червоного Прапору“ з таким самозрозумілим супокою, що переходив усі поняття окружного судді.

„Присягою, пане редакторе!“

„Справді, присягою“.

„Якщо так, то я ще більше нічого не розумію. Ви хіба не хочете сказати... Ні, ні, ви не хочете брати на себе такого страшного вчинку... правда, пане редакторе?..“

„Я нічого не хочу, однак я є причина вашого нещастя і я рішив вам допомогти“.

„Мені допомогти? — говорив терпко окружний суддя та дивився рівночасно на черевиків у траві. Вони були напхані краденим сіном і під тягарем цього сіна відліпилася подошва від верху, а велика діра свідчила про гаразди Безлоя. „Мені вже ніхто не може допомогти, а ви, шановний пане редакторе, ви своїм суб'єктивно безумовно шляхетним вчинком мое положення дуже заплутали. Дивіть, капці мені намокли, завтра розлізуться, інших не маю, а годі ж невзутому іти на розправу до суду“. Потім очі судді впали на його голі ноги, а свідомість такої недостойної наготи знову навіяла на нього сум. Що хвилі стягав передок сорочки: „А якщо ви тонко вирішили, що доки одяг висохне, ми не можемо так цілком мовчки біля себе сидіти, то прохаю вас, зрозумійте мій душевний стан та дозвольте, щоб ми говорили про щось інше. Ви знаєте цю квітку? Це є Parnassia palustris, багниста тоя. Погляньте зблизька і побачите, яке це миле зілля. Справді дивно, як сьогоднішнє людство мало звертає уваги на природу. Це і є головна причина грубого зматеріялізування світа“.

„Ви рішуче не доцінюєте журналістики, а вона у певних напрямках може багато зробити“.— говорив незбитий з пантелику редактор.

„Я політикою ніколи не займався, а часописів не читаю,— вони відбирають супокій“.

„А я вам все таки поможу“.

Енгельберт Безлоя сумно покрутив головою.

„Я вас врятую“ — сказав рішуче редактор. „За кілька днів пустимо справу на чисту воду, але до того часу, пане суддя, викиньте із

голови дурниці. Тепер вже можете супокійно оповідати мені про абсолютну справедливість, про карі, що мають поліпшувати, про душевний супокій та про грубий матеріалізм нашої доби“.

Оба сиділи в траві на березі Морави аж до вечора. Аж тоді Енгельберт Безлоя одягнувся, при чому поборов деякі труднощі з підтяжками — йому їх усе запинала жінка. Сіно із капців обережно відніс на копицю та старанно його там пригладив. А потім пішли разом до Баранович. Редактор „Червоного Прапора“ відвів окружного суддю аж до дверей його господи.

Сказати правду, то суддя Безлоя не вірив, щоб його чи то редактор „Червоного Прапора“ чи хто інший міг урятувати, а якщо не повторив ні на другий, ні на третій день спроби самогубства, то це не тому, щоб він кріпився якоюсь надією, але тому, що чоловік з його характером потребує кілька днів, поки не набере нової відваги. Третього дня по урядових годинах давав собі у шевця латати черевки. Яке невмолиме життя з своїми дрібничками навіть безпосередно перед смертю. І саме в цьому моменті, як сидів у панчохах на кріслі, чекав аж майстер скінчить роботу і приготував собі несміле речення: „Даруйте, пане майстер, але я забув гроші у хаті“, приніс за ним листонюша порученого листа у великій коверті. В інших обставинах суддя Безлоя був би дуже налякався, чи не є це нова векслева вимога, однак коверта мала напис „Червоний Прапор“. Всунув листа до кишені.

Відчинив його аж вдома. В середині було найновіше число часопису „Червоний Прапор“, а в ньому хтось зачеркнув синім олівцем таку статтю:

Кровожадна і подла бестія суддею

Начальником окружного суду в Барановичах на Мораві є обридливий людський виродок іменем Енгельберт Безлоя. Цей індивідуум знизив судейський уряд до цього, що попирає не лише усіх пануючих поміщиків, банкірів, фабрикантів і гуртівників, але і всіх хлібних лихварів та злодіїв. Право, безправність, справедливість, несправедливість, це йому однаковісінько, а одинокий мотив його присудів це інтереси пануючих бандитів. Горе тому, хто із тією бандою грабіжників та експлуататорів республіки піде правуватись. Він мусить справу програти, хоча б уся правда була за ним. Але Безлоя знизив свій уряд аж до найбруднішого шпигунства, він відвідує всі опозиційні збори та пише з них своїм чесним покровителем донощицькі реферати. Що за це бере і пряму платню і гроші у формі хабарів та буцім-то щасливої гри в карти, то про це не треба говорити. Підчас страйків та спорів за заробітню платню як рівнож під час процесів за політичні проступки, Безлоя переминається в скаженого пса. Це, що направо і наліво розкидає в'язням ляпанці та плює їм до очей, це ще найменше. Але Безлоя каже відчиняти собі з вечора в'язничні келії, вишукує в'язнів, наказує їх спутувати і під рев своїх нелюдських прокльонів б'є безборонних людей ключами по голові, кидає їх на землю і тоді ходить по них та копає їх, як той скажений скот, куди попало. Такі два випадки скінчилися дуже трагічно. Робітник Ш. під його ключами і зап'ятками зімлів, а на другий день помер у шпиталі. Цей паталогічний садист потрощив робітникові К. кости вище колін та поломив йому два ребра так, що нещаслива жертва побоїв ще нині каліка без можливості заробити собі на прожиток.

А все таки цей хитрий бандит уміє при допомозі своїх помічників улаштуватися так, що смерть чи каліцтво в'язнів проголошують лікарі як наслідок недуги. Безлоя мучить в'язнів голодом, так що по виході із острогу вони виглядають так, неначе б вилізли з могили. Гроші, призначені державою на харчування в'язнів, розтрачує Безлоя на шалені оргії у Берні або у Празі, куди їздить з своєю чесною компанією. Перед Безлоєю не може обергтися ні одна жінка, а за дозвіл відвідати засудженого або донести йому харч, що рятує в'язня від голодної смерті, мусять платити жінки і доньки в'язнів своїм тілом. Аж досі робив це все той негіда безкарно. На цьому місті проголошуємо окружного суддю з Баранович звичайним бандитом і вбивцем, злодієм і розпусником і не маємо іншого бажання, лише одно, а саме, щоб нас Безлоя заскаржив, бо на все тут сказане маємо докази. Кінець кінцем ми хочемо вірити, що на ці вчинки звернуть увагу заінтересовані уряди, та що вони безпробовно викинуть Безлою з суду та пішлють його туди, де йому місце, а саме: за ґрати.

Як Енгельберт Безлоя дочитав до кінця, під ним хилиталися ноги неначе у пропасниці. Перша його думка була, чи випадково не збожеволів. Він зробив кілька навмисних рухів, подивився з вікна до городця і пересвідчився, що ні. Глянув у зеркало. Ну що ж, правда, цілий по-синів, його зір був застрашений, але не божевільний. Потім, як хвилю витріщував очі на свій власний образ, прийшло йому на думку, чи це випадком не гумористичний часопис. Колись давно, за студентських часів видавали його товариші на Маланки гумористичний журнальчик, де найкращу і найлюбішу дівчину в місті змальовували, як якусь стару бабу Ягу, навпаки похмурого старого парубка зображували ніжним батьком великої родини, а місцевого п'яка записували у члени товариства абстинентів. Однак як поглянув на сторінки „Червоного Прапора“, побачив, що його зміст цілком серйозний, та що жарт неможливий. Господи! яке ж тут вияснення? Окружний суддя Безлоя бігав схвильований по кімнаті і тримався за голову. А все таки бігав навшпиньках та дуже тихо. Бо побіч лежала його хвора жінка і він не смів її застрашити. Підлота не могла тут входити в рахубу — такої думки не міг Безлоя допускати до себе, бо не міг би ніколи зрозуміти, як смів би найтиса хтось такий нешляхетний, хто б таким страшним ударом добивав зацькованого чоловіка. Але чому, господи, чому?

Аж потім найшов одиноким можливе вияснення. Воно впливало із його безоглядної віри в добро. А як йому засяло в голові, вся кров сплинула йому до серця і він почув, що йому деревіє мозок. Так це було одиноким можливе вияснення. Редактор мусів думати так: „Суддя Безлоя не може залишити на собі тих всіх обвинувачень і мусить піти на судову дорогу; поки справа не рішиться, не зможе вчинити самогубства, бо таким робом визнав би правду обвинувачення; процес затягнеться, суддя Безлоя заспокоїться і я його захороню так, як я йому це обіцяв.“ Як Енгельберт Безлоя прийшов до цього висновку, ударив себе обома кулаками в чоло і потихенько завив. Бо нічого страшнішого не можна було придумати. Більше нещастя не могло вже його спіткати. Аж тепер довершилося знищення Енгельберта Безлої і знищення цілої його рідні. Аж тепер. Редактор числив добре, що самогубство, завдяки судовій обороні чести, не може статися зараз. Але він не знав, що через довги Енгельберта Безлою спенсіонують, не знав, що на другий тиждень він мусить заплатити премію на забезпечення, тоді як в кишені у нього немає ані корони, та не знав, що таким робом пропаде ціла поліса,

а з нею двадцять тисяч корон, одинокий рятунок його, рідні і його чести. „Ісусе христе!“ І Енгельберт Безлоя завмер. Яке нове нещастя трапилось йому на берегах Морави! Чому не убив себе скорше, навіть із води вертався, чому не старався іще в останній хвилині допасти до рвучої струги води та чому в неї не кинувся. Перед трьома днями було знищене його життя. Сьогодні пропало все: життя, рідня і честь. Окружний суддя Безлоя впав на крісло, долонями підпер виски і дивився в порожнечу сухими очима. Переполох, що виповняв його душу, був надто твердий, щоб міг розтати слізьми.

Найближча ніч це була одна кривава мука. Не було ні одної секунди, коли б не відчував дикої туги вискочити з ліжка, бігти на двір у темну ніч і там рвати собі волосся та кричати. Одначе мусів удавати спокійного, щоб не настрашити жінки.

Другого ранку дістав телеграму:

„Ставтеся безпроводно у пана міністра справедливості!“

Людський біль можна степенувати лише до певної міри. Слова пражської телеграми впали вже на задеревілий мозок та задеревілі нерви. Енгельберт Безлоя дивився на телеграму як навіть на щось самозрозуміле. Автоматично натягнув недільний одяг та переживав при тім тупу резігнацію засудженого на смерть. Це почування скрипало саме у моменті, як жінка зав'язувала йому кругом ший краватку. З дружиною розпрощався цілунком, який вже не був з цього світа, а до пражського хуткого потягу сідав так, неначе б вступав на візок, що везе на місце езекуції. Гроші на дорогу позичив йому пан Шульц, в'язничний сторож.

Це була сумна подорож. В Чеській Тшебові купив собі бублик. Між Хоценом та Пардубицями вповзла йому до мозку думка, що правда дуже слабенька, чи все таки не кличе його міністерство в іншій справі. Але десь біля Пшелучі та думка замоталася до телеграфічних дротів, увірвалася і таки там залишилася. А потім витягнула його струга людей перед Вільзонівський дворець.

В міністерській чекальні казали йому чекати три чверти поміж юрбою людей таких же мовчазливих як він. Вкінці відчинилися двері, а пан секретар міністра закликав: „Окружний суддя пан Безлоя!“

Енгельберт Безлоя ввійшов до канцелярії пана міністра. Але ледви повів на нього запах тієї високої кімнати і ледви зробив по килимі синього кольору три кроки наперед, зобачив, що на канцелярній століку міністра лежить число „Червоного Прапора“ з проклятою статтею, обчеркненою і тут синім олівцем. Перед його очима затанцювали чорні кола. Коліна відмовили йому служби і він чув, що в найближчій хвилині паде зімлілий на землю.

Але що це має значити?

Енгельберт Безлоя бачить щось неначе крізь темну мряку.

Пан міністр встає.

Пан міністр усміхається.

Пан міністр іде йому назустріч.

„Пан товариш Безлоя, чи так?“ чує зичливий голос, відчуває, як дві долоні стискають йому сердечно правицю, як чийсь руки ведуть його по килимі синього кольору і садять його у фотель.

„Сядьте собі, пане товаришу! Я дуже радий, що вас пізнаю!“

В цій хвилі Енгельберт Безлоя прийшов на стільки до себе, що завважив елегантний стіл, біля якого сидів.

Біля нього сів також пан міністр.

Пан міністр подивився в обличчя судді. Довго і з приємністю. „Я справді дуже радий, що вас пізнаю, пане товаришу,“ — сказав іще раз з доброзичливою усмішкою. По цих словах пан міністр на хвильку замовк. А потім обличчя пана міністра стало дуже поважне. А далі пан міністр зачав: „Я вчера жадав потрібних рефератів о вашій справі. Вас поминули два рази при авансах, правда? Не пересажую, якщо кажу, що я оторопів. Кривда, яку вам зробили, є нечувана, вона прямо безпримірна. Та це не моя вина, пане товаришу, це іще спадщина по панах із попереднього кабінету“. При цих словах пан міністр гнівно нахмурився, самозрозуміло над невідповідними вчинками панів із попереднього уряду. „Це ясно“, — говорив далі, — „ті панове улаштувалися дуже вигідно, автоматичні рішення є все найвигідніші. Записав хтось, що окружний суддя Безлоя був десь на підозрілих зборах та що звільнив якогось волоцюгу, ну, і окружний суддя Безлоя мандрує цілком механічною дорогою до найгіршої закутини і не авансує. А мотиви вчинку нікого не обходять і ніхто навіть не питає, навіть це суддя Безлоя робив, чого хотів, яких він переконань, та яке було його дотеперішнє життя; це вимагало б забагато праці і забагато думання!“ Пан міністр махнув гостро рукою в повітрі. А цей сумний рух не значив нічого іншого, як лише: ідіоти! А потім пан міністр говорив далі, тріпнувши верхом руки по „Червоному Прапорі“: „Ваші підчинені уряди не повідомлять вас про це раніше, і доперва мусить прийти така крикунська ганчірка, щоб своєю безсилою злістю сказати міністерству, хто це такий той суддя Безлоя! І аж тепер, пане товаришу, аж тепер ваші зв'язки із підпольними елементами стають у цілком іншому світлі“.

— Пробі! Я не мав ніяких зв'язків із підпольними елементами! Збори в Жабокряківці це був чистий випадок! А звільнення Степана Марка було цілком справедливе! Дайте собі то вяснити, пане міністре!“ — хотів крикнути Енгельберт Безлоя, але не сказав іще ані першого „про“, як пан міністр вже знову говорив далі:

„Вам зробили кривду і вона прямо обурює. Але в цьому вже моя голова, пане товаришу, і це буде одна із моїх перших праць, щоб цю кривду направити. Я запроваджу туг цілком інший режим, як був досі. А для здібних суддів — їх на жаль так мало — маю цілком інші місця як Барановичі! Но правда, я не хочу кривдити решти судових урядовців, є межі ними добрі правники, знамениті організатори, одначе, мій боже, як мало у них всіх зрозуміння потреб часу! Яке це все застаріле, які спорохнявілі є ілюзії, що ми живемо в часі глибокого домашнього миру. Де тут час на правничі тонкощі та організацію канцелярських шаф! Ми потребуємо чогось іншого!“ — сказав пан міністр і говорив далі тоном незвичайно боевим і енергійним: „Ми потребуємо людей безоглядно відданих державі, потребуємо людей самостійних, з ініціативою, відважних, ми потребуємо“, — ті слова пан міністр прямо крикнув — „фанатиків порядку!“ Пан міністр підвищив іще раз голос: „Так — фанатиків порядку!“ Пан міністр задумливо нахмурився. Це був знову спомин на слабкий попередній режим. Пан міністр сидів так хвилю, а потім пан міністр знову роз'яснив обличчя і продовжав доброзичливим батьківським тоном: „Ну, воно правда, пане товаришу, на вишому становищі треба буде заховати певну міру і багато таких... таких“, — пан міністр шукав очима і пальцем ткнув між рядки статті, — „багато таких Ш. і К. не прислужилося б нашій справі“.

„Я вже подав скаргу, пане міністре — зашепотів Енгельберт Безлоя“.

„На кого? — питався здивований пан міністр.“

„На редактора „Червоного Прапора“, пане міністре, за злочин образи чести“.

„Гм... чи ви здуріли, пане товаришу?“ — сказав пан міністр. „Нічо нам у тій ситуації не хибує, лише такий процес! Свою скаргу по повороті до Баранович зараз відкличете. Спростування на основі § 19 пресового закону тій ганчірці очевидно пішлете: Не є правда, не є правда, не є правда, але є правда, що! Як вам могло впасти на думку бажання викликати процес??... Но, правда, розумію, дошкулили вам?... Ет!“ І пан міністр махнув знову рукою по повітрі.

„Пане міністре, будьте ж такі добрі та дозвольте, щоб я Вам вяснив...“

„Ні, ні, пане товаришу, не потрібно ні одного слова і це було б зайве. А потім, залишімо минувшину! Ми її вам надгородимо, ви скоро побачите. Я наразив вас на труд їзди до Праги, аби вас особисто пізнати та повідомити вас про це“.

Пан міністр говорив іще довго. А суддя Безлоя приходив поволі до себе. Одначе більше тілесно, як душевно, бо в ситуації не визнався і нічого з цього не розумів.

„Ну, до побачення, дорогий пане товаришу!“ — сказав на кінець пан міністр, а як суддя Безлоя, з поклонами, підвівся, пан міністр вхопив обома руками судейську правицю, потряс нею, а потім обняв Енгельберта Безлою довкруги рамен і вів його по килимі синього кольору до дверей.

На три кроки перед ними пан міністр на хвильку зупинився.

„Іще одна дрібниця пане товаришу, не беріть мені цього за зле, але це у вашому інтересі. Це ясно,“ — і пан міністр показав пальцем на „Червоний Прапор“, — „що я не вірю ні одному слову тієї ганчірки — спростування все ж таки пішлете і то урядовою дорогою — одначе, прохаю вас, щоб ви у зносинах з жінками були на майбутнє обережніші, пан президент республіки цього дуже не любить і за такі справи дуже злісний. Решта в порядку. Ну, бувайте здорові, бувайте здорові, дорогий пане товаришу, всього доброго та незадовго до побачення“.

Як Енгельберт Безлоя опинився в набитій чекальні, не зробив по її паркетах більше як п'ять кроків. Кожний з цих п'ятьох був менший і менший, а шостий вже не міг бути менший. Суддя Безлоя стояв. Стояв посеред кімнати та дивився в одну точку на стіні, ще і тоді, як за його плечима секретар пана міністра вигукував третє назвисько.

Пробі, що це все має значити?

Чи очунався знову посередині якогось нового трагічного жарту, чи знову кпить собі доля з нього, чи знову насміхається?

А може це лише сон?

Перед Енгельбертом Безлоєю розпливалася стіна. Людиз крісел дивилися на задуманого дивогляда та перекидалася очима поміж собою. Вони не знали, що мають собі думати та чи не треба втрутитися.

Одначе Енгельберт Безлоя був як непритомний не лише в Празі, але ще кілька днів вдома. Він на політиці не розумівся, а його мозок думав дещо поволі. Одначе тиждень по своїй празькій авдієнції дістав з міністерства справедливости декрет, а цей декрет повіщав його на радника краевого суду та переносив його до Берна. А тому, що це була неділя, листоноша приніс йому листа додому.

„Боже!“ — зашепотів, як перечитав декрет, а як його з б'ючим серцем перечитав удруге і втретє, зложив руки як до молитви. „Господи, як я тобі дякую! Незрозумілі є шляхи твоєї справедливости, але вона все перемаже!“ Та глибоко поклонився у бік незнамого. Припадково цей поклін відбувся напроти дзеркала і Енгельберт Безлоя, як підносився, побачив свій образ. Хвильку на нього дивився а потім іще раз поклонився. Саме цьому образу, хоча лише головою, не дуже глибоко, за те дуже урядово. При тім сказав: „Добрий день, пане раднику краевого суду!“

Потім тихо відчинив двері до сусідньої кімнати, де в халаті на подушках лежала його дружина.

„Несу тобі, дорогенька, радісну відомість. Прошу лише, щоб ти прийняла її супокійно та не хвилювалась. Нас повищили на радника краевого суду і перенесли нас до Берна“.

Очі дружини заясніли, а її руки простяглися назустріч чоловікові“.

„Герое мій!“ — ніжно прошепотіла. „Ні, ні, мене не дивує такий вислід, бо я знала, що твої справедливі змагання мусять колись перемагти. Аж тепер зможемо купити Юркові футбольний м'яч“.

Обоє ніжно поцілувались, а думки радника краевого суду летіли у далеке майбутнє.

„Тепер вже напевно позичить нам хтось грошей, щоб ми могли перебраться на нове місце“, — міркував голосно. Потім задумався. „Що правда земля в городці є власність господаря дому, а як говорить параграф, власністю господаря все те, що на тій землі виростило, а все таки, якщо я його чемно попрошу, може мені дозволить взяти трохи насіння з попових мудиків“.

Такий був початок щастя Енгельберта Безлої.

До півроку зробили його радником головного апеляційного суду та таким робом він дістався до празького сенату. За півтора року дістав надрадника судейської палати. А хоч поліса на забезпечення окружного судді пропала, та радник краевого суду відновив її на 50.000 чеських корон, а надрадник підніс її на 150.000 кр.

На другу весну зустрів Енгельберт Безлоя редактора „Червоного Прапора“. В Берні на „Погулянці“.

Вони не привіталися та не завважили один одного, бо не хотіли себе обопільно компромітувати. Але як редактор скрутив у бічну вуличку, пан надрадник хильцем пішов за ним, та скориставши з того, що його ніхто не бачить, зворушений стиснув руку редактора.

„Мій добродію і спасителю! Дивні є дороги справедливости, а ви були її знаряддям. Як я вам віддячуся?“

„Не варта про це говорити. В додатку говорите самі, що я був лише знаряддям. Як живе ваша дружина?“

„Спасибі за добре слово, пане редактор! Їй поводитьсь знаменито. За останній рік прибрала двадцять кільо. Діти вчатьсь добре“.

„Чи плакаєте іще далі абсолютну справедливість?“

Тут на звук слова „плакати“ насунулася Енгельбертові Безлої інша асоціація. Ніжно доторкнувся до редакторського рукава.

„Страшно тішуся, пане редакторе. Дуже добре перезимувала мені „козяча борідка“. А я вже боявся, що берненське повітря не для неї“.

В цій самій хвилі з'явилася на кінці вулиці дівчинка з збанком пива, а пан надрадник, жахнувшись, щоб його ніхто не пізнав, ще раз нашвидку стиснув редакторові руку і кинувся у бічну вулицю.

ІВ. ОЧИНСЬКИЙ

Філософія Чернишевського

(1828 — 1928)

„Дужий мислитель“ — так схарактеризував себе Ч. у листі до синів¹⁾, так установлює свою наукову й історичну вартість. Всі твори Ч. від юнацького щоденника і до передсмертних листів, вся публіцистика, наукова й літературна творчість свідчать про примат мислення в його натурі, про філософський підхід до науки, життя. Це чи не перший приклад в історії російського рев. руху, коли борець - громадянин, активний і запеклий ворог гнилизни царату виступає озброєний першорядною філософською зброєю, вміло й невблаганно, на підставі філософського мислення, аналізує сучасну йому дійсність і доходить до певних висновків у напрямку зміни самої дійсності. Отже, хоч не можна віднести Ч. до табору спеціалістів-філософів, „чистих“ філософів типу Канта-Гегеля, але тим більше не можна відсунути Ч. від філософії. Тільки в нього філософія нерозривно супроводила всю практичну й теоретичну діяльність, висвітлювала характер історичних подій та дієвих осіб.

І так маємо в особі Ч. борця — мислителя, революціонера — філософа. Революційна боротьба вперше в Росії еднається з філософською наукою: набуває од цього союзу надзвичайної сили, впливу на сучасників, нащадків аж до нашої пори, одержує широкий діапазон історичного охоплення і змогу передбачати важливіші особливості й етапи майбутнього шляху історичного процесу боротьби клас. Разом з тим строго наукове філософське обґрунтування, вороже еклектизмові і недомовкам більшості тодішніх мислителів, вносило систему, науку у видимий хаос революційного руху й дало змогу Ч. підготувати найкращу, найактивнішу частину революційної молоді до цілком наукової аргументації Маркса.

Філософію Чернишевський вивчав досконально, в оригіналах, і, після детального вивчення англійських, німецьких і французьких філософських систем, віддав перевагу школі Гегеля в інтерпретації Фюрбаха. В „Полемічних красотах“ Ч., не називаючи одверто Фюрбаха, говорить, що найкраща філософська теорія вийшла з гегелівської школи. В епоху Миколи - Тормоза занадто незручно було назвати Фюрбаха зразковим філософом. Крайність його висновків приваблювала Ч., бо він головну догану кидав Гегелю у невідповідності між загальними ідеями та висновками з них.

В „Очерках литературы гоголевского периода“ про це Ч. каже так: „Принципи Гегеля були надзвичайно могутні й широкі, висновки вузькі й нікчемні (на ст. 189 сказано навіть „дрібні й навіть пошловаті“), не вважаючи на всю колосальність його генія, у великого мислителя вистачило сили тільки на те, щоб висловити загальні ідеї,

але не вистачило вже сили неухильно триматися цих основ і логічно розвинути з них всі необхідні висновки“¹⁾. Уже ця критика всемогутнього тоді фетиша Гегеля споріднює Ч. з філософією пролетаріату — марксизмом, у якого вистачило як раз сили зробити з гегелівського вчення послідовні висновки й неухильно провадити в цьому напрямку теоретичну і практичну роботу. Повстаючи проти схоластично-містичного викладу Гегеля, Ч. разом з тим підкреслює його величезну послугу, наукове обґрунтування діалектики і ту першорядну роль, що Гегель відводить істині, якій повинна служити філософія.

На цю тему — роль істини в філософії та взагалі в науці, є дуже глибоке міркування в „Очерках гог. периода“, „Діячі розумового світа розподіляються на дві класи: одним істина непривітна, якщо вона до них висловлена кимсь іншим; вони готові брати привілей на свої думки, мабуть у свідомості того, що продукційність з цього боку слаба, — другі дбають тільки про істину, не вважаючи за потрібне добиватися привілеїв, мабуть через те, що не побоюються зубожіти розумом і збідніти на думки; одні не люблять одмовлятися від помилок, мабуть у свідомості того, що всі їхні претензії самолюбна помилка; другі відкидають цю вразливість, бо істина завжди лежала в основі їхніх жадань“²⁾.

Ч. — мислитель цієї другої категорії, мислитель вищої марки, що вищим критерієм поставляє істину і служить їй поза всякими міркуваннями кар'єри чи безпеки. Юнаком — студентом Ч. записує в Щоденникові це своє credo³⁾.

„Справді, я ні трохи не пошкодую життя для перемоги своїх переконань, для перемоги волі, рівності, братерства й добробуту, знищення злиднів і розпусти, коли тільки буду певен, що мої переконання справедливі й переможуть, і коли певен буду, що переможуть вони, навіть не пошкодую, що не побачу дня перемоги й панування їх, і солодко буде померти, а не гірко, якщо тільки цього буду певен“ — і як показав досвід цілого його життя, неухильно служить істині аж до загину.

Установка на істину, як критерій теоретичної та практичної діяльності людини, дає відповідні наслідки в цих двох галузях, дає змогу Ч. визначити своє відношення до явищ природного й суспільного порядку, до діячів науки і практичного життя. Строге послідовне мислення прищепило йому відразу до „капці“, що звалася еклектичною філософією — і що цілком задовольняла ділетантів у філософії, „не готових до приймання строгих і гострих систем німецької філософії“⁴⁾.

Ч. без жалю критикує агностицизм, позитивізм Огюста Конта, як несамостійні другорядні спроби відкрити Америку в філософії, Ч. стоїть на ґрунті точної науки, філософії на вищій ступні її розвитку, коли філософія розлучилася з туманним містичним укриттям і об'єдналася з науками природознавчого циклу. Філософська установка Ч. має своїм вихідним пунктом гегелівську філософію, але відкидає її містичну трактовку, її практичні філістерські висновки і, захоплюючись Фюрбахом, Ч. в той же час є значно чистіший, послідовніший гегельянець від Фюрбаха, бо заховує і розвиває динаміку гегелівської

1) Ч. Очерки литературы гоголевского периода ст. 184.

2) Там-же ст. 199.

3) Ч. Дневник т. I ст. 343.

4) Очерки литер. гогол. пер. ст. 17.

1) „Ч. в Сибири“ вып. III.

філософії у галузі літератури, філософії історії, подій поточного життя. Ч. весь вік мріяв об'єднати силу філософії з силою пролетаріату, але він уважав таке об'єднання за діло майбутнього — і в тому була трагедія Ч., безпосереднього предтечі російського марксизму, бо в той час таке об'єднання справдилося в творах Маркса й Енгельса, для Ч. ж це була terra incognita через своєрідні піклування царської цензури. І тому він мусів сам, своїм розумом доходити до подібних Марксові висновків, і тим, власне величезною самотністю Ч., пояснюється його збочення з стежки чистого марксизму.

Цікава особливість мислення Ч., яку він подає в романі „Пролог“ в формі шаржа; „Він був аматор і майстер поринати у глибокі міркування, але тільки серед балачок. Коли він був один, його глибокодумність взагалі не знаходила собі жадного пожитку“. Цей шарж малює динамічний характер мислення Ч., необхідність діалектичного змагання, необхідність суперек для знаходження істини, тої істини, до якої прагнув весь вік Ч. І тим жахливіша повстає перед нами царська кара за служення цій істині — глухий і німий куток Сибіру, Вілюйськ, де Ч. мусів оддалитися від місцевої публіки з її міщанським світоглядом і інтересами, мусів мовчати довгими місяцями, перериваючи мовчанку лиш листами до дорогих йому людей та науковими і літературними творами, що потрапляли до вогню, не побачивши світу.

ПРОБЛЕМА БУТТЯ Й МИСЛЕННЯ

Це „велике основне питання“ в філософії, що розділило мислителів на два ворожі табори ідеалістів і матеріялістів, застає Ч. в таборі матеріялістів, як рішучого послідовника, перш над усе, одности цих двох факторів. Ч. одкидає модний у той час дуалізм, що різнив дух од матерії. Ч. виступає на захист моністичного погляду на людину, як нерозривну одність. Все те, що знаходять в організмові фізика, хемія та інші науки, без фантастичних додатків надпочуттєвого потойбічного впливу духа¹⁾, людина з усіма її „вищими претензіями“ — є тільки дрібненька частина великого природного цілого. Природа існує закономірно, всеяке явище в ній має свої причини, свої наслідки.

„Одність законів природи була зрозуміла дуже давно для геніяльних людей, але тільки в останні десятиріччя наше знання досягло таких розмірів, що доводить науковим способом обґрунтованість цього тлумачення явищ природи“²⁾.

Із стройного послідовного ланцюга природних законів людині годі втекти в будь який свій, надприродний світ. Тут почувається в Ч. широкий і глибокий гегельянський підхід до людини, хоч і здорово матеріялізований. Окремі геніяльні думки Гегеля що до всеспільного зв'язку процесів спинались в пошані перед людським мисленням, як одбитком абсолюта. Ч. про абсолют вже й не згадує. Одність буття з мисленням залишилася до кінця життя девізом Чернишевського. Між іншим йому вдалося коротко й ясно відповісти на бойове питання всіх ідеалістів, що тріумфуючи запитують марксиста: коли свідомість відбиває буття, то як це робиться? Яким способом природній процес (звук, промінь) перетворюється в світлове або звукове враження?

Ідеалісти вимагають від матеріялістів точної відповіді про технічне переведення цього процесу. Ч. із Сибіру, в листі до сина, від-

¹⁾ Ч. Антропологический принцип в философия изд. Соврем. 1860 т. VI ст. 194.
²⁾ Там - же ст. 201.

повідає на це питання так: „Натуралісти марно й уявляють, начеб то світлові хитання етеру перетворюються у світлові враження. Світлові враження — це ті-ж хитання, що продовжують іти зоровим нервом, доходять до головного мозку і продовжуються там. Ніякого перетворення тут нема. Через те нема й нерозв'язаности в питанні: як відбувається це перетворення? Відповідь проста: воно не відбувається ніяк, бо його нема; воно — фантастична гіпотеза, що суперечить фактові й тому фальшива, гідна бути відкинутою“¹⁾.

Отже матерія одна, процес того або іншого руху (етеру, повітря), зрозуміла річ, має певні відміни, протікаючи в тій або іншій організації матерії, але по суті процес той же самий і тоді, коли він відбувається у світових просторах і в тісних межах головного мозку. Відповідь дана з дійсно дорогою глибокою простотою, у чистому марксієвському освітленні.

В „Отношениях искусства к действительности“ Ч. гаряче обстоює нерозривність єдиного принципа, об'єднання всієї людини в гармонійному цілому.

„Сучасна наука не розриває людину на частки, не калічить її організму хірургічними ампутаціями, визнає нарівні безглуздим одсталі прагнення обмежити життя одною головою, або одним шлунком. Обидва ці органи однаково необхідно належать людині й однаково потрібне людині життя і того й другого органа“²⁾.

Ч. не обмежується тим, що визнає одність буття з мисленням. Він намагається з'ясувати, визначити їхні взаємини, їх вплив одного на одне, перевагу одного з них над другим. І знову можна часто почути від Ч. таку відповідь на ці питання, що під нею підписався б Маркс. Наприклад, Ч. рішуче стверджує примат буття над мисленням, а саме той „простий закон“, що ставив Енгельс у заслугу Марксові, над свіжою його могилою, „що люди повинні їсти, пити, мати житло, вдягатися перше, ніж працювати в царині політики, науки, мистецтва, релігії, то-що“³⁾.

Цей „простий“ закон просякає твори Ч. від щоденника і до сибірського листування. Він уперто доводить, що „не од світових питань люди топляться, стріляються, пиячуть“⁴⁾. Ще не визволившись од впливу релігійного родинного виховання, ще студентом Ч. кидає догану христові за його чисто моральну проповідь, звернену до стражденого вбогого людства.

Коли ти всемогутній бог, то мусиш знищити ті передумови, які неминуче викликають розпусту, егоїзм, злочинства⁵⁾. Інакше ця порожня елоквенція не годна допомогти людиності в її лихові. Вже тоді в Ч. з'являється ясна думка критики цього чисто морального божого геройства, подібно до того, як і Тарас Шевченко на цім же питанні почав свою боротьбу з богом.

Отже, яке буття, таке й мислення, цей вплив такий ясний для Ч. що він і тут дає недвозначну марксієвську пораду не поклатися на думки людини про себе саму. Не може бути компетентного міркування, де замішана власна особа, там уже думка людини несправедлива, не компетентна⁶⁾.

¹⁾ Ч. в Сибіру т. II ст. 48.

²⁾ Ч. Отношения искусства к действ. ст. 189.

³⁾ Енгельс. Речь над могилой Карла Маркса.

⁴⁾ Переписка Ч. с Некрасовым, Добролюбовым, Зеленым ст. 28.

⁵⁾ Дневник Ч. т. I ст. 426.

⁶⁾ Ч. в Сибіру т. II ст. 32.

В магістерській дисертації Ч. так сформульовано примата буття над мисленням: „Практика — неодмінний пробний камінь всякої теорії... Життя людини вирішує, яка її натура, воно ж вирішує, які її бажання й нахили. Практика — велика викривальниця оман і самооблуд не тільки у практичних ділах, але також у ділах почуття й думки“¹⁾.

Правда, часом у Ч. трапляється збочення до перецінки впливу філософських ідей. Інтелектуальний характер його власної діяльності, захоплення ним з боку молоді сприяли такому збоченню. До того прилучався ще не вижитий вплив французьких матеріалістів що до впливу ідей. І дійсно, в творі „Антропологічний принцип у філософії“ Ч. висловлюється, що шкідливі думки в філософії наробили більше лиха, ніж холера, чума та всі пошесні хороби²⁾.

Можливо, звичайно, віднести це перебільшення на карб гострої полеміки, але все ж таки тут скоріше бачиш завелике вшанування філософії з боку Ч.

Одність буття з мисленням, а в цій одності примат буття — все це було одіозне для сучасної Ч. науки, для університетських аудиторій. Та це не спиняло Ч. Раза упевнившись, що істина на його боці, він не жалув жерців офіційної науки, що поставляла чисту науку, чисту теорію на високий п'єдестал над „болотом“ практичного буття. Нікчемну ціну тої чистої науки викривав не раз Ч. ще в університеті, де викликав обурення з боку професури за непочтивість до наукових світил. Із далекого Сибіру Ч. бачить побожність своїх синів до обмежених професорів, застерігає їх підходити критично до наукової марки, так характеризує самопошану професорської касты: „Практичне життя — це щось низьке; а високе — це їхня діяльність с. т. віковичне школярювання у компанії легковірних юнаків, яких вони навчають таємниць премудрости“³⁾.

Ітак, у проблемі буття й мислення Ч. об'єктивно став на марксівський ґрунт, визнаючи примат буття, залежність од нього мислення, борючись з прихильниками ідеалістичного погляду на примат мислення.

ПРОБЛЕМА МАТЕРІАЛІСТИЧНОЇ ДІАЛЕКТИКИ

Строгий і послідовний виклад гегелівської діалектики захопив Ч. своїм науковим обґрунтуванням. Добитися істини в будь-якім розеліді Ч. вважав за можливе тільки діалектичним шляхом. В творі „Критика філософських упереджень проти громадського володіння“, а особливо в „Нарисах літератури гоголівського періоду“ Ч. детально доводить необхідність і значення діалектичного методу. Перш над усе це істина, як цілева установка діалектичного методу, об'єктивна істина наперекір звичаям „суб'єктивної“ філософії, що шарпала із істини такі клапті, які могли підтвердити її теорії. „Суб'єктивна“ філософія прагнула перекраяти дійсне життя, аби догодити плодам своєї уяви. Гегель проповідує конкретність істини, повну згоду її з дійсністю, ув'язку їх. Ч. цілком поділяє гегелівську установку діалектичного методу й дає конкретну пораду мислителів (що бере за основу такий метод): „Мислитель не повинен заспокоюватися на жаднім позитивнім висновку, а повинен шукати, чи нема в речі, про яку він мислить,

¹⁾ Ч. Отношения искусства действительности.

²⁾ Ч. Антр. принцип Совр. т. VI ст. 219.

³⁾ Ч. в Сибири вып. II ст. 143.

якостів і сил, протилежних тому, що представляє собою ця річ на перший погляд: так мислитель був змушений оглядати річ з усіх боків і істина являлася йому не інакше, як наслідком боротьби всіляких протилежних думок“¹⁾. Оце всебічне вивчення процесу в цілому є одна з головних вимог гегелівської діалектики.

Ч. шанує діалектичний метод Гегеля, як визволителя філософії з кайданів схоластичної плутанини, абстрактного ненаукового мислення. В особі Ч. філософія в Росії половини 19-го століття виходить на науковий шлях, користуючись діалектичним методом. Науковий ґрунт для Ч. означає кінець усім хитанням, ваганням, сумнівам: „Стояти на ґрунті науки, тільки на ґрунті науки, це значить: не мати змоги хитатися“²⁾.

Віддаючи належну пошану діалектичному методу Гегеля, Ч. особливо захоплюється принципом тріади. Він її прикладає до закону розвитку природи від мінералу до органічної природи, особливо любить порівнювати синтезу з тезою, порівнювати їх формою і змістом: „При схожості форми зміст у кінці безмірно багатший й вищий ніж на початку“³⁾.

Принцип тріади Ч. прикладає до всіх явищ природних і суспільних. Наприклад, мозок рівняє він до амеби, до якої він подібний формою, хоч змістом куди складніший і багатший. Вища стадія розвитку органічної матерії формою вертається до первісної — амеби. Цікаво виступає принцип тріади у Ч. у суспільних явищах: розглядаючи історію суду, він тезою ставить самосуд, безпосередню участь народної маси в суді. Антитеза — суд юриста, чиновника, поставленого державою над народом. Синтеза — суд присяжних, поворот до суду народа, тільки в знятому виді. Ч. уточнює принцип тріади ученням про взаємовідношення цілого й частин. Теза — малий зв'язок окремих членів у нижчих тварин, можливість дробити організм на окремі живі частини. Антитеза — найщільніший зв'язок у риб, де навіть не виділиш окремих частин. Синтеза — у людини, що являє собою начеб-то кілька об'єднаних організмів з самобутнім інтересом кожний, але підлеглих єдиному цілому організмові, спроможних до цілком окремого життя, без основи єдиного цілого. Ч. так висловлює своє відношення до діалектичного методу: „Вічна зміна форм, вічне зречення форми, породженої певним змістом, а о прагненням, через зростання того ж прагнення, вищого розвитку того ж змісту, — хто зрозумів цей великий вічний всесвітній закон, хто призвичаївся прикладати його до всякого явища — о, як спокійно кличе він шанси, що бентежать інших“⁴⁾.

Так думає Ч. Але Гегель, великий фундатор цього закону, як раз не кличе всіх шансів, як раз одступає перед пруською дійсністю. Тут починається розходження Ч. з Гегелем. Ч. зауважує, що Гегель суперечить сам собі, що його висновки — протилежні його загальним принципам. Те, що Гегель зробив у теорії й тільки на окремих конкретних прикладах зв'язав з дійсністю, Ч. пропонує цілком перенести в сферу життя, рахуватися з конкретною дійсністю, всякий раз зважувати всі „за“ і „проти“, а не подавати раз назавжди готових істин. Коли Гегель на практиці відходить од принципу діалектики, коли він благословляє пруську поліцейсько-бюрократичну ідилію,

¹⁾ Ч. Очерки литер. гог. пер. над. II ст. 259.

²⁾ Ч. в Сибири вып. III ст. 76.

³⁾ Ч. — „Критика фил. предубеждений против общинного влад. Совр. 1858—9 т. ст. 313.

⁴⁾ Ч. — там же ст. 332.

Ч. розривав з Гегелем. Для Ч. „бути вірним істині (означає) за характером наук, які він опрацьовує, висловлювати те, що думають всі розсудливі люди; іншим словом — те, що думає величезна більшість освічених людей; величезна більшість усіх інших людей що хоч трохи тямлять справу“¹⁾.

Ч. розумів, що служення істині веде за собою боротьбу, бо „ні одна ділова думка не може бути висловлена, не даючи приводу до заперечень, навіть у математичних науках, таких точних і доказових, істина ніколи не приймалася без заперечень з боку багатьох“²⁾.

Отже, розділяти й одстоювати думки величезної більшості розсудливих людей — гарантія істинності в науці. Таку ж гарантію указує марксизм, доказуючи об'єктивну справедливість боротьби пролетаріату. Така установка дає змогу Ч. правильно оцінювати роль філософії в суспільних відношеннях. Відкидаючи однобоку діалектичність, що старанно зв'язує між собою філософські системи поза їх зв'язком з життям, Ч. пропонує не спускати з очей цього першорядного значення зв'язку з часом, з суспільством, де розвинулися філософські системи: „про філософію, де загальні прагнення людства знаходять найпростіший вираз, слід сказати скоріше, ніж про яку-небудь окрему науку, що вона завжди була дочкою епохи й науки, що серед неї виникає“³⁾.

Отже, філософія у Ч. нерозривно зв'язана з життям, теорія невіддільна від практики. Правда, практика часто стверджує окремі пункти Гегелевої системи, але необхідно поширити гарну теорію на всі галузі життя.

І Ч. це робить з науковою послідовністю. Наприклад, він доводить непотрібність шукання досконалості конкретними зразками: ми потребуємо чистої води, але не дистильованої, чистого, але не абсолютно чистого повітря, або в галузі науки ми не вимагаємо всезнайства од ученого, а лиш глибокого знання основ і достатнього запасу фактичного матеріалу⁴⁾.

Це ніщо інше, як конкретизація гегелівського вчення про відносність протилежностей. Перед громадським діячем часів Ч. одкривалися дві стежки роботи, альтернатива: або боротися за наукову об'єктивну істину, згідну з бажанням величезної більшості людей, — стежка крута й небезпечна; або ступити на слизьку, хистку (безпечну) стежку компромісів і реформізму, де людина об'єктивно стає знаряддям експлоатації з боку безчесних кар'єристів.

Так стояло питання перед Ч., так він формулює його в романі „Пролог“⁵⁾. Діалектичний метод — матеріялізований — підказує, що витривалі й корисні лозунги майбутнього, а не минулого, бо тільки зречення пережитків старого є сила, тільки воно може творити щось нове й краще. Але те нове й краще спочатку мусить побороти старе і зле, в боротьбі определити себе і свій табор.

„Хто гладить по шерсті всіх і все, той крім себе не любить нікого й нічого; з кого задоволені всі, той не робить нічого доброго, бо добро неможливе без пригнічення зла. Кого ніхто не ненавидить, тому ніхто нічим і не завдячує“⁶⁾.

¹⁾ Ч. в Сибіри вып. III. ст. 82.

²⁾ Ч. Очерки гог. пер. ст. 240.

³⁾ Ч. т. III ст. 770 — 771.

⁴⁾ „Отношения искусства к действительности“ ст. 90.

⁵⁾ Ч. Пролог ст. 153.

⁶⁾ Ч. Очерки гог. пер. рус. лит. ст. 15.

Матеріялізований діалектичний метод дає змогу Ч. із далекого Сибіру бачити недоліки покинутої ним офіційної науки, суб'єктивної й схоластичної, дає змогу розвивати всеспільний критицизм і вбивати наукову легковірність своїх синів — студентів: „Мої листи мають майже безмежну наукову гідність у тому відношенні, що постачають вам невичерпаний матеріал для розвитку в вас важливішої наукової звички: не приймати нічого без перевірки... Що ні рядок, то й помилка, коли не дві помилки, коли не більше“¹⁾.

Що його діалектика цілком матеріялістична, сам Ч. одверто визнає в своїх наукових і літературних творах, у листах із Сибіру. Матеріялістичну власну установку коротко формулює так: „Існує матерія. Матерія має якости. Прояв якостей це сила“²⁾.

Послідовний матеріяліст діалектик дивиться на нас при знайомстві з світоглядом Ч. Оцінивши свої погляди, свою діяльність у тодішній російській дійсності, Ч. цілком вірно передбачає свою майбутню долю. Він ралить свою наречену не йти за нього, бо неминуча суворая царська кара за думки Ч., а змінити своїх правдивих думок він не може. Але знаючи зарані свою долю, Ч. свідомо приймає її і на протязі 20 років у тайзі, на болотах зрікається компромісів з гнилою реакцією. Він твердо знає свою правоту, знає її майбутню перемогу, але разом з тим знає і свою передчасну загибель, не побачивши перемоги. І Ч. не експлуатує гнучкості діалектики в свою користь, не пристосовує істини до потреб власного життя, а зберігає матеріялістичну послідовність до кінця. Тільки підписавши „прохання про помилування“, він би мав змогу жити з найдорожчими йому людьми — жінкою й родичами, але Ч. не міг просити помилування в тім, що його голова й голова шефа жандарів Шувалова інакше улаштовані³⁾. Матеріялістична діалектика вивела ясний розум і залізну волю Ч. на правдивий історичний шлях, де, кажучи його словами, „Що буде, можна передбачати, чи скоро і в який спосіб буде — не можна сказати“⁴⁾.

ФІЛОСОФІЯ ІСТОРІЇ У ЧЕРНИШЕВСЬКОГО

Філософська думка Ч. дуже часто схиляється на проблемах філософії історії. В Росії історична наука стояла тоді на цілком застарілому ідеалістичному некритичному ґрунті. Ч. — студент допомагав своєму професорові складати словника до Іпатівського літопису і ось як він характеризує наукову вартість цієї безконечної роботи в листі до сина: „І пішов воїн, і прийшов воїн, і звали його Іван, і прийшов другий воїн, звали його Павло, і прийшли Степан, і Петро й Сидір і... і... і... — і всі ці „і“ були в мене зібрані й перелічені так дбайливо, наче перли в горіх завбільшки, нанизані на нитку, щоб була не загубилася ні одна з таких дорогоцінних рідкощів“⁵⁾.

Некритична побожність пануючої історичної науки являлась начеб-то тезою для Ч. Антитезу він бачив у помилках прогресивної течії серед істориків. Взнявши за основну тему „старовина гірша від нового“ — вони прикладали її до всього нового, до всякої реформи, заявляючи, що всяка зміна — новий ступінь прогресу“⁶⁾.

¹⁾ Ч. в Сибіри вып. II ст. 139.

²⁾ Ч. в Сибіри вып. II ст. 55.

³⁾ Кокосов — К воспоминаниям о Ч. Русск. Богатство ст. 173 1905 № 6.

⁴⁾ Ч. Очерки гог. пер.

⁵⁾ Ч. в Сибіри II ст. 142.

⁶⁾ Там-же ст. 17.

Сучасна Ч. західня історична наука недалеко випередила російську. І там Ч. спостережав некритичність, поверховість, а до того ще крайній патріотизм і суб'єктивізм, властивий роботі німецьких, французьких та англійських істориків, що вигоржують і захищають політику своєї держави. Ч. радить урівноважувати одних істориків другими, щоб добитись істини, бо історична олімпійська безсторонність західних істориків є ніщо інше, як „просто вимога, щоб історик намагався виправдувати беззаконня й виставляти гарні якості феодалів і тому подібних установ“¹⁾.

Ч. зрікається цієї службової ролі філософії, краще сказати, він намагається повернути це служіння на новий шлях.

Ч. мусів творити свою філософію історії, виходячи з широких і глибоких тверджень філософії історії у Гегеля, розгортаючи й уточнюючи їх власним досвідом, власним матеріалістичним мисленням, аналізом історичної дійсності — минулої та сучасної, а ця аналіза давала йому змогу передбачати основні віхи майбутнього історичного процесу. Гегель багато допоміг Ч. в галузі філософії історії, допоміг розкритися з переважанням, можна сказати, засміченням фактичного матеріалу з одного боку, коректувати помилки „ура — прогресистів“ з другого — глибокою оцінкою значення всієї попередньої роботи. При всіх її хибках і недоліках вона несла в собі зародки сучасного стану науки, яка в процесі розвитку свого помалу виникає в боротьбі протилежних напрямків. Минулу роботу історик мусить оцінювати всебічно, довівши собі до повної свідомості всі її хибні і продукційні етапи. „Історія скаже, що коли переможці були праві й чесні, то й деякі з переможених були чесні; вона визнає навіть за цими чесними переможеними ту послугу, що їх упертий опір дав змогу цілком виявитись силі й правоті діла, що проти нього вони боролися“²⁾.

Раз що Чернишевського не задовольняла сучасна історична наука, він мусів самостійно, за допомогою тільки діалектичного методу Гегеля будувати основи філософії історії. Гегелівський метод у даному разі служив рейками, що по них рушило мислення Ч. від сучасної йому науки до наукового історичного матеріалізму. Як визначив Ч., що таке історія? В листі до сина гімназиста конкретно сказано: „Історія, це оповідання про життєві діла людей“³⁾.

„Діла й думки людей — ось предмети моєї уваги. На словах я не спинаюсь. Коли про думки людей досить свідчать їхні вчинки, я даю перевагу цьому цілком надійному матеріалю для поліпшення життя людей“⁴⁾. Таке означення історії вводить нас у проблему взаємовідношення бази й надбудов. Тут Ч. рішучий і послідовний матеріаліст, як і у проблемі взаємовідношень буття з мисленням. Економічна база для нього — джерело всіх культурних, політичних надбудов. Розбираючи історію Франції 19-го століття, він підкреслює, що „сілі і вино брали участь у скиненні Наполеона, Бурбонів і Орлеанської династії“⁵⁾, а саме підкреслює базу, вплив її в розвитку політичних змін.

Ч. любить виводити взаємозалежність культури й ідеології з базою, всякий раз все ж таки віддаючи перевагу базі. Наприклад, ідеологія

¹⁾ Ч. т. IV ст. 486.

²⁾ Ч. Очерки гогол. періода русской литературы ст. 22.

³⁾ Ч. в Сибіри вып. III ст. 26 — 27.

⁴⁾ Там-же ст. 81.

⁵⁾ Ч. т. IV ст. 33.

феодалів у нього залежить від їхнього життя, побуту, від того, що джерелом багатства було насильство, грабунок, що ця суспільна верства тільки споживає, а нічого не виробляє. Найбільше значення в історії мають за Чернишевським — широкі дії мас, які обумовлені впливом економічних факторів.

Ч. віддавав велику увагу історичному процесові, особливо з боку взаємин цього процесу з особою. Тут можемо спостерігати певну подвійність у поглядах Ч.: з одного боку це рішучий детермініст, що порівнює історичний процес до природних законів і зводить роллю окремої особи до мінімуму:

„Хід великих світових подій — неминучий і невідворотний, як течія великої ріки: жадна скеля, жадна прірва не спинить її, не кажучи вже про греблі, збудовані людською волею: греблею нічия сила не пересипле Райну або Волги і всемогутня ріка одним напором викине на беріг усі палі і все сміття, якими зухвала рука безумця хотіла перегородити її течію. Відбування великих світових подій не залежить ні від чьєї волі, ні від якої особи. Вони творяться згідно з законом, так же непереможним, як закон ваги, або органічного зросту“¹⁾ Ч. дає загальну лінію історичного процесу (зігзагами), вказує, що революції не може бути простого шляху²⁾. З другого боку бачимо надзвичайно високу пошану Ч. до Гоголя, Белінського, Луї Блана, Фюєрбаха, пошану, що межує з перецінкою, побожністю перед їхньою вартістю. Це ясно видно у Щоденнику, Очерках гоголев. періоду, листах Ч. Безумовно Ч. не міг цілком зректись перецінки ролі героя. Але коли підійдемо до цієї суперечності методом Гегеля й самого Чернишевського, методом тріади — то можна взяти за тезу — крайній детермінізм, за антитезу перецінку корисних і потрібних людей, а за синтезу — установку, що наближається до марксістської, визнання великих послуг і користи таких осіб, що йдуть у ногу з історичним процесом: „Вагітна жінка не може не родити, але можна полегшити, або обважити її родиво, й те, що мусить упасти з розвитком людства, те і впаде, тільки впаде в супроводі благословення людства, коли саме усвідомить, що мусить впасти, або впаде з кров'ю та прокльонами, коли схоче пережити свій час“³⁾.

Тут бачимо не тільки думку, але й вираз, подібний до марксістського. Наче з нашої практики бере зразок Ч., коли висвітлює позицію вождя, що тратить зв'язок з історичним процесом і лишається заду його. Відгуки позиції стовпів троцькізму почуваються в таких словах: „Цілком природно, що людина, яка стояла попереду на чолі руху, стає відсталою й починає боротися проти руху, коли він невпинно продовжується за межі, які вона передбачала, за мету, до якої вона прагнула“⁴⁾.

Так з'являються вожді без мас, колишні революціонери, як сучасні герої II Інтернаціоналу, люди, що втратили розуміння темпу й мети історичного процесу, який залежить од економічних умов широких працюючих мас.

Так само, подібно до Маркса й Енгельса, Ч. стверджує, що „час потребує слуги свого“, що необхідні вожді з'являються як раз у потрібний момент, під впливом об'єктивних передумов, що викликають їх появу.

¹⁾ Ч. т. III 644 — 5.

²⁾ Ч. Дневник т. I ст. 497.

³⁾ Ч. Дневник ст. 277.

⁴⁾ Ч. Очерки гогол. пер. ст. 16.

В ході розвитку історичного процесу одне з важливих питань — наступність форм цього розвитку. У творі „Критика філософських упереджень проти громадського володіння“ Ч. дає картину відношення сучасної йому історичної науки до общини (громади), з повторними крайностями. На правім флангові стоять слов'янофіли, що оголошують громаду єдиною самобутньою формою розвитку, властивою тільки Росії, а через те творили містичний культ цієї перлини історичного розвитку, єдиному виняткові із загального правила. Ч. доводить цим добродіям, що наука встановила громадську форму володіння по всіх народах на певнім десь давнім і примітивнім ступні розвитку, що і англійці, і французи й німці пройшли через цю стадію розвитку. А тому весь культ можна пояснити низьким рівнем розвитку історичної науки, мізерним запасом фактичного матеріалу для доказу тої або іншої теорії. Коли історична наука довела факт спільності громадського володіння у багатьох народів, факт даремного культу застарілої форми, то: „нема чого нам пишатися, що заховали цю рештку первобутньої давности, як взагалі нікому не слід пишатися будь-якою старовиною, бо заховання старовини свідчить тільки про повільність і квалітет історичного розвитку“¹⁾.

Ч. не обмежується викриттям історичної малописьменности слов'янофілів, добре дістають од нього і економісти „лівого“ флангу, які на основі провалу слов'янофілів пропонують боротися з громадською формою володіння, як застарілою, замінити її як найскоріше приватною власністю, новішою формою. Цим ученим Ч. нагадує гегелівську тріаду, тотожність кінця з початком, зняття первісної форми у новій, вищій, з багатшим і глибшим розвитком попереднього змісту. Ч. дає таку схему розвитку володіння землею (подібну до Вигельсової): 1) Спочатку первобутній стан, громадське володіння, 2) Зміцнення розвитку, зростання економічних вимог у хліборобстві, вклад капіталу в землю і приватна власність на землю; 3) економічний розвиток погребує концентрації землі й масової продукції, чого не може дати величезна більшість хліборобів, необхідна колективна громадська праця над землею. „Громадське володіння стає єдиним способом дати величезній більшості хліборобів участь у нагороді, що приносить земля за вдосконалення, що вносить в неї праця. Так громадське володіння стає потрібним не тільки для добробуту землеробської класи, але і для успіхів самого хліборобства“²⁾.

Так за допомогою діалектичного методу Ч. указує вірний шлях історії поземельних відносин у зв'язку з ростом продуктивних сил і ходом історичного процесу розвитку суспільства, пояснює це конкретним зразком: „чи стануть колись добрими господарями російські сільські господарі, що досі були поганими господарями? Розуміється стануть, ця певність основана не на яких-небудь трансцендентальних гіпотезах про якість російської людини, а просто на тім, що настане потреба російським сільським господарям вести свої справи розумніше й обміркованіше від попереднього. Від потреби не втечеш, не викрутишся“³⁾.

Як важливий, значний момент історичного процесу, боротьба клас притягає увагу Ч., а також роля держави у цій боротьбі. Цікава характеристика ідеології клас працівників і споживачів —

1) Ч. Крит. фил. пред. ст. 308.

2) Ч. там же ст. 322.

3) Ч. Антропологический принцип в философии Совр. 1860 г. VI ст. 239.

паразитів: з одного боку „престий народ“, що тягне всю працю, з другого поміщики й капіталісти, хоч роз'єднані конкуренцією, але значно більше об'єднані спільністю своїх інтересів, рідні брати — експлуататори. Проти них помалу виростає пролетаріат, рідний брат селянства, але значно відмінний од нього вже своєю матеріальною базою.

„Французький селянин, що має 5 гектарів землі, може жити дуже злиденно, коли земля його пісна, або родина занадто численна, але все таки він не пролетар; навпаки, який небудь паризький, або ліонський майстровий робітник може жити в теплішій і затишнішій кімнаті, може їсти смачніше і вдягатися краще, ніж цей селянин, але все таки він буде пролетар, коли в нього немає ні нерухомого майна, ні капіталу й доля його залежить виключно від його заробітної платні“¹⁾.

Означивши цілком вірно з точки зору історичного матеріалізму пролетаріат і цілком поділяючи його боротьбу з капіталом, Ч. все ж вітає розвиток капіталізму в Росії, бо завдяки цьому розвиткові пролетаріат росте кількісно і організаційно, виростає не тільки велика класа, але і свідомо своїх потреб і інтересів „класа для себе“, як каже Маркс. В пролетаріат Ч. вірив і передбачав його величезну майбутню ролю. Що до Росії часу Ч., там не було ще пролетаріату, як „класи для себе“ й через те Ч. мусів приглядатися до того фактичного матеріалу класової боротьби, що мав тоді місце. А ті дані були досить сумні: задавлене селянство з рідкими вибухами стихійного бунту й міцно організоване державне кубло експлуататорів — дворян поміщиків у союзі з представниками капіталу.

Коли юнаком у щоденнику Ч. мав наївність уявляти собі монархію, як прес на усіма класами, то вже на останнім курсі ця ілюзія розвіялася з вітром, Ч. переконався, що „монарх, а тим більше абсолютний монарх тільки завершення аристократичної ієрархії, душею і тілом належний до неї“²⁾.

Ми бачимо у Ч. об'єднання теорії з практикою. Коли його теоретична думка прийшла до висновку в необхідності перемоги працюючих, він негайно ухвалив взяти активну участь у першому селянському бунті, не лякаючись „п'яних мужиків з дубинами“. А для того, щоб підготувати народне повстання, Ч. наміряється скласти відозву до селян „демагогічною мовою“, викласти всі їхні злидні й показати можливість зміни.

Але ясний розум Ч. добре бачив замалу користь од такої класової боротьби — стихійної й одривчастої, хоч і намагається взяти участь у ній. Обидві основні класи тодішньої Росії — селяни й поміщики — раби в наслідок її величезних пережитків феодалізму, темности, злиднів народу, безкарности, сваволі самих же поміщиків. У романі „Пролог“ є чудова паралель ідеології цвіту дворянства і „повольської вольниці“ — бурлаків. „Бувало йде вулицею рідного міста, юрба п'яних бурлаків: гамір, крик, відважні співи; чужий подумав би — місто в небезпеці, ось-ось кинуться грабувати крамниці й будинки, рознесуть все до трісочки. Трошки одгинаються двері будки, звідти просовується заспане старече обличчя з сивими, напів полинялими вусами, одкривається беззубий рот і не то кричить, не то стогне старезним рипом: „Скоти, чого розгаласувались. Ось

1) Ч. т. III ст. 418.

2) Ч. Дневник ст. 496.

я вас". Відважна згряя пришикла, передній за заднього ховається; ще б такий оклик — і розбіглись би відважні молодці, що величали себе „не злодіями, не розбійниками, Стеньки Разіна робітниками“, обіцяли, що „як вони веслом махнуть, то й Москвою трусонуть“, розбіглись би, куди очі дивляться, куди ноги понесуть, крикну ще раз інвалід із дверей будки; але старий будочник знає, що перед богом гріх був би занадто лякати відважних молодців: лоби собі переб'ють, ноги попереламують, навіки бідні покалічаться — будочник, нюхнувши табаки, говорить: „ідіть собі, хлопці, з богом, тільки не будіть мене старого, не вводьте в серце“¹⁾.

А „цвіт“ нації, дворянство, підвалина престолу й віри православної. Кожний з них був феодальний царик і бог у своїм маєтку.

Коли зайшла мова про селянську реформу, спочатку величезне було хуліганство поміщиків: „Не дозволимо! не допустимо! на нас тримається все! Не хочемо й не посміють! Хай посміють, будуть бачити, що значить прогнвити російське дворянство“²⁾.

Коли ж зверху прикрутили державним пресом, а знизу селянство підпекло бунтами — „Тепер вони посмирніли, наче розбиті параликом“³⁾. І тяжка зневіра опановує Ч. й викликає гіркі думки: „Мізерна нація, мізерна нація. Нація рабів — знизу догори усі раби“⁴⁾.

Огже, у галузі класової боротьби Ч. мав вірне класове чуття, гостру ненависть до експлуататорів, до того що навіть не міг дивитись на них на банкеті: „спускав похмурі очі додолу, щоб не бачити ворогів народу, яким шкодити не мав сили“⁵⁾.

Разом з тим, принаймні у найближчий час, Ч. не бачив змоги вийти з феодальної та економічної скрути. Це викликало великий сум, зневіру в активність широких мас, жагучу потребу додати науку, план до народньої стихії. Звідсіля „просвітній“ ухил Ч., надавання головного значення просвітній роботі, на чім Ч. сходиться з Писаревим. Але Ч. гаряче вітає будь який прояв рев. руху і захищав його. Наприклад, він висловлюється, як справжній пораженець, коли Росія посилала військо „заспокоювати“ венгерську революцію, він бажає венграм перемоги, а царському ділу поразки, він готовий за це наложити життям⁶⁾.

Чи не найяскравіше виступають зароди лєнінізму в філософії історії Ч., коли мова заходить про характеристику реформи в реакційній державі. Питання стояло про найважливішу селянську реформу, ішло гаряче готування реформи, навкруги Ч. кипів казан боротьби консерваторів — поміщиків з лібералами: як визволити селян? Поміщики ставили питання про безземельну реформу. Ліберали про викуп селянами своїх наділів. Ч. уже тоді поставив питання про визволення з землею без ніякого викупу і довгим рядом спеціальних статтів боровся на сторінках „Современника“⁷⁾ за цю платформу. Але „один у полі не воїн“, в даному разі Ч. був один. Коли при ньому ліберали захоплювались „великою реформою“ визволення з викупом землі селянами, він відповідав коротко й ясно: „взяти у людини щось, або залишити його в людини, але взяти з неї платню за нього, однаково.

¹⁾ Ч. Пролог ст. 171. ²⁾ Там - же.

³⁾ Там - же.

⁴⁾ Там - же 172.

⁵⁾ Там же 173.

⁶⁾ Ч. Дневник 441.

⁷⁾ Ч. т. IV Современ. 1858 — 9 рік.

План поміщицької партії різниться від плану прогресистів тільки тим, що простіший, коротший“¹⁾.

І як висновок із цієї філософської обгрунтованої установки, вистікає призирство Ч. до реформ, якими старий режим відтягає час своєї загибелі: „Я не бажаю, щоб робилися реформи, коли нема умов, необхідних для того, щоб реформи відбувалися задовільним способом“²⁾.

Філософія історії, діалектична аналіза минулого й сучасного, приводить Ч. до висновку — неминучости майбутнього краху капіталістичної держави. Не вказуючи межі й терміну, тільки на основі щоденного вивчення державної політики головніших капіталістичних країн, Ч. каже: Західня Европа йде до стану китаїзму, їй уже не сила виробити нові форми життя, вона буде лиш закінчувати систематичне будування попередніх форм, що вже стають незадовільні; потреби сучасного, несполучні з ними, будуть пригнічені преданням (традицією) і на всім заході поширюється одноманітність рутини, яку ми бачимо в Китаї“³⁾.

Ці слова наче-б то просто відносяться до стану сучасної Європи, що силкується наставляти лати на прогнилих формах буржуазного ладу й як досвідчений господар тягне ще, скільки може, користування старим одягом.

ПРОБЛЕМА ДИКТАТУРИ ПРОЛЕТАРІЯТУ

Філософія історії підказує Ч. висновок про неминучість і необхідність краху капіталізму. Що ж повинне колись прийти йому на зміну? Ч. задумувався над цим питанням і в студентську пору, і під час кипучої громадської діяльності, і особливо, коли дістав до схочу „вільного часу“ в цитаделі та засланні. І ось по творах усіх цих періодів життя Ч. як блискавки пробігають геніяльні передчуття основ і навіть уточнень теорії та практики диктатури пролетаріату, майбутнього соціалізму. Ці окремі думки мали під собою глибокий родючий ґрунт детального діалектичного вивчення історичного процесу і класової боротьби.

Перш над усе, у Ч. не виникає сумніву що до непотрібности, шкідливости царського режиму для мас, бо це є паразитське панування нікчемної меншости над більшістю, бо це панування є величезне гальмо на шляху розвитку культури. Ч. грізно звертається до царату в Щоденнику: „Я говорю: загибай, чим скоріше, тим краще, хай народ не приготовлений вступить у свої права; підчас боротьби він скоріше приготується; поки не впадеш, він не може приготуватися, бо ти причина занадто великої перешкоди розвитку розумовому, навіть і в середніх класах“⁴⁾.

Думка про „непідготовленість“ пролетаріату й селянства до влади має почесну давність: з нею мусів боротися Ч., з нею довелось боротися й Ленінові, тільки з тою відміною, що Ч. боровся теоретично, а Ленін — фактично, стоячи на чолі „непідготовленого“ народу, який і довіку лишився б у такому стані під мудрим царським піклуванням.

Але Ч. не обмежується тільки скиненням царату. Він передбачає пожадливі й сильні руки буржуазії, що взяла владу на Заході, що

¹⁾ Ч. Пролог ст. 164.

²⁾ Там - же ст. 121.

³⁾ Стеклов: Ч. его жизнь и деятельность.

⁴⁾ Ч. Дневник т. I ст. 495.

чигає на нього в Росії. Ця братія влягає свої апетити в гарні республіканські форми, дурить працюючих пишним красномовством про волю й закони, замасковано провадить свою диктатуру. Конкретна порада Маркса й Леніна — не довіряти гарним словам, а вишукувати поза ними матеріальні двигуни — інтереси тих або інших суспільних груп. Ця законна неймовіра відчувається і в Ч., коли він критикує ліберальну буржуазію:

„Ех, панове, ви думаєте, справа в тому, щоб було слово республіка, а влада у вас, — не в тім, а в тім, щоб визволити нижчу класу од її рабства не перед законами, а перед необхідністю речей... щоб вона могла їсти, пити, дружитися, виховувати дітей, годувати батьків і не ставати — чоловіки трупами, або очайдушними, а жінки повіями. Не люблю я цих панів, що говорять: воля, воля й цю волю обмежують тим, що сказали це слово та написали його в законах, а не вводять у життя, що нищать тексти про нерівність, а не нищать соціального порядку, при якому $\frac{9}{10}$ — орда, раби і пролетарі; не в тім справа, буде цар, чи ні, буде конституція чи ні, а в суспільних відношеннях, в тім, щоб одна класа не ссала кров другої“¹⁾.

В цих словах юнака — студента читаємо суворий вирок всій фальшій буржуазних конституцій. 70 років тому Ч. уже розібрався в питанні про відповідність слів вчинкам, про перевагу практики над літерою закону.

Ч. намічає основні задачі диктатури пролетаріату. Одна з перших задач, безумовно, є скасування поміщицького землеволодіння. Пропонуючи визволення селянства без викупу, Ч. робив перший крок у цьому напрямку. В романі „Пролог“ дана конкретна установа, що нагадує нам декрет про землю: „Поміщики не мають права ні на гріш винагороди, а чи мають право хоч на одну п'ядь землі в російській країні, мусить бути вирішено волею народу“²⁾.

Ні трохи не жалуючи долі експлуататорів за диктатури пролетаріату, Ч. разом з тим передбачає мінімальну долю червоного терору, куди меншу від терору буржуазного³⁾.

Проблемні розв'язання національного питання відчуваються в міркуваннях Ч. про колоніальні народи. Наприклад, про негрів: „Вони зовсім нічим не гірші від нас, коли кажуть навпаки, мені завжди здається, що це така ж нісенітниця, як слова Аристотеля, що народи на північ од Греції самим підсонням і расою своєю засуджені на рабство й варварство“⁴⁾. Ч. абсолютно не відчуває побожності перед „вищими“ культурними націями, він бачить тільки кількісну різницю між англійцями та якутами.

„В роботі якутської родини над виробом одяжі лежить уже зарод Манчестера, як у якутській халупі — зарод Лондону“⁵⁾.

Різниця між ними тільки в культурному розвитку, а натура й потреби однакові. Цим вищить Ч. шкодливий патріотизм, що робить свій народ суб'єктом, а всі колоніальні народи — об'єктами його експлуатації.

Коли непідготований народ взяв у свої руки владу, він мусить зрівнятися своїм культурним розвитком з вищими націями й пануючими класами. Перспектива постійного відставання такої влади від

1) Ч. Дневник т. I ст. 266.

2) Ч. Пролог ст. 173.

3) Ч. Дневник т. I ст. 498.

4) Ч. Там - же ст. 382.

5) Ч. Антропологический принцип в философии ст. 211 — 2.

буржуазної не лякала Ч.: в „Критиці філософських упереджень проти громадського володіння“ він приводить десятки зразків на доказ тієї думки, що відсталі народи може швидким темпом дігнати культурніші народи, переступивши через багато другорядних проміжних стадій. Наприклад, до сирника від первобугнього добування вогню культурні народи йшли тисячоліття. Тепер дикий народ одержує сирника зразу, без цієї попередньої підготовки. Так і з писанням, так і з зброєю. І цей принцип необхідно поширити на всю культуру, бо „все добре, що зробив будь-який народ для себе, на три чвертки зробив він тим самим і для нас“¹⁾. Тут відгук гегелівського взаємоділення між одним і багатьма, між частиною й цілим. А Чернишевському це дає втіху спостерігати загальнолюдську трудову солідарність, полегшення в боротьбі за існування, солідарність через усі бар'єри національні, політичні, економічні. І він радісно констатує, що „історія, як бабуся, страшенно любить менших онучат“²⁾ а значить перед диктатурою пролетаріату відкривається ясний й широкий шлях прискороного розвитку, щоб догнати й випередити буржуазні держави.

„Коли певне суспільне явище у певного народу досягло високого ступня розвитку, хід його до цього ступня у другому відсталому народі може відбутися багато скоріше, ніж він відбувався у передового народу“³⁾.

Реакція царату й фальш буржуазної республіки примушували Ч. доходити до певних вимог що до методів керування масами. Він доходив до них методом контрастів, вимагав протилежного тому, що бачив. В його часи багатомільйонна народня маса служила тільки об'єктом експлуатації і пригнічення для державного апарату. І Ч. робить протилежний висновок: „Начальники занадто багато беруть на себе, забувають, що не підданці для них, а вони для підданців і тим накликають осуд і догану собі, не правда існує для держави, а держава існує для правди“⁴⁾.

Не маси для апарату, а апарат для мас. Це ленінське гасло звучить у приведеній цитаті. Н. К. Крупська заявляє, що В. І. особливо тепло любив і шанував Ч. і повинен був на рідному Поволжі, де сильна була пам'ять про Ч., добре вивчати його твори. Ч. касує культ державного апарату, ставить його в ролю обслуговувача народних потреб. Цього мало, Ч. забор'няє брехати масам, так, як і пізніше Ленін. Студент Ч. мріяв підіймати селянство на повстання, розсилаючи ніби то царський маніфест.

Після ж, глибоко обміркувавши це питання, вирішує, що не можна дурити народ, зловживати його довір'ям і дає перевагу проєктові — екласти відозву „демагогічною мовою“.

Учений економіст, гострий публіцист, Ч. в той час був гарячий, навіть мрійний соціаліст. В „Критиці філос. упереджень“ він науково обгрунтовує необхідність — економічну, політичну й моральну — переходу до соціалізму. В романі „Що робити“ дає яскраві картини майбутнього щасливого життя, коли люди... „тільки стали розумні, стали повертати на користь собі величезну кількість сил і коштів, що перше витрачали без користі, або просто на шкоду собі“⁵⁾.

1) Ч. Критика фил. предуб. ст. 333.

2) Ч. Там - же 329.

3) Там - же 330.

4) Ч. Дневник т. I ст. 207.

5) Ч. Что делать ст. 351.

Коли за цю думку можна закинути Ч. догану в „просвітньому ухилі“, то з другого боку її можна скоріше пояснити, як популярний конкретний висновок із усієї його наукової роботи, як змогу за соціалізму скорішого досягнення добробуту й культури для мас.

Отже, проблема диктатури пролетаріату не розроблена в Ч. систематично й науково. Ця проблема чекала Леніна, — пізнішого дозрівання капіталізму і зросту пролетарської партії. Але багато найцінніших думок, невід'ємно наших, найближчих попередників марксо-ленінських, — безумовно свідчать про вірний, науковий і правдивий підхід Ч. Як і Маркс, Ч. указує основну мету диктатури пролетаріату, як перехідного етапу від капіталізму до соціалізму: „Діючи згідно з законами природи й душі, та з допомогою їх, людина може поступово змінювати ті явища дійсності, які не сприяють її прагненням“¹⁾

Хіба це не нагадує слів Маркса, що філософи все пояснювали світ, а справа йде про те, щоб його змінити.

Так уявляв собі Ч. диктатуру пролетаріату з її задачами, метою, навіть з її методами й суворою самокритикою.

Отже, у галузі філософії історії Ч. працював дуже охоче. Він детально розбирався в її основних підвалинах і в багатьох випадках відповіді його на проблеми філософії історії збігаються з Марксо-Ленінськими.

Яскраві картини майбутнього соціалізму в романі „Що робити“ давали часом привід віднести Ч. до табору утопістів (Фур'єристів). Але треба взяти до уваги, що це є роман, що тут наукові висновки дано в фантастичній формі сна Віри Павловни, а до того, що роман, написаний у „затишних“ мурах Петропавлівської цитаделі, вимагав більш — менш терпимої коректної форми. З утопістами в нього спільна ця фантастична яскрава картина майбутнього, ворожість до старого режиму. Але тут спільне кінчається: Ч. стоїть на твердому науковому ґрунті, утопісти здебільшого дилетанти. Ч. активний ворог експлуататорських клас, свідомий революціонер, представник низів народних, учасник класової боротьби. Утопісти ж — друзі всіх класів людства, прихильники замирення клас у солоденькій ідилії фаланстера. Нарешті Ч. ставить свій ідеал у майбутньому і твердо висловлює його в „Нарисах гог. періоду“:

„Непохвальні ті заклики до нової діяльності, що ставлять ідеали собі в минулому, а не в майбутньому. Тільки сила зречення від цього минулого є сила, що творить щось краще й нове“²⁾

Тут Ч. діаметрально розходиться з утопістами, які злякано ховалися від зростання капіталізму, засновували сільсько-господарчі комуні вперекір зміцненню фабрик і заводів (Оуен). Отже Ч. не утопіст, а найближчий попередник марксизму.

МОРАЛЬ У ЧЕРНИШЕВСЬКОГО

Ч. жив і працював у пору повного панування християнської моралі, лицемірної й далекої від дійсного життя. Мораль являла з себе категоричний імператив, що не зважав на сили й обставини людей. Ч. робить спробу зв'язати мораль з дійсністю, вивести мораль із дійсності, замість голої сентенції дати наукове обґрунтування.

Ч. ставить питання: від чого залежить мораль, яке її походження? і знаходить відповідь, що моральний рівень цілком залежить від матеріального ґрунту. Вище було вказано (у відділі буття й мислення), що Ч. засуджує моральну проповідь Христа, звернену до голих і босих грішників, замість знищення злиднів.

Тільки дійсне життя, тільки конкретна обстановка утворюють праведників і грішників. А ця конкретна дійсність для людини, як і для багатьох тварин — суспільство.

Життя в суспільстві розвиває в людей (як і у тварин) певні „моральні“ якості, які полегшують боротьбу за існування. Наприклад, яка висока матерня любов у квочки. Вона висиджує часом чужі яйця, клопочеться про курчата, не питаючи, свої вони чи чужі¹⁾

Так само за таким же принципом розвиваються суспільні інстинкти в людей. Розвиток їх — неминучий для нормальної людини, бо життя її проходить з дитинства до могили в суспільному оточенні. Нормальна людина органічно не може бути тільки сухим егоїстом, бо „Любов і доброзичливість також природжені людині, як і егоїзм. Хто робить виключно з міркувань егоїзму, робить наперекір людській натурі, гнітить у собі природжені й невикорисні людські потреби. Він свого роду такий же фантазер, як і той, що мріє про надхмарні саможертви; різниця тільки в тому, що один злий фантазер, а другий лицемірний фантазер, але вони схожі тим, що щастя для них недосяжне, що вони шкідливі для себе і для других. Голодна людина, звичайно, не може почувати себе гарно, але й сита людина не почувала себе гарно, коли навкруги лунає стогін голодних“²⁾.

І Ч. пробує дати своєрідний стандарт „позитивної“, нормальної людини, як суми егоїзму з альтруїзмом:

„Позитивний тільки той, хто хоче бути уповні людиною: дбаючи про власний добробут, любить і інших людей (бо самотнього щастя нема): зрікаючись мрій, невідповідних законам природи, не відмовляється від корисної діяльності“³⁾

Отже, у Ч. бачимо тут з одного боку визнання, що людина — продукт оточення, а з другого людина повинна працювати над зміною цього оточення. В моральних поглядах Ч. близько стоїть до французьких матеріалістів 18-го віку і в даному разі повторює одну з їхніх основних антиномій (що людина є продукт суспільства і в той же час, що думки керують світом).

Але головні твори Ч. свідчать про те, що перевагу в цій антиномії з боку моралі він віддає елементові волі, вибору людини. Як і у французьких матеріалістів — основа всієї діяльності людини — інтерес, егоїзм. І Ч. тільки намагається зробити його „розумним“ егоїзмом, об'єднати з суспільно-корисною працею.

Віра в могутність людської волі й вибору напрямку своєї діяльності бренть часто у Шоденникові, де Ч. весь час підкреслює свій егоїзм і працю для свого інтересу. І роман „Що робити“, і „Пролог“ підтверджують цю тезу силою зразків. Тільки дисонансом вривається факт самовідданої роботи Ч. на користь майбутнього щастя людей, якого він не побачить. Так само і мати Віри Павловни („Що робити“) свідомо виховувала свою дочку на продаж багатому чоловікові, а замість того виховала матеріалістку — новаторшу.

1) Ч. Антропологический принцип в философии 1860 т. VI ст. 228.

2) Ч. Очерки Гогол. периода ст. 207.

3) Там-же ст. 207.

1) Ч. Оч. гог. пер. ст. 206.

2) Ч. Оч. гог. пер. ст. 5.

Ці дисонанси мусимо з'ясувати особливостями епохи, коли працював Ч. Він бачив низький моральний рівень сучасного суспільства, його рабські інстинкти в політичній, громадській і родинній житті, бачив і причини такого занепаду в оджилих феодальних порядках і звичаях, у страшній матеріальній скруті народу, у поверховній брехливій освіті верхів.

І як завжди в епоху занепаду старого світогляду, у „зміна“ виростають крила певності себе і своїх можливостей, так Ч. виступав ідеологом „різничинної“ революційної частини суспільства, яка завойовувала собі місце в суспільстві, науці, ідеології. Картаючи варварство сучасної поміщицької та буржуазної моралі Ч. кличе найкращу частину суспільства до активного перебудування основ моралі, до викриття подлого продажного лицемірства офіційної моралі, одвертого визнання своїх потреб і інтересів, об'єднаних з загальним суспільним інтересом. З наукового боку Ч. визначає добро як „розумність“, об'єднує наукові досягнення з підвищенням морального рівня людини:

„Добро й розумність це два терміна по суті рівнозначних. Це та ж сама якість тих же самих фактів, тільки розглянута з різних пунктів зору: що з теоретичного боку розумність, то з практичного боку добро“¹⁾.

Тут не можемо не бачити переваги раціоналізму над об'єктивізмом, установки розуму, як найвищого критерія. Цей відгук гегелівської філософії стоїть у щільному зв'язку з характером епохи, як було сказано вище, і з характером діяльності Ч., просвітника-вихователя різничинної інтелігенції.

Перша боротьба, яку відкриває Ч. на фронті моралі разом з Белінським — зречення лицемірства й пошлости філістерів, що дозволяють робити все, що вгодно, під завісою ідеалістичних проповідів. Ч. підтримує Белінського, який почав це викривання в галузі літератури, але Ч. поширює цю вимогу на все життя. Особливо зворушує його співчуття сучасне йому й минуле становище жінки. Переглядаючи довгу історичну еволюцію жіночої долі, Ч. скрізь бачить рабство жінки в одвертій або прихованій формі. То вона Астарта — рабиня мужчини, то Афродита — знаряддя чисто фізичної втіхи, то середньовічна, безкровна й далека „дама серця“ для лицаря, що зовсім не церемониться з власною жінкою.

А в сучасній Ч. вищій класі жінка економка, наложниця, а до того ще й знаряддя досягнення кар'єри чоловіком, як ота безчасна Савелова в ром. Пролог. Ч. стоїть на ґрунті цілковитої рівноправності жінок з чоловіками, як у суспільно-політичній сфері діяльності, так і в моралі. Він з любов'ю вітає перших жінок лікарів, він подає їх образ в особі Віри Павловни (Що робити). Особливо ж — фальшива нерівність жінок з морального боку обурює Ч. Із Сибіру він роз'яснює юнакам-сином, що „Честь — та ж сама для жінок і чоловіків, дівчат, заміжних жінок, старих: „Не бреші“, „не кради“, „не пий“ — тільки з таких правил, що відносяться до всіх людей без винятку, складається кодекс „чести“ у правдивому розумінні слова“²⁾. Але як досягти такої рівності моральних відношень? Ч. у даному разі підходить діалектичним методом Гегеля і будує таку тріяду: теза — пригнічення жінки. За антитезу треба взяти її

¹⁾ Ч. в Сибіру т. III ст. 19.
²⁾ Ч. в Сибіру вып. II ст. 93.

підвищення понад чоловіком. І тоді, нарешті, як синтеза виявиться повна рівноправність¹⁾. Ч. у цій своїй теорії не залишився спочивати на лаврах гарного висновку, а практикою всього родинного життя здійснив свою теорію. Жінка весь вік бачила від нього не тільки цілковиту пошану і свободу, але навіть побожність, іменно підвищення її позиції, її інтересів над чоловіком. Так Ч. практично провадив антитезу до сучасної йому поміщицько-буржуазної тези, в галузі морального розкріпачення жінки.

В нашому сучасному житті часто обвинувачують радянську владу в цій антитезі, — яка дається червоним судом у родинних справах. Але треба зазначити, що росте великий актив жінок — представниць тієї синтези, що про неї мріяв Ч. Так далекий філософ революціонер ствердив теоретично і власним прикладом практично широкі масові заходи Радвлади що до піднесення найтемнішого, найвідсталішого жіночого населення до рівня активних будівниць соціалізму.

Два основні елементи вказує Ч. у справі виховання дітей: з них перший, найкорисніший — власний трудовий приклад старших. Родині свого батька дякує Ч. за те, що він бачив цілоденну роботу всіх старших і це впливало краще від будь-яких моральних сентенцій. Але цим не вичерпавши морального виховання дітей, ще лишається велика сфера розвитку дитини, її потреба з'ясувати собі все оточення, її питання й відповіді на це дорослих. В цьому відношенню Ч. розбиває вцент лицемірство „святих“ батьків і „повної одвертості“ янголяток-дітей. Ч. справедливо зауважує, що неширі батьки не мають права вимагати щирості від дітей й обурюватися, коли її нема.

„Треба говорити дітям все, треба бути товаришами у всьому їх житті, треба бути з ними на такому рівні, щоб не було в них од нас нічого сховано, і щоб не було і причини затаювати нічого від нас“²⁾.

Така поважна й корисна тактика безумовно повинна давати багаті позитивні наслідки, твердий моральний ґрунт під ногами батьків і дітей, тепле товариське відношення між двома поколіннями.

З проблемою моралі безпосередньо зв'язана проблема культури, в напрямку виховання широких трудових мас від найвної простоти дикунки до свідомої „дорогої“ простоти вченого. „Людина нецивілізована і невчена — проста в розмові, природня у всіх рухах, не знає вивчених поз і штучних фраз. Але ледве помастилась вона лосем освіти шкільної та громадської, вона починає говорити й поводитись так, як не вмів проста людина. Розвиваючись помалу, це мистецтво доходить блискучого цвіту в різних педантах і педантках науки й громадського життя, показаних Мольєром, у гоголівських паніях „призмних у всіх відношеннях“, повітових франтах. Але людина істинно вчена і людина із справжнім світським вихованням говорять і ходять, вклоняється, сідає і підводиться також природньо, як зовсім проста людина в своєму колі“³⁾.

Ч. відстоював цю „дорогу“ простоту, але він не міг не бачити, що в той час це було одиничне явище. В науці та в житті переважили педанти й „призмні пані“, згідно з загальним мізерним рівнем розвитку культури. Ч. картає чванковість, вважає її не за легеньку хибу, а за ваду поводження⁴⁾, але разом з тим цілком розуміє, що

¹⁾ Ч. Дневник ст. 81.
²⁾ Ч. Дневник ст. 371.
³⁾ Ч. Оч. гогол. пер. ст. 315.
⁴⁾ Ч. в Сибіру вып. III ст. 77.

найосвіченіша частина суспільства стоїть ще на рівні його антитези, і тому масова висока культура — безумовно діло майбутнього, діло кращих умов для широкого розвитку народнього. Зокрема проблему геніяльності Ч. цілком виводить із загальних суспільних умов і відкидає побожність перед генієм, як істотю вишого порядку. Навпаки, виникання геніїв є тільки перша ластівка масової геніяльності, залежної від вишого суспільного ладу:

„Геній — розум, що розвивався цілком здоровим способом, як найвища краса, — форма, що розвилася цілком здоровим способом. Коли хочете, красі й генієві зовсім не треба дивуватися; скоріше треба було б дивуватися тільки тому, що вони так рідко трапляються межи людьми: аджеж для цього людині треба тільки розвинутися, як їй завжди слідувало розвиватися. Незрозумілі й плутані забобони й недоумство, бо вони штучні, а геній простий і зрозумілий, як істина“¹⁾.

Починаючи під помітним впливом французьких матеріалістів, еволюція моралі Ч. все тісніше зв'язує її з дійсністю, з єдиним можливим для неї ґрунтом практичного життя. Покинувши потойбічний християнський ідеал, Ч. черпає могутні сили для свого світогляду й гарту в об'єднанні з суспільством, його умовами, його потребами. Ця нерозривність од практичного життя й розуміння його потреб і суспільного розвитку, надавала активного бадьорого характеру моралі Ч. В його творах і в самому житті почуватся високий *tonus*, процес продуктивного внутрішнього горіння, здоровий об'єктивний оптимізм, — наперекір всім тимчасовим злочинствам і гнобителствам царату. Почуваючи правоту своїх поглядів, їхню неминучу майбутню перемогу, він каже: „хай буде, що буде, а буде кінець — кінцем і на нашій вулиці свято“²⁾.

А раз так, то нема чого спускати голову, нема чого журитись. В тундрах Вілюйська цей світогляд давав змогу Ч. не тільки підтримувати свою моральну рівновагу, але й рішуче засуджувати модне в той час захоплення Шопенгауером з його трансцендентальним песимізмом. Ч. рівняє цей песимізм до Лермонтовського вірша: „И скучно и грустно“. Тільки, на його думку, хвилювий настрої Лермонтова після військового бенкету, після чарки, ніяк не слід покладати в основу всього світогляду людини, як це робить Шопенгауер з братією. Щільна ув'язка моралі з практикою життя, мало того — філософське обґрунтування її в зв'язку з ходом процесу розвитку суспільства, давали змогу Ч. вірно критикувати сучасні йому морально-філософські напрямки й вірно передбачати деякі основні моральні підвалини практики диктатури пролетаріату.

ЕСТЕТИКА В ЧЕРНИШЕВСЬКОГО

Естетика в світогляді й творах Ч. посідає почесне місце. Естетиці присвячена магістерська дисертація Ч. та й більша частина статтів у *Современнику* (на літературні теми). Отже, перед нами в даному разі задача висвітлити й компактно подати відношення Ч. до мистецтва. Коли в галузі етики Ч. викликав обурення „світу“ за цинізм і розпусту своїх поглядів, то треба зазначити, що й естетичні погляди Ч. для більшости тодішніх спеціалістів та публіки були дивні й нові, хоч він багато скористувався із естетики Гегеля, але

¹⁾ Ч. Оч. гог. пер. ст. 123.

²⁾ Ч. Критика фил. пред. ст. 333.

публіка того часу сиділа ще на принципах роз'єднання мистецтва од життя, навіть протиставлення й перевищення ролі мистецтва, в порівнанні з дійсністю. Вже магістерська дисертація Ч. „Відношення мистецтва до дійсності“ викликала здивування в його професорів, які читали йому „зовсім не те“, що почули від молодого автора. Ч. оголосив війну пануючому тоді напрямкові естетики. Головні його твердження найперше торкалися „гарного“ (прекрасного), ставили його вище над дійсністю і визначали гарне як „повний прояв загальної ідеї в індивідуальному явищі“. Ч. цілком одкидає таке значення, як порожній звук. Справді, що значить прояв загальної ідеї в індивідуальному явищі? Чому гарне мусить стояти над дійсністю? Ч. їх ув'язує до купи й знаходить, що гарне є сама дійсність, гарною здається людині та істота, в якій вона бачить життя, що нагадує її життя. В той час, як сучасна критика ставила ідеал прекрасного на нерухомих абсолютних п'єдестал над потоком життя, Ч. виводить ідеал краси із умов і потреб життєвої практики і в класичних незрівняних образах показує причини виникання ідеалу сільської та великопанської краси. Чисте повітря, добра їжа, здорова робота вимагають рум'яних лиць, міцного, не дуже гладкого стану, величезних рук і ніг у сільській красуні. Розкішне, ледаче життя, інтриги й романи вимагають прозорої тонкості зменшення кінцевостей, блідного обличчя¹⁾. Всякий „ідеал“ витікає тільки із практики. Коли в розумінні гарного сучасна Ч. наука розрізняла гарну форму від будь-якої суті, Ч. це гаряче спростовував, находив „об'єктивно гарне“ в змістові, а гарна форма в ньому не набуває самостійного трансцендентального значення, а тільки означає відповідне своєму змістові. Порівнюючи дійсність з людською фантазією, сучасні літератори „богиню фантазії“ протиставили убогій дійсності. Ч. подивився на їхнє взаємовідношення всебічно і цілим рядом доказів довів значну перевагу й багатство, красочність дійсності над фантазією, яка, скільки не силкується утворити надприродню красу, або найжахливіших потвор, все ж таки обмежується варіаціями тих елементів, що знає з досвіду. Райські гурті бліді й туманні перед красою живих жінок. Найжахливіші дракони фантазії поблідли в ніщо перед геологічними знахідками вчених. Це все є доказ того, що фантазія тільки відбиває багату дійсність, але, як всякий одбиток, значно слабша від оригіналу.

„Були часи, коли мрії фантазії ставлено куди вище від того, що представляє життя й коли сила фантазії вважалася за безмежну. Але сучасні мислителі уважливіше від попередніх розглянули це питання й дійшли до висновків, цілком протилежних... Сила нашої фантазії зовсім обмежена і твори її дуже бліді й слабкі супроти того, що дає дійсність. Найпалкіша уява никне, силкуючись уявити мільйони миль, що відділяють землю від сонця, надзвичайну швидкість проміння й електричної течії. Найідеальніші постаті Рафаеля, як виявилось, є портрети з живих людей; найпотворніші тварини мітології й народніх забобонів вийшли далеко не так несхожі на наших тварин, як страховища, відкриті природниками; історія та уважне спостереження сучасного побуту, довели, що живі люди, навіть зовсім не з числа завзятих катів, або героїв добродійства, творять злочинства, куди жахливіші й подвиги куди вищі, ніж усе, що вигадали поети“²⁾.

¹⁾ Ч. Отнош. иск. к действит. т. I 1868 ст. 45 — 46.

²⁾ Ч. Очерки гог. пер. ст. 205.

І так пора відвести фантазії належне місце, розвінчавши її начеб-то підвищену позицію і значення в порівненні з дійсним життям.

На закиди чистих естетів дійсності, що вона вся мінлива й відносна в той час, як гарне в мистецтві абсолютне, постійне, на таке твердження Ч. протиставить статику творів значної частини мистецтва (малювання, скульптури, літератури) живій динаміці життя. Що програє природа від зміни освітлення або сезонів? Це не заважає пейзажів бути гарним. Ми не надивимось на живу мінливу красу людини або природи, а найзавзятіший amator не витримає довгий час без кінця дивитися на красу картини. Через те дійсність і вища від гарного в мистецтві, що вона невинною зміною вражень і відтінків дає все новий пожиток нашим почуттям і розумові. Гарне в дійсності — величина об'єктивна, що цілком задовольняє людину, і зовсім не від недостачі гарного в житті взагалі виникають твори мистецтва. Мистецтво старається дати, відтворити все те, що нас цікавить у житті. Наприклад, картина моря, портрет милої людини хоч трохи заміняють їх, коли не маємо перед очима в дійсності.

Коли Ч. порівнює твори мистецтва з природними їх оригіналами, він дає перевагу творам природи, як значно вищим структурою й досконалістю виконання, бо „твір мистецтва — твір життєвого процесу, твір живої людини, що виконала його не без важкої боротьби, і на творі одбивається важкий, грубий слід виробництва“¹⁾.

Отже, не химерний лет вільної безділної фантазії, а праця, частина необхідної суспільної виробничої праці — ось що утворює гарні образи мистецтва.

Об'єднуючи цілком мистецтво з життям, Ч. обстоює гегелівський принцип розглядати твори мистецтва в зв'язку з епохою і часом. І тут за Ч. природа стоїть вище від мистецтва, бо вона раз по раз омолоджується й відновлюється, а твори мистецтва помалу старіють. Мова Шекспіра для нас уже важка. Фарби італійського відродження гаснуть з плином часу. Зрозуміти твір мистецтва ми можемо тільки в контакт з його з певною епохою та її умовами.

Дисертація Ч. зробила величезне враження на краю частину освіченого суспільства своєю демократизацією мистецтва, поширенням почесного звання мистецтва на всі царини людської роботи, які мають на меті задовольнити почуття гарного. Сучасне Ч. мистецтво почалося урочисто з архітектури, а багато галузів вишуканої роботи відкидало у низи ремесла. Ч. визнає, що мистецтво поширюється на виробництво меблів, садівництво, навіть моди.

Всі галузі промисловості, всі ремесла, що мають метою задовольнити „смак“ або естетичне почуття, ми визнаємо за „мистецтва“ в такій же мірі, як архітектуру, коли їхні твори задумані і виконані під переважним впливом нахилу до краси й коли інші цілі коряться цій головній меті²⁾.

Касуючи аристократизм і вузьку обмеженість сучасної йому сфери мистецтва, демократизуючи сферу гарного на службі людським потребам, Ч. викриває поверховність і фальш у відношенні широкої публіки до творів мистецтва і так оцінює паралель творів природи і мистецтва в устах публіки:

„Краса й величність дійсного життя рідко являються нам патентованими, а про що не гремить слава, те мало хто спроможен

¹⁾ Ч. Отн. иск. к дейст. ст. 101.

²⁾ Там-же, ст. 104.

зауважити й оцінити; явища дійсності — золотий зливочок без штампу; дуже багато відмовиться вже через це саме взяти його, дуже багато не розбере, що це не мідь; твір мистецтва — банковий квиток, в якому дуже мало внутрішньої вартості, але умовну вартість його гарантує ціле суспільство, ним дорожить всякий і навіть мало хто розуміє, що вся його вартість у представництві золотого куска“¹⁾.

Коли хвалять усі, то обиватель і собі повторює за всіма безпечно, бо „не можна ж проти всіх“. Так виникає мода на певні картини, музичні й літературні твори, що часами підносять на п'єдестал мішанська юрба. Красним писемством, як найважливішою формою служіння мистецтва на потреби суспільства — дуже серйозно цікавиться Ч. „Нариси гоголівського періоду рос. літератури“ виявляють ті ж основні думки в галузі літератури, що й відносно всього мистецтва взагалі. Ув'язка літератури з життям, правдивість і вартість основних думок — такі задачі ставить Ч. перед літературою, що до змісту її. Розглядаючи розвиток російської літератури, Ч. тезою ставить псевдокласицизм ломоносівської доби, антитезою — романтичну літературу, а синтезою реальну літературу гоголівського періоду²⁾ Ч. мало уваги присвячує періоду Ломоносова, одмічає тільки, що правдива оцінка його прийшла аж в пору Гоголя, коли перешумувало й захоплення Ломоносовим і пізніше звучання над ним з боку романтиків, прийшла пора віддати йому пошану, як необхідному попередникові гоголівської школи.

Дуже влучно характеризує Ч. романтичну літературу, як „на-вмисне розпатлану“ в контраст до зализаної псевдокласичної. Але ця вмисна розпатланість особливо яскраво показує свою неприродність, надуманість у „страшних“ картинах романтичних творів, де що не крок, там і кров, кинжали, привиди й порожнеча позад них. Такі письменники „дбали тільки про те, щоб малювати бурхливі страсті й роздирателні ситуації шаленофразистою мовою“³⁾.

Про життя, про його потреби найменше дбали романтики. Аби виконати всі правила стилістики й поетики, аби накласти у змісті страшнішу купу надлюдських подій — і твір готовий. Романтизм став шаблоном в пору розцвіту діяльності Ч. Він приходився до смаку широкій, мішанській прозаїчній публіці, яка валила гори й море на Гоголя й Лермонтова з їх одвертим описом всієї фальші сучасного суспільства. Белінський, Ч. воювали в літературі з філістерами, як і Енгельс. Ч. за Белінським викриває лицемірство публіки, що обурюється на одверте викриття інтимних рис своїх героїв, вимагає солодких героїв і полинових катів в драпировці неймовірних подій.

Естетика в Ч. має утилітарний характер, зрікається чистого „мистецтва для мистецтва“, ставить мистецтво на відповідальний пост допомоги трудовому суспільству.

Широка демократизація мистецтва, як відбитку, заміни дійсності, як втілення краси у всі галузі роботи промисловості, в побут широких мас наближають Ч. до нашого часу, а свій він значно випередив, чуло й вірно оцінюючи найкращу передову толішню літературну течію. А що Чернишевського не розуміли навіть кращі критичні розуми того часу, можна судити за прикладом Пісарєва, що

¹⁾ Там-же ст. 132.

²⁾ Ч. Оч. гогол. пер. ст. 171.

³⁾ Там-же ст. 20.

зрозумів дисертацію Ч. за „руйнування естетики“, що Писарев, як крайній утилітарист, вітає. Але тут можна провести паралель в „руйнівній“ роботі Ч. з подібною ж роботою Енгельса над філософією. І той і другий нищать, касують не естетику (не філософію), а привилейований наджиттєвий, неприродний стан їх, куди їх занесла дозвольна фантазія невисокого культурного рівня.

ЧЕРНИШЕВСЬКИЙ ТА ЙОГО СУЧАСНИКИ

Із всього вищезазначеного ясно, що Ч. був чужим для величезної більшості своїх сучасників як на літературно-науковім, так ще більше на політичнім фронті.

Що до наукової діяльності Ч., то гострий діалектичний розум його і сила аргументації багато крові зіссували визнаним офіційним авторитетам. Наприклад, відомий філолог-фольклорист Буслаєв багато горя зазнав од Ч.: в еклектизмі, в мішанині поглядів, у відсутності єдиної установки та єдиної провідної думки винуватого Ч. у „Полемічних красотах“. Коли ж Буслаєв думає викрутитись і посилається на те, що в його творах є і думки Чернишевського, той запевняє, що це й лихо, що вони там є, перемішані з діаметрально-протилежними. Але ж Буслаєв ще був сила, величина багата хоч би величезним фактичним матеріалом, що він зібрав. Значно важче доводилось Ч., коли проти нього виступали попи, подібні київському проф. Юркевичу й триумфально задавали елементарні питання застарілої кантівської школи в той час, коли сам Ч. переступив уже вперед за гегелівську школу. Тоді доводилось Ч. радити таким опонентам покинути старі семінарські „задачі“, почитати і постудіювати досягнення нової науки. Але не завжди міг Ч. так одмахнутись від своїх горе-опонентів, бо вони це приймали, як втечу його з фронту, як свою перемогу, а тому доводилось вести нудну примітивну для Ч. полеміку:

„Почуваєш себе ніяково, наче-б міркував про те, чи справедливо докоряти Волзі за те, що вода стоїть у ній нерухомо. Що робити з такою думкою про непорушність води Волги? Пояснювати її недоречність здається образою для очей і здорового сенсу; а тим часом спробуйте не відповідати, коли хто висловить її, — і людина, що вивезла таку дотепну догану, буде уявляти, що її правда. А коли таких дотепних людей багато, то на совісті вашій буде лежати важкий гріх, коли ви їх покинете у темряві“¹⁾.

Оцей убогий примітивізм сучасної йому думки викликав одверті сарказми Ч. і викликав величезне обурення проти нього людей офіційної науки. Дилетанти — еклектики в науці, вони склали священну незайману касту для всіх „непатентованих“ людей, а таким всемогутнім патентом на вченість і авторитет був у їхніх очах диплом. З боку Ч. було великим героїзмом оголосити війну цьому культові диплома. Коли ця війна у той час викликала жах і нерозуміння з боку сучасників, то доцільно її згадати навіть у наш революційний час, коли все ж таки залишилися величезні спадки надзвичайної пошани до „дипломованих людей“, а особливо ще з штампом царської освіти.

Ч. сам належить до касты дипломованих, але мусів одвертатися від неї, шукаючи живих, активних будівників майбутнього. Для нього

¹⁾ Ч. Очерки ст. 248.

диплом сам собою — той же банковий квиток, гарантований суспільною традицією, як вище приводилося про твори мистецтва. Ч. шукає корисних працівників і знаходить одного з таких у особі Белінського, на жах ученої касты зовсім не дипломованого. Захищаючи Белінського від призирства вченої сили, Ч. приводить зразки наукових послуг з боку відкупників (Лавуазьє), дипломатів (Гумбольдт), матросів (Дюперон), шевців (Яків Беме), яких шанує наукова думка Європи, не питаючи про їхні патенти. Ч. пропонує вченим критикам вчитатися в самі твори Белінського й на основі їх виводити свої висновки: „Белінський не був ні шевцем, ні матросом, ні дипломатом, ні банкіром, ніяке життєве ремесло не відтягло його від книжок; але він не мав дипломів, яка ж тут може бути вченість, судіть самі.“

Та гляньте, догадливі судді, на самі твори й тоді вирішуйте питання про вченість письменника з його творів¹⁾. Ця вимога була цілком незрозуміла для представників офіційної науки, вона хитала під їхніми ногами ґрунт спокійного авторитету, ситої дримоти на лаврах еклектизму й некритичности. Це не дивувало Ч., він ще від Гегеля добре засвоїв ту істину, що „люди рутини винуватять у не-уцтві всякого новатора за те, що він новатор“²⁾; того ж Гегеля професори оголосили „людиною обмежених здібностей“.

А через те новаторові доводиться, часом з болем серця, розривати старі дружні зв'язки в міру розвитку й ускладнення суспільного процесу³⁾, коли старі друзі лишаються в хвості історичного процесу. Тут помічаємо чисто ленінську рису в натурі Ч., ту стару рису — „Amicus Plato, sed maior amicus veritas“, що штовхала й Чернишевського й Леніна на розрив з друзями на принциповому ґрунті. Тільки Ч. легше було розривати, ніж Леніну, бо в оточенні Ч. не було величин плеханівського калібра, його опоненти були дрібненькі чиновники од науки й критики. І Чернишевському доводилося хвалити деяких із них (Брамбеуса) за те, що на посту провідного критика наробили мінімальну дозу шкоди, що не були дуже дурні.

Ч. вимагає наукової добросовісности від спеціалістів не тільки у своїй науці, але особливо, — коли вони зачіпають чужу галузь. Особливо це Ч. відносить до тих природників, що втручаються до філософських проблем. Взагалі природознавство заслуговує всякої пошани, співчуття, хвали. Але й воно може сприяти порожній і дурній балаганіні. Це трапляється з ним в дуже великому розмірі, дуже часто, бо величезна більшість натуралістів, як і всяких інших учених — спеціалістів-учених — не мають загальної наукової освіти й тому, коли здумається їм пофілософствувати, філософствують як попало, а філософствувати вони майже всі люблять⁴⁾.

Ця думка й тепер цілком актуальна й часто її зустрічаємо в полеміці діалектиків з механістами, яких значна частина „філософствує“ в напрямку, вказаному Ч. Основні вимоги, які ставив Ч. перед сучасною йому наукою, не находили відклику, хоч без цих основних вимог неможлива точна наука: єдиний принцип і установка наукового твору, послідовність, наукова добросовісність — все це лишалося самотнім закликком і Ч. почував законну зневагу до вартости такої науки, такої критики. Цього призирства Ч. не змінив.

¹⁾ Там же, ст. 251.

²⁾ Ч. Полеміч. красоти, т. 8, ст. 275.

³⁾ Там же, 225.

⁴⁾ Ч. в Сибіри, т. II, ст. 57.

Холодний убивчий клімат тундри, навпаки, зміцнив його силою перевірки в лабораторії філософського мислення Ч., і висновок пише він синові: „я не мав сили розуміти, що можуть бути зовсім пусті цілі довгі течії науки, що мали й міцних представників. Російські вчені (с. т. дуже дрібні вчені) мого часу находили, що я мало шаную знаменитих учених. Я занадто шанував багатьох знаменитих учених, яких зовсім не варто було шанувати“¹⁾.

Ми знаємо особливу вартість діяльності Ч.— синтезу його мислення з практикою, життєвий, активний характер його висновків. І звертаючись до практичної діяльності Ч. знаходимо й тут невблаганну гостру критику сучасних йому політичних діячів. Не дивно, що Ч. ненавидів зубрів-дворян, але все ж таки вони діставали від нього гран пошани в порівненні з крутіством і недоумством лібералів. Ці ліберали сновигали навкруги історичного процесу між поміщиками й Ч., пришивали західні європейські парламентські терміни й розуміння, не дивлячись, наскільки вони відповідають умовам російської дійсності. Наслухавшись такого красномовства, Ч. дав пародію на нього: „я приношу користь — це приємно чути: в Росії є опозиція — це чудово; і я — один із представників її — це дуже похвально для мене. Дякую вам: ви відкрили мені очі“²⁾.

В той час, як ліберали галасували про величезний вплив і значення того або іншого міністра, Ч. бачив у них тільки „писарів“, покірних загальній системі царату (Пролог). Крайність поглядів Ч. цілком гармоніювала з його полемічними методами: за гострий тон, за безмілосердну критику змісту й форми творів його ворогів Ч. дістав ненависть і жах з їхнього боку, що він сам чудово розумів і художньо змалював ті окуляри, через які дивилася на нього більшість інтелігентів того часу. „Ця постать — представник жахливих думок, вроджених російському народові, народові мужиків, що не розуміють нічого крім повної мужицької рівності“³⁾.

Ч. не церемонився із своїми сучасниками, поведився з ними рішуче й гостро, викривав як хиби, так і гріхи сучасних діячів, йому часто попадало за брутальність тону, дикість полеміки і він мусів пояснювати своє поведіння: „Вічно задають питання, чому землероб оре поле грубим залізним плугом або сохою. Та чим же інакше можна зорати родючий, але важкий ґрунт? Невже можна не розуміти, що без війни не розв'язується ні одне важливе питання, а війна ведеться вогнем і мечем, а не дипломатичними фразами, які доцільні тоді, коли ціль збройної боротьби вже досягнута“⁴⁾.

Бойовий темперамент Ч. штовхав його на гостру полемічну боротьбу. Гнівні лайки втішають його, він, як і Ленін, бачить свою нагороду в обуренні ворожого табору: „Привміність читати гнівну лайку проти себе, привміність, вищої від якої нема нічого для письменника, що любить хитати старі чванливі забобони“⁵⁾.

Раз добро не можна опанувати без зневаги зла, хай ласться зло. Чим гірше ласться, тим очевидніша його поразка. Але в боротьбі з ворогами не вичерпувалася вся натура Ч. Ми знаємо з його листування з Некрасовим і Добролюбовим, як він високо цинив і шанував корисних робітників, як він чуло й тепло дбав про їхні інтереси,

1) Ч. в Сибіри, вып. II, ст. 141.

2) Ч. Пролог, ст. 120.

3) Ч. Пролог, ст. 170.

4) Очерки, ст. 130.

5) Ч. Критика филос. предуб., ст. 306.

улаштував їхні справи, забуваючи про себе. Це чисто Ленінська риса в людині, яку Тургенєв прозвав „гадюкою“.

Не провина Ч. була в тому, що йому довелося працювати в пору глухої реакції, що неймовірна сила темноти, підлизництва, крутіства значно переважувала сили окремих одиодумців Ч. І тим можна пояснити песимізм Ч., його одверте призириство до більшости сучасного суспільства і сердечний до сліз жаль за долю російського народу: „Що таке всі ці розумні люди: о які сліпі дурні! Мізерне суспільство, які в нього керовники! Бідний народ, чого чекати йому від такого суспільства з такими керовниками“¹⁾.

1) Пролог, ст. 135.

А. ПРИХОДЬКО

Гнат Михайличенко¹⁾

Г. Михайличенко в своїх творах встав як видатний революціонер, що зі шкільного стільця ще в 1911—12 р. пірнув у вир нелегальної революційної боротьби з її жахливими і відважно-героїчними пригодами, та рано пізнав режим царської в'язниці, і жанлармське катування, і заслання в просторах холодної, дикої Сибірської тайги. А в Жовтневу революцію України він уже увійшов, як один з керівників класової боротьби. І в найлютішу пору кривавої бойні, в денікінському підпіллі Г. Михайличенко загинув в льохах генеральської інквізиції смертю хороброго.

Од Г. Михайличенка ми маємо літературну спадщину, що її нині зібрано. Ці аркушики з тюремних спогадів, нотатки, „листки з під снігу“, що на них вилились переживання і відблиски велетенської душі — заслуговують особливої уваги, як продукт безперечного першорядного таланту: яскравого, оригінального, самобутнього і... самотнього.

Ясним метеором промайнуло життя геніяльного самородка у великих хвилях революційного руху аж до трагічного кінця. І на скрижалях української історії, що її створив кров'ю і залізом пролетаріят, лишилась ніжна і тяжко-драматична творчість Г. М-ка як якийсь парадокс, як скалки чудових узорів, що випадково збереглися після руйни, як рештки фрагментів, на яких заховались сліди таємничих знаків нерозгаданого надзвичайно змістовного, глибокого життя.

Неспокійна, небезпечна і завжди майже мандрівна доля революціонера не сприяла можливості для Г. М-ка розвинути, скульптувати і виявити могутню потенціальну творчість літератора-поета. Талант Г. М-ка, як письменника, проривався стихійно з-під ґрат підпілля царизму, вибухав з юнацько-молодої, як рідко темпераментної індивідуальності, яку зламано підпільним життям, скалічено тортурями царських в'язниць... Гнат М-ко був виключно кріпкою натурою з сильним аналітично-філософським розумом, з надзвичайним темпераментом, з залізними вольовими імпульсами, що завжди становили передумову, запоруку перемоги в тій або іншій акції, бо могли повести його на всяке взяте ним до виконання завдання і — навіть на божевільний відважний героїзм. Але водночас він мав і ніжне ліричне серце. І ліризм це — та риса, що розм'якшувала крицеву постать революціонера-вождя М-ка, та штовхала і скеровувала його на шлях літературної творчості.

Таємними струмочками, родничками інтимності виливалися глибокі, поетичні емоції Гн. Михайличенка в формі новельок, написаних

¹⁾ Ця стаття написана яко вступна до літературних творів Г. М-ко, що їх незабаром видає ДВУ.

А. П - о.

чудовою віршованою прозою. Ці твори були проривом нестримного лірично-поетичного надхнення музи Гн. М-ко, що відривала його від виру революційної бурі та відносила до тихої оази творчості поета.

І тяжко сказати, що переважало в душі Г. Михайличенка: революціонер, відважний борець, чи письменник-поет, що крадькома у кутку в'язниці на шматках газетного паперу, або в нелегальному помешканні, під погрозою шохвилинного арешту і смерті „слова разком нанизав між рядками свого смертного присуду, написав власною кров'ю...“¹⁾

Безперечно те, що Г. М-ко на арені великої борні був і поетом. Могутній гомін життя, процес історичної боротьби — вимагав від кожного салдата-борця насамперед кебети революціонера. І Г. Михайличенко був ним до загибуні. Одначе в середині у нього завжди палало неугасиме багаття ніжного, елегійного лірика. І чим тяжчі переживання поета, тим сильвіша емоціональна насиченість його творів. Історія революцій знає не мало прикладів, коли творчий екстаз поета-лірика підносився до апогея в хвилини найбільшої небезпеки. Як відомо, Каміл Демулен і Андре Шеньє у французькій революції перлини своєї ліричної творчості лишили напередодні перед стратою на ешафоті. І Гн. Михайличенко перед смертю пише „Блакитний роман“, напоений надхненням останнього подиху, останнього проміння світла, з пророчою посвятою життю: „На втраті тебе я пригадую, останній свій погляд тобі я присвячую“.

Літературні твори Г. Михайличенка, як вже ми сказали, складаються здебільшого з коротеньких новельок, шкціців, з психологічних художніх мініятур, та нотаток з власних його переживань і настроїв. Вони — і кожний сам по собі, і в циклах — ув'язані закінченою художньою концепцією, оформлені задумом, оздоблені і наповнені імпресією великого майстра, виключного в сучасній українській літературі чарівника слова. Мова Г. М-ка, як гіпноз — принадна і легка; вона захоплює читача своїми несподіваними зворотами, хвилює симфонією незвичайних музичних ритмів і сполучень... Але характерною особливістю творчості Г. М-ка є надмірна емоціональність і любовний ліризм. Кохання, як лейт-мотив, проходить зажуреним акордом через всі майже його твори. І цікаво особливо те, що більшість цих творів написано у в'язниці, в підпіллі, і в період активної класової боротьби, себ-то тоді, коли Г. Михайличенко горів, як борець, в огні класової війни.

Мимоволі у кожного, хто читає твори Г. Михайличенка, виникає питання: чим же пояснюється той парадоксальний факт, що письменник-революціонер, який перебував на бойових аванпостах і закликав трудящих до борні, мав водночас такий сильний лірико-індивідуальний ухил? Чому бракує бойових соціальних мотивів? Чому замість патосу життя брешуть ноти журливого кохання, суму про неадійсені мрії, згучать мелодії знесиленого стогону, страждання зламаної душі? Чому від творчості Г. Михайличенка віддає незрозумілим ніби упадництвом та приниженням тону життя? Чому?

Перед тим, як відповісти на ці запитання, ми дозволяємо собі дуже коротенько зупинитися на основних мотивах творчості письменника.

Всю невелику спадщину Г. Михайличенка, на мій погляд, можна розподілити за мотивами на чотири групи: 1) В'язниця, 2) Місто, 3) Лірика, вірніше лірична проза і 4) Ріжні по характеру твори.

¹⁾ „Блакитний роман“.

Тюрма — це те найбільш трагічне, що вплинуло на психологію творчості Г. Михайличенка та знайшло собі відзеркалення в усіх його творах.

Передусім в'язниця обпалила молоду юнацьку душу Г. М.-ка, що з романтичним екстазом, захопившись голубою мрією про соціалізм, пішов на нелегальну революційну роботу за режиму царя. Вона надломилася ніжна експансивна істота юнака, глибоко вразила тонку, чулу і глибоку психоорганізацію; вона була могилою, що замикала в товстих мурах живу людину, обривала у неї всі життєві надії. В'язниця в уявленні Г. М.-ка була конденсованим символом капіталістичного суспільного ладу: могутнім, часом здавалося, непереможним: навіть сонце не пододало страшної тюрми („Тюрма“).

В тюрмних зошитах він лишив оповідання: „Погроза невідомого“, де змальовує виключне напруження людської психіки, доведеної до галюцинації. У героя оповідання з'являється настирлива ідея про самогубство. Герой галюцинує і в афективному стані ледве не кінчає самогубством.

Твір цей автобіографічний. Г. М.-ко змальовує самого себе, свої переживання, роздвоєність власного я. Пригадую, коли ми з Г. М.-ко в 1918 р. сиділи у в'язниці і чекали виконання смертного присуду, він в одну з гарних хвилин (і у в'язниці бувають гарні хвилини) розповідав про свої минулі тюрмні пригоди і зокрема розповів епізод про те, як він ледве не повісився. Це, власне, і був переказ його оповідання „Погроза невідомого“ без жодних змін. Потім я прочитав це оповідання в альманахові „Зшитки боротьби“, що його підготував до друку небіжчик... „Погроза невідомого“ один з найкращих художніх творів Г. М.-ка. Це шедевр художньої репродукції тюрмного психозу: реалістичний, яскравий, вражливий... Він заслуговує вивчення не лише митця, але і психіатра.

„Погроза невідомого“ у Г. Михайличенка значиться в циклі з „Тюрмних зошитів“. Але цей підзаголовок можна додати до всіх майже його творів, бо більшість з них написано або в неволі, або в умовах нелегального життя.

В'язниця, надломивши психологічну рівновагу Г. М.-ка, назавжди залишила в ньому „знаки незнані“, невиявлені якоїсь роздвоєності, що є характерна для його життя і творчості.

Суть цієї роздвоєності, своєрідного дуалізму в тому, що Г. Михайличенко могутньою волею і розумом підкоряв в собі болоче і пекуче ниття своїй виснаженій до краю нервової системи — і на арені революційного та громадського життя був монолітний як людина: розум, воля й чуття перебували в певній видимій гармонії. Але, лишаючись з самим собою на самоті, він попадав в полон свого чуття, рефлексій і „гри“ напружених нервів. І тут уже діяв Михайличенко другим: той, що в певному емоціональному екстазі набував метерлінківську прозорість бачити потойбічну „душу речей“, кантівську „річ в самому собі“, той, чия гострота уявлень і творення фантастичних образів пересягала навіть виключну барвовість образів і різноманітність форм славетного художника Чурляніса; той, що образи свої доводив до грані галюцинацій...

Досить указати для підтвердження наведеного, що в багатьох його творах діють дві особи: „Я“ і „Ти“, які по суті є виявлення напівсимволічних, напівмістичних трансів (Історія одного замаху, Погроза невідомого, Блакитний роман і інші). Важливе також є і те, що Г. М.-ко, перебуваючи в творчому захопленні, з надзвичайною

барвистістю і яскравою детальністю фіксує всі свої спостереження всі польоти часом дивної і геніяльної фантазії та нотує в своїх оригінальних творах.

Другий мотив творчості Г. М.-ка — місто, що відбилася в новелях з циклу „Місто“. Письменник малює кілька образів з нашої соціальної дійсності, які є пережитками старого суспільного устрою (Повія, Старчиха, Дівча). Він сумує над болячками і соціальними антагонізмами нашого міста, виявляючи знову надто вражливу, навіть сентиментальну письменницьку душу.

А найбільшим розділом у Г. М.-ка є його ліричні твори з „Блакитним романом“ включно. І художня якість їх надзвичайно висока: вона дорівнюється до найліпших вірців світової лірики. Форма і композиція їх самобутня, оригінальна, хоч деяка частина їх неначе заховує на собі сліди впливів Уйтмена, якого Г. М.-ко не міг не знати.

Але в них надто сильне особисте, суб'єктивне.

Його ліричні новелі, то безперечні еротичні страждання, його безпосередні переживання. Вони втілені в незвичайні художні форми, оброблені в своєрідному, властивому лише Г. М.-ко стилі і, як літературні вірці, це етюди високомистецького надхнення самотнього в українській і, я-би сказав, в світовій літературі письменника-поета.

І вся ця лірика до краю, до хоробливості мнорна: це або стогін велетня з переламаними крилами щастя, або лебедина туга хорої людини, що живе лише блакитною мрією про потойбічну даль, про „Мавку Іріс“ („Блакитний роман“), про сонячну гру осіннього суму...

Ось тут ми підходимо до відповіді на поставлене раніше запитання: „Чому“?

Але настрої розпуки, скарга на самотність, марно витрачену молодість і, взагалі, мотиви часом безмежної печалі і суму в творчості Г. М.-ка — це не ідеологічне упадництво (той, хто знав Г. М.-ка, мусить це відкинути). Ні. Це лише фрагменти настроїв і переживань, що з'являються в вирі боротьби, як певна реакція, в надзвичайно тяжких нелюдських умовах тюрмного і нелегального життя. Вони природно могли з'явитись у юнака, що ліпші роки розквіту свого юнацтва віддав в'язниці, боротьбі.

Перебуваючи зленим романтичним юнаком на засланні в далекому Сибіру, в його казково пустельних і страшних тайгах, Г. М.-ко мріяв пристрасно про образ дівчини, бо „я після довгих років неволі відчув, що чогось мені бракувало, що не зовсім одяцільний я“... („Дівчина“). І він кличе і „шукає її скрізь, навіть там, де... не можна знайти: в закутках порожньої кімнати, під столом, за бгганками вишитого квітчастого настільника, в скрині з листами, за сніговими наметами, в ополонках з крижаню водою“... („Дівчина“).

А в „Блакитному романі“ Г. М.-ко в уста одної з своїх героїнь — Іни вкладає свої пояснення про жагуче прагнення до особистого: „Тепер дуже вподобали льохи (ховатись в льохах). Згадавш про цю неминучу долю і затремтиш. Так хочеш жити, вхопити від життя найбільше... Ви знаєте, як щемить боляче, коли мов перед смертю перегортавш сторінки свого життя і не знаходиш всього, що мусить бути — не знаходиш особистого життя. Коли б не фанатична віра в неминучу за стільки років виборену перевагу червоного все-світу... І хоч не нам про це говорити, все ж хочеться. Хочеться тієї ніжності, якої давно не знав, яка цінна...“

Оце і є ключ до розгадки характеру творчості Г. М.-ка. А коли ще додати, що Г. М.-ко був завершений естет, який вважав, що

„пошана до прекрасного тебе зупинить по дорозі до злочинства“ („Кольорові аркушки“), то зрозуміло стає і та екзотично-чарівна пишність фантастичних образів і форм його творів, в які він втілює бризки і скалки своїх калейдоскопічних багатогранних емоцій.

Молодості властива романтика і ліризм. І це є перше і головне пояснення мінорности лірики Г. М—ка. За ґратами, в неволі, 20-тилітній юнак мріяв про людське: про дівчину, про радість і насолоду кохання. Сидючи на кручі (у Києві) в конспіративному помешканні, він писав „Листки з під снігу“, складав прекрасні вірші в прозі „Зацвіла моя люба“.

В музиці новельок-віршів він виливав свої болі, розв'язував зворушеність своєї душі, здобував, як в акордах сумної симфонії, відпочинок перевтомленої, напруженої нервової системи. В ліриці і символіці творив казку-поему, марив про сонячну блакить, про блакитний роман, що на крилах мрії вливали йому насолоду життя, барви зелено-сонячної радості, ентузіазму...

Вибренівши на струнах ліричного екстазу свої летючі настрої він — як після ніжно-мрійної музики — заспокоєний і окрилений Дією визволення, знову кидався у вир боротьби.

Не можна обминути і того факту, що своїх чисто ліричних творів Г. М—ко за життя не друкував, бо це було його власне, інтимне, призначене не для широкого вжитку. З надрукованого за його життя і за його згодою були лише „Історія одного замаху“ і „Соціальні новелі“ з циклу „Місто“. І нарешті про відсутність упадництва в сучасному розумінні свідчать його літературно-публіцистичні виступи на сторінках преси...

На закінчення кілька слів про літературний напрямок його творчості і зокрема лірики, що у Г. М—ка домінує.

Г. М—ко не створив власної школи. Але вплив його в сучасній літературі є безперечний факт. Творчість його в цілому можна схарактеризувати, як символічну, своєрідну, надзвичайно афективну, яка часом межує з містикю. Проте це не містика, а художній опис афективних переживань і спостережень; це художнє виявлення високого психічного напруження і пригнічення, що переходить майже до явищ справжнього афекту і психозу. І загалом вся творчість Г. М—ка надто психологічна і потребує особливого вивчення. Вона є в основному юнацька творчість, творчість першого етапу письменника.

Не можна сказати, якими письменницькими шляхами в творчості пішов би Г. М—ко, якби дожив до наших днів. Але я особисто вважаю, що Г. М—ко, як піонер української нової літератури, в оточенні великого будівничого захоплення мільйонів, дав би нам нові літературні цінності, що відбивали-б в художньому мисленні і уяві Г. М—ка наше комуністичне — творче буття.

Роля Г. М—ка в українській літературі, як самотнього письменника, уже відзначена в численних критичних статтях і виступах, але ще далеко не визначена.

І нарешті не можна не відзначити того факта, що Г. М—ко був не лише письменником, але й першим організатором жовтневих літературних сил на Україні. В ту пору, в 1918—19 р., в Києві, де точилася майже безупинна збройна боротьба, збирати, скликати людей було не легко. Але Г. М—ко покладав величезні зусилля до консолідації письменників-піонерів. Тоді їх було небагато: Г. М—ко, Василь Блакитний, Василь Чумак, Андрій Заливчий і ще кілька. Але головною

організаційною і літературно-ідеологічною постаттю був безперечно Г. М—ко. Він мав колосальний організаційний хист. А найважливіше — це організаційний ентузіазм, з яким він брався за кожен літературну і видавничу справу: він і писав, і редагував, і технічно оброблював, і малював — все в його руках оформлювалось, набувало змісту, серйозности.

Бувши завідателем літературного відділу ЦК УКП(б), він своєю активністю скеровував на те, щоб цей „літвідділ“ перетворити в ргіма mater пролетарської літератури... І за його участю було утворене в 1919 році перше видавництво „українських письменників“, що об'єднувало письменників і встигло видати твори Б. О. Зарудного, Вас. Чумака „Заспів“ і інші, воно було прообразом майбутнього „Гарту“, що його вже провадив наступник Г. М—ка — В. Блакитний.

Були тоді вже і інші видавництва українські. Але це були просто підприємства, тоді як видавництво „Українських письменників“ становило той перший осередок, де зародились і зійшли перші наростки жовтневої літератури.

Ще в підпіллі гетьманському, пригадую, в зустрічах і нарадах під розкішними дарницькими смереками Г. М—ко мріяв про видання великого літературно-політичного журналу під назвою „Досвід“, літературного альманаху „Боротьба“, складав різні плани та провадив велику підготовчу до цього роботу. Гетьманська в'язниця перервала ланцюг кипучих видавничих заходів Г. М—ка: журнал „Досвід“ так і не з'явився, а альманах „Боротьба“ довелося закінчувати авторів цих рядків разом з В. Блакитним.

І не лише збиранням письменницького молодняка та видавничими справами обмежувалась кипуча літературно-організаційна діяльність Г. М—ка. Він вже в ті часи шукав шляхів розвитку пролетарського мистецтва (і зокрема літератури) та теоретичного оформлення їх. Це було складне завдання — заглядати в практичне майбутнє жовтневого мистецтва, коли Жовтень на Україні лише почав виявляти своє реальне обличчя після збройної боротьби. Проте Г. М—ко не зупинявся над тим, щоб дати власну установку що до перспектив і ліній мистецької політики і практики. І ми маємо тези його доповіді „Пролетарське мистецтво“, де Г. М—ко висловлює надзвичайно цікаві, оригінальні і в основному правдиві твердження. Ці тези не стратили свого значення і сьогодні, і в історичному „завтра“ відіграють свою роль в розвиткові пролетарської мистецької теоретичної думки.

Поява в світ всіх літературних творів Г. М—ка, уважно зібраних В. Галзіньським, буде визначною подією в українському культурному процесі.

М. ДОЛЕНГО

Проза Ю. Яновського

Здається, що рефлексивна молодість є за основну прикмету сучасної доби в творчості Ю. Яновського.

Думки авторів з її (молодості) приводу, хоч і не завжди оригінальні, принаймні дуже далекі від занепадницьких настроїв:

Життя — є молодість, труд і любов. Дайте мені посмакувати цих напоїв. Молодість, як дивовижний рубін, мусить горіти на серці. Все життя чоловік лише шліфує грані своєї молодості. На заході днів він засяє нестерпучим блиском. І погасне. Во другій молодості немає в світі.

36. „Кров землі“, ст. 53.

У новітньому своєму романі Ю. Яновський ставить собі завдання показати саме цей нестерпучий блиск молодості на заході днів.

За перший епіграф до „Майстра корабля“ цілком природно взяв автор славнозвісний Гоголів заклик: „Забирайте же с собою в путь, выходя из мягких юношеских лет в суровое ожесточающее мужество, — забирайте с собою все человеческие движения, не оставляйте их на дороге: не подымете потом!“ ...

Ю. Яновський нічого не залишає на дорозі, в двох його книжках прози зберігається цілий невеличкий музей людських порухів, матеріялізованих на певні з ними асоційовані речі.

Огже, друге оповідання в збірці „Кров землі“ має відповідну виконаному гаслові назву „Туз і перстень“. Із чим обидві речі асоційовано, можна зрозуміти з останнього, 5-го розділу оповідання, де т. Большаков переказує:

— Ти, братішка, сволоч! — сказав на станції Васильків товариш Ванька і надів мені на палець цей перстень, — нащо ти вертався за мною?

— Ти, братішка, теж сволоч! Відповів я, на станції Васильків, дістаючи з кешені Ваньчині карти, — ти нащо в цукроварні викинув трьох тузів, а четвертого — винючого не випускав з руки?

Наведена цитата здається нам і надалі, а зараз пригадаймо мотиви в оповіданнях „Мамутові бивні“, „Історія попільниці“ ... У повісті „Байгород“ перший розділ є присвячений цілком поясненню цієї трішки фетишистської філософії речей-забутків.

Починається пояснення ліричним відступом, де бренть та-ж таки рефлексія молодості, яко такої:

Безнастанний юнацький гул, веселий і тривожний, тремтить, як папороть. Перші оази виростають у пустелях розуму. Думок струмені — чисті й прозорі, як гірний хрусталь, поють верблюдів і лицарів. Не чуєш кінця своїй силі, юначе.

Ех, молодосте буйна! ...

Ось вони тут, перед нею ці речі.

Речі ассталися, їх об'язала ниткою тремтяча рука, вони лежать сиротливо у темному кутку, зберігаючи на собі минулі дотяжки, а все прийдешнє переходить в минуле.

Фотографічна картка дівчини, символічна гравюра з „Дон-Кихота“, восковий недогарок, шматок шовкового чорного прапора, ще старомодня жіноча рукавичка з невеличкою руки і нарешті: „Шоста річ мало кого зацікавить. Звичайна пом'ята бинда з іржавими плямами. Ми знаємо, що іржі де взятися на бинді — це кров, що змінила кольор від давности“.

Звичайно, всі пораховані речі втягнуто до сюжетної схеми „Байгороду“ і виявлено з цього приводу пристойну літературну вправність. З іншого-ж боку вони оголюють авторів спосіб художньо мислити — речами (тоб-то суб'єктивними з їх приводу асоціаціями) та схемами (літературними — ліричними й сюжетними — формулами).

В „Майстрі корабля“ таких уявлених речей дві — хінський старовинний рукопис та статуетка Будди, що ховає в собі для людей найдорожче. У VIII-му розділі, — безперечно це не випадок, а вчинок антирелігійний, — обидві святощі понишив у безневинному молодечому блюзнірстві син героя, пілот Майк, разом із старим і теж сюжетним кріслом.

Порівняно до збірки „Кров землі“ (епіграф до неї пояснює, що „кров землі“ є таке вино — червоне, як кров, і терпке, як молодість) роман являє поступ до художньої рівноваги. В „Майстрі корабля“ Ю. Яновський зробив певний критичний переоцін своїх попередніх досягнень. Маючи на увазі звичайну авторську рефлексію, можна сподіватись задалегідь, що і власна його творчість буде інтроспективно спостережна й усвідомлена. Психологія митця становить чи не основний мотив „Майстра корабля“, а в цитованому оповіданні „Туз і перстень“ знайдемо ми такі передбачливі рядки:

Тепер я лише відчуваю велике, і перо моє ворогує з думкою. Тепер в мені хаос. А пройде час, а зігнуться мої юнацькі плечі, і перше срібло на голові неминуче надійде — я буду суворим майстром. Я не випущу тоді блукати між рядками зайвого слова, я не дам бачити будівництва своїх будинків. Моє перо холодно ліпатиме рядки і книжка, як дім, чекатиме недовговічного хазяїна — чужої думки.

(„Кр. 3“, 43 ст.).

Ці рядки накреслюють програм майбутньому романові, як наступному етапові неминучого розвитку, усвідомлюючи його антитечність до відбудованого під час написання. Авторів тільки дуже не подобається загальновідома діалектика індивідуального життя від народження до смерті, а її неминучість завжди йому (авторові) муляє уяву, зачасто звужуючи її (уяву) до вузького кола вічних, тоб-то біологічних, а не соціальних, питань. Роман перейнято таким еліністичним світовідчуванням, що має за автором відновитися перед кінцем XX-го віку.

Між іншим, завжди протиставляючи молодість старості, автор, як і личить юнакові, забуває про мужність і середній вік, що про нього Карамзін писав, ніби саме він найкращий, перечачи Цицеронові та Руссові і погоджуючись у майбутньому з великим позитивістом Іллею Мечніковим.

Тоб-то виходить, що лякливо-радісний біологізм, Ю. Яновському властивий, переймає традиції вельми стародавні.

Біологізм, який стежить за біологічною, а не за соціальною лінією нашого буття, автор цієї статті вважає за характерний саме для нереволюційної поезії, для непролетарської літератури, але знаходив у ньому здорові зерна („... добре, що в українській поезії“

ще в кому нагадувати нам про солодкість світу, про радість життя, про лірику тіла" — „Критичні етюди“, ст. 71) і сподівався від нього з одного боку тематичної, принаймні, революціонізації, а з іншого — мажорного впливу на революційну поезію. Я казав, між іншим, що зміст поезії Рильського вкладається в два слова: солодкий світ. Більшою частиною до цієї формули приєднується і творчість Ю. Яновського, хоча вона, звичайно, значно ближча до сучасності і культурних завдань революції.

В збірці „Кров землі“ всі оповідання додержують революційної тематики, точніше всі вони своєрідно використовують мотиви громадянської війни на боці червоного прапора, намагаючись довести, що й на такому тлі молодість молода, а світ солодкий та п'яний. З-поміж них сімох найреалістичніше оповідання „Рейд“. На ньому можна побачити і виявити техніку перетворення типової, соціальної постати на виняткового, романтичного героя. Шахай, ватажок селянської стихії, в його характеристиці (на ст. 144—5) являє собою спочатку звичайного сільського парубка. Приглядаючись йому до обличчя, автор виявляє, поперше, похмуро зламани брови й над ними високе чисте чоло, а далі зауважує ще й суворі вуста і сказано сильне підборіддя... Зауваження авторове: „Ні орлиних очей, ні соколиних брів, ні блискучої краси“ відрізняє цей романтичний портрет од псевдокласичного, естетично витриманого. Герой, як ватажок, стільки над-рівний (В. Алешка слово) своїм товаришам, що за одну його стриману усмішку —

можна піти на skin, можна вирости в своїх очах, знайшовши сили для нелюдського діла. Тільки з нею можна розуміти всю велич і таємність слова — чоловік. (145 ст.)

По інших оповіданнях такої старо-традиційної романтизації чоловіка не помітно. В „Романі Ма“ —

Дальніші пригоди мали назву — „коли мексиканський лев співає сопрано на березі річки“. Бо новий комісар був мексиканським левом, а його ногонове сопрано брало найвищі верхи (12 ст.).

Автор схотів показати залізну душу героя. За старовинною сюжетною порадою таку перевіряється жінкою. Перший комісар Крига був теж мовчазний і негнучкий, але надто крихкий, і він загинув через героїню, а про неї сказано цілком вичерпливо, що: „вона була Ма“. Комісар Рубан був твердий, як були тверді досі в літературі лише класичні авантюристи, і лише єдиний раз „його холодні очі засвітились без причини“. В окресленні обох постатей легко розпізнати риси, запозичені з пригодницької, хоча б американської літератури. Разом із тим ще помітніші тут ознаки письменницької маніри Бабеля. Вони помітні, як відомо, більш-менш по всій збірці та їх наявності перебільшувати не треба, і в кожному разі, не в Ю. Яновського „український Бабель“. Наведена вище цитата з оповідання „Туз і перстень“ може прислужитися для ілюстрації властивих Яновському „бабелізмів“.

„Роман Ма“ скінчено цілком за авторовою манірою в той спосіб, що на горбочкові, де, очевидно, похована героїня —

Раз сидючи в тумані вечора, коли сонце сідало великою раною, я знайшов тут порожню гільзу...

„Музей“ ще на один експонат збільшився.

Принципове значення має таке питання: чому твори Ю. Яновського не дають нам зразків соціальної героїки¹⁾, а складають якийсь одмінний та особливий — декоративно-авантурний — жанр. Очевидно, в першу чергу, тому, що вони мають не соціальне, а декоративно-авантурне настановлення. Своїх героїв автор подає читачеві цікавими та химерними відлюдками, а масу, де вони працюють, малює просто легковажно, так праміром:

Повстанські чуби любили комісара — він бився першим і бився „як халера“. Цього було досить для людей. А якщо кулі комісара залітали іноді й в свої голови, це були неприємні кулі й усе. Комісара любили. (11 ст.)

Крига, Рубан, Кіхана з „Байгороду“, Шахай із „Рейду“, перша особа в „Історії попільниці“ та й інші головні герої являють собою — в суб'єктивному авторовому освітленні — скрайніх, хоч і поза-свідомих, індивідуалістів. Те ж, тільки ще одвертіше, являють собою героїні, а їх тут власне дві і вони обидві білогвардейські шпигунки. Перша була Ма, з побутової постати перетворюється вона на романтичну²⁾ чи може краще — псевдоромантичну:

Ма не міняла б Київ на полині — бо Ма була справжньою киянкою й знала, що її місто — найкраще за всі міста. Я її назвав — Ма. Можна було назвати більше шаблоново. Але слово Ма — для мене символ жінки. Це ім'я жінки серед тисяч безхвостих пав.

Друга — зрадниця — гине в „Історії попільниці“. На побаченні в склепові вона відповідає на запитання, чому вибрала склеп, характерною заявою:

— Романтика, дорогий мій. Шпиги — завжди романтики й все вибирають по собі.

Є ще Ліза в „Байгороді“, найскладнішому в збірці оповіданні, цілком нейтральна жінка, свіжа й пахуча. Її ідилічні відносини з Кіханою пішли далі так:

... вона навіть висловила намір покусити його за вуха. Дружба кінчалася. Кіхана й сам не знав, як зустрілися їх очі. Тоді-ж вони витерли губи, наче після поцілунку, і обом разом почервоніли. (57 ст.)

Мелодрама відбувається на півісторичному, але суб'єктивно й химерно учудненому, тлі збройного повстання в Байгороді проти Марусі з її „анархістами“. Маруся теж, здається, „Ма“.

Закусить собі губу Маруся. Заграють зелені очі. І стоятиме вона мовчки — смілива жінка (50 ст.).

Не зупиняючись коло цієї історично-романтичної постати, нагадаймо, що попереду трохи — її схарактеризовано в натуралістичному жанрі („мало зросту, опецькувата, з великими зеленими очима — вона є взірцем похитливої жінки“). Натуралістичний вступ до романтичної ідеалізації переводити таку Ю. Яновському ніколи не заважає.

Романтична фразеологія, а її зразки ми кілька разів наводили, — чергована в оповіданнях із конкретними сценами, рідше з описами, де чимало буває мальовничої імпресіоністичності („як на картині веселого, бородатого Ван-Дейка, засвітилася вся кімната“ — 61 ст.).

¹⁾ Соціальної героїки намагається дати в своїх творах В. Кузьміч, чим він і рівняється від наших „романтиків“.

²⁾ Так само перетворюється і героїня роману „Майстер корабля“ — Тайха.

Організовано цей художній матеріал у збірці не без певних порушень художньої міри й такту, що особливо яскраво виявилось, коли автор будував „Байгород“. Інтимних звертань до читача, фабульних пересувань часу та іншої манірності в творі, як і сам автор погоджується (цитовано), таки забагато. „Я маю віддати дань молодості“ сказано з цього приводу в автоепіграфі до „Роману Ма“, бо над усім у творчості Ю. Яновського бере перевагу рефлексований процес біологічного розквіту молодого людини.

Рівняючи творчість Яновського в збірці до сучасного літературного оточення, треба визнати, що він зайшов романтичними полями („Ви відгадали — я хочу топтати романтичні поля“ — 9 ст.) трохи далі за інших — і за Хвильового. Виступи Ю. Яновського в прозі та й в поезії спричинились до створення нового для нашої літератури напрямку, істотно відмінного так від ліричного імпресіонізму, що його заснував був М. Хвильовий, як і від реалізму талановитіших Хвильового учнів. При чому паралеля: Яновський — Бабель має підстав не більше, як таке-ж протиставлення Хвильовому — Пільняка.

Негація соціальності, психологічності і м'який гумор із трагічними до його виявлення причітками являють основні прикмети декоративно-авантурного жанру, виявленого збіркою. Згаданий гумор має, здається, позашлюбно-мексиканське походження (... мексиканський лев співає сопрано...) Можна навести ще один приклад із „Роману Ма“:

Машиніст слухав, як булькала вода й пильно стежив за безпечністю свого тилу. Командир міг з'явитися, як буря, а хіба тонка обшивка тендера врятує від кулі „парабелума“?

Вода дратувалась із машиністом і його майбутністю.

Тут почувуються елементи пародії та й автопародії, і вони дуже свіжать оповідь, урівноважуючи, до певної міри, стилізовану револьверну романтику, що крізь неї просвічує то неясно, то яскраво правдива героїка Червоної Армії. До речі, свою художню увагу Яновський зчаста обмежує, за Бабелевим прикладом, кіннотою і до того-ж молодими її частинами, щойно скомплектованими з довістанських загонів. Тут авторові, зрозуміло, вільніше вживати улюблений його спосіб поновлення стертої, хоч і не розробленої й досі, як слід, літературної тематики. Мотиви громадянської війни він поновлює через їх своєрідну лірично-пародійну мексиканізацію. Її приклади ми наводили.

Вражає швидкий розвиток хисту в цього молодого письменника („писати й друкуватися українською мовою почав з року 1924-го“ — 10 років укр. літ.-ри, I, 597 ст.). „Кров землі“ вийшла 1927 р., роман „Майстер корабля“ 1928 р., і він становить новий виразний етап літературного розвитку Яновського. Роман починається такими підготовано-несподіваними рядками:

Сиве волосся до чогось зобов'язує. Старчі ноги йдуть уже просто до могили. Багате досвідом життя лежить передо мною, як рельєфна мапа моєї республіки. Скільки то води утекло з того дня, коли я, молодий, зелений юнак, окунувся в життя. Зараз мені...

Авторові спало на думку розглянути знов-таки молодість, труд і любов конкретної окремої людини, літератора та кіноробітника, в даному разі, з точки погляду її-ж майбутньої старости за 50 років од нашого часу. Отже: „зрозумійте психологію старости, юначе“ (25 ст.). Яновському щастить таку, до певної міри, зрозуміти, використавши за-для цього досвід багатьох літературних старців,

що їх загально-відомі сентенції бадьоро повторює шедивий То-Ма-Кі („То-Ма-Кі — це звать так мене — Товариш Майстер Кіно — найвище звання для кінематографіста“ — 9 ст.). У романі вживано утопічно-повчального способу поновлення для доволі таки старенького побуто-еротичного матеріалу, що про нього, про цей саме матеріал, ще В. Маяковський казав: „Он и она — баллада моя, не страшно нов я“. Гасло авторове в романі об'єктивність:

Я стою на високому шаблі, і мої роки дають мені можливість із неприступної гори оглядати місцевість. Без захоплення дрібницями. Без гніву. Без жалости. Без страху. Без особливих переживань і ненавиди. В холодній старечій любові до найпрекраснішого (о, повірте мені!), що я знав у світі — до життя. (13 ст.)

В романі багато таких, як оце наведений, агітаційних віта-Устичних уривків.

Взагалі, з нього є твір декоративно-агітаційний. Психологічний бік його ми б узяли під сумнів. Зате в ньому є, коли не широко-соціальні, то в кожному разі професійно-виробничі та реалістично-побутові моменти. Друга частина згадуваної триади — труд певне місце в творі посідає. Праця на кінофабриці в розділі III-у описана з гідною докладністю, хоча в цих описах і відчувається критичне до сучасного рівня кіно-містечтва ставлення:

— Ви мене зарізати хочете! Призначено зняти сьогодні двадцять кадрів, а ви ще й не починали? Через дві години починає третя група — на станції амперажу не вистачить. Реквізиторе! Костюмере! Помрежу! Давайте сюди акторів!

Ми з Професором виходимо на двір. Нам не хочеться нічого говорити.

— Да-а, — кажу я.

— Мистецтво, — каже Професор. І ми розходимось. (35 ст.)

У зв'язку з непримущеним викладом фабули описані різні моменти кінопраці. Для прикладу хоча-б ці уривочки:

Мене шарпнув за плече кіно-оператор, бо я саме стояв перед об'єктивом, і зараз же почав цокотіти знімальний апарат. Досить мені було почути цю музику, як я забув за свої попередні прагнення і розцінював людину, що вийшла з вагону, лише як матеріал для кіно-знімання. Я забігав з оператором спереду, ставав збоку, вискакував на сідці і крутив згори, ставив оператора на площадку для вантажу і просив його зняти перон, сам везучи по асфальту цю платформочку.

Запах хемікалів та грушевої есенції виповнив усе повітря кімнат та коридорів. Скрізь, куди не глянеш — вилискує плівка. Вона сушиться на барабанах — негативна й позитивна, переноситься з проявочної та фіксажної кімнати до промивочних баків на рамах, іде рулонами негативів до друкувальної машини, яка працює з червоним світлом. Плівка лежить по столах і шухлядах на металках монтажних столів, у металевих круглях коробках. Безупинне торхтіння моталок, великих барабанів до сушки плівки, безперервний плеск води в промивочній — все це утворює спеціальну атмосферу в людській праці. (130 — 131 ст.)

В нашій літературі кінематографічного виробництва ніхто так докладно та професійно-точно не описував. Але Яновський не вдовольнюється самими описами. Він, як ми вже сказали, береться ще й до критики сучасних умов виробництва. Він подає читачеві мальовничу постать бюрократа-директора кіно-фабрики в VII-у розділі, де з властивим Яновському м'яким гумором відображено кілька жахливих та обурливих випадків: таких протиставлень темі тону викладу в Яновського чимало.

Від критики, так по лінії виробничій, як і по адміністративній, Яновський переходить до, принаймні, уявлюваного перебудування. Його роман не лише показує, не тільки критикує, він в утопійному плані... планує майбутні перспективи. Його Arbeitsideal — „Біла пустеля“, сьогоднішня (90 роки ХХ сторіччя) кінокартина, річ майже безфабульна з погляду критики тридцятих років:

Я замислювався, відігрававши руки. Вони мерзнуть у мене тепер завше. Розповідати „Білу пустелю“ — я безсилый. Логічно вона не вкладається в рамки людської послідовності. Я й досі ще здригаюся від бадьорости й сля, що їх відчув я, переглядаючи картину. (12 ст.)

Технічні та адміністративні подробиці що до майбутнього Мас-Кіно-Мистецтва можна знайти на стор. 33.

Інтересно зауважити, що форма сценарія мало вплинула на виклад Яновського. Роман повільно, з відступами та відхиленнями розвивається, бо:

Я не збираюся, пишучи мемуари, підлягати практиці писання романів¹⁾. Це мені тепер не потрібне. (Далі літературницьке філософування То-Ма-Кі, ст. 37).

В романі поєднуються многобарвність, многоплановість викладу з простою і недорозвиненою сюжетною лінією, з психологічною спрощеністю головних дієвих осіб (То-Ма-Кі, Сев, Богдан, Тайах). У Яновського постаті другого плану завжди виглядають більш переконливі.

Інтрига: Тайах (жартовливо-песливе прізвище, з опери „Прекрасний Йосиф“ взяте) — молодий То-Ма-Кі залишається оригінально нерозв'язана, бо нікому крім самого героя невідомо, чи не з нею згодом він був одружений. Цим питанням через родинну цікавість захопились діти. Майк у розділі VIII-у з цього приводу зазначає:

Дівчина мені подобається. Воює думати, що це моя мати. Режисер Сев і ти мусіли ворогувати. Хіба, що Тайах вас обох помирила.

Стара, ти не образишся, що я тепер так горнуся до молодости? Тебе я не араджував — ти знавш. А Генрі допитується тепер, чи не була ти в Італії. Він думає мене зловити і ототожнити дівчину в купальному костюмі (на березі в Генуї) — з тобою. Та в наші з тобою справи ми його не пустимо. Правда?

В імені Майка та Генрі Яновський розглядає власний твір у ньому самому, спосіб маловживаний, хоча з нього користався Сервантес у „Дон-Кіхоті“; розглядає з погляду просто читача (Майк) і з професійно-літературного (Генрі). Про саму інтригу Генрі в своїх зауваженнях каже:

Тяжко сказати, тату, до чого ти доведеш корабель, а разом з ним і героїв. Цей трикутник: Сев, Богдан і редактор — рівнобічний. Який бік трикутника бере Тайах — казати рано. Хоч і пишеш ти досить ясно, натякаючи на матроса. Та є правило... (192 ст.)

Тайах і Богдан постаті літературні, до того-ж доволі тонко спародовані, хоч і не позбавлені при тому ознак ліричного піднесення. Первісні взаємовідносини між обома були такі:

— Фух! Це ви? — сказав Богдан, — а мене випустили, і я з радощів ледве доліз сюди. Між іншим — приїхала вже ваша рижка видра, бо вона весь час ходила тут по вулиці, розіскуючи вас.

¹⁾ Сня героя, сам письменник, додає при цьому: „Та мене на це не зловиш“ (192 ст.).

А в передостанньому розділі вона йому, здається, віддалася: принаймні неминучість такого вчинку собі усвідомила і піднесла тост за страх перед неминучістю. Тайах являє собою трохи затушковану постать героїні модерного буржуазного роману, а Богдан типовий виходець із авантурного морського роману. Його постати риси теж розвезені. Передостанній розділ, що не міг розв'язати інтриги роману, беручи на увагу суто літературницький характер обох персонажів, відбувається на кораблі, на справжньому кораблі, збудованому для першої справжньої кіно-картини.

В останньому розділі остаточно закріплюється в творі його агітаційна життєрадісність:

Безперервний, де-далі зростаючи, й зростаючи пливе над містом сигнал до роботи. Я чую безліч віг, що топчуть землю. Я бачу її всю — вогку і плідну, родючу планету Землю (223 ст.).

І таким чином переважає в романі буколічний тон, надзвичайно далекий від яких-будь занепадницьких настроїв, але так само віддалений і від глибини соціальної та психологічної аналізи. Біологізм авторів становить доволі таки обмежену, наївно-реалістичну ідеологію. Елементи її зведено до купи на березі моря, на стор. 39. Це буде, по перше, дупльцинізована ідея національної культури, що про неї мовиться піднесено:

Наречена, для якої я жив ціле життя, її присвятив сталеву шпагу і за неї підставляв під меч важкий щит

Для неї я був сміливий і упертий, ради неї я хотів бути в першій лані бойців за її розквіт. Для неї я полюбив море, поставив на гербі якір, залізаний важкий якір, що його приймають усі моря світу, і колишеться над ним могутній корабель. Культура нації — звать її.

Другим елементом являє себе популярно спрощений індивідуалізм:

Людина без ідеалів, бо не знає авторитетів, без ворогів, бо вважає, що друг і ворог — два обличчя одного тіла, егоїст, бо не знає нікого не егоїста, цинік, бо так називають людей з їхніми думками, працівник і ледар в один і той же час, бо думає, що людина працює для ліни і лінується для того, щоб працювати.

А третім виникає знейтралізоване всесприймання:

Прийміть те й інше, як приймаєте ви природу, що молодіє й старіє разом, прийміть, як море, що молоде є завжди через свою старість.

Ціла концепція виглядає трохи відчужена („отстранение“, процес од „остранения“ відмінний). Звичайно, їй важко закинути обвинувачення в ідейній широчині та надмірній сучасності.

Оформлення роману, відповідно ідейному його бокові, полягає в тому, що навколо вузької та не дуже нової фабули розміщено аврельними колами одне за одним урямцювання: морський пейзаж, екзотичні Богданові казки, кінопраця, утопійні мотиви. І для кожного з елементів цього яскравого монтажу широко використано літературні відомості, а також, по змові, власні авторові спостереження.

В кожному разі, „Майстер корабля“ явив собою твір цікавий і для української літератури цілком оригінальний. Його треба привітати і за певну довершеність виконання, і за мажорний його тон, хоч і важко його визнати за твір, остаточно приналежний до літератури пролетарської.

В еволюції самого письменника він позначає, нам здається, певну кризу. Від первісної своєї романтики відходить тут автор і безпосередніше починає підходити до життєвого сучасного матеріялу (див., приміром, літрепортаж у розд. XIII).

Дальші перспективи розвитку для Ю. Яновського певно визначити важко. Він, очевидно, намагає свій жанр, експериментуючи в різних напрямках і доволі часто жертвуючи соціальною правдою за-для якогось стилізованого ефекту (низку прикладів дає „Байгород“, що вже й відзначала критика). І в сучасному стилі Яновського чимало є елементів, що їх суворий майстер відкинув би. За один із таких зайвих та й шкідливих елементів треба вважати надмірне авторове побоювання перед агіткою та соціальною тенденційністю.

Як ми бачили, цілу творчість Яновського перейнято суб'єктивними настроями та індивідуалістичним світосприйманням, і це йому обмежує творчий діапазон. Світова літературна практика показує, що такого самообмеження уникнути можна, тільки треба прикласти до себе свідомої ідейної праці.

Від Ю. Яновського можна сподіватись несполіванок і раптових змін. Йому загрожують серйозні небезпеки, що їх ми й намагалися протягом статті висвітлити. Але темп його зростання швидкий, і він потенційно може їх дуже скоро обминути.

В. ЛИПОВИЙ
І. ЛИТВИН, Л. ЛЮБИВЕЦЬ

В. Г. Короленко й українське селянство

(З шкільних літ - екскурсії)

Нашу колективну статтю присвячено 75 - річчю з дня народження видатного російського письменника В. Г. Короленка.

Живучи вряди - годи серед укр. селянства, Володимир Галактіонович залишив про себе серед народу чимало цікавих пам'яток, особливо, в м. Сорочинцях та с. Хатках, де він перебував на дачі.

Ці нехитрі, а, можливо, часом наївні селянські спогоди на нашу думку, дають певне уявлення про настрої та погляди великого гуманіста - письменника...

КОРОЛЕНКО В ХАТКАХ

Про те, як потрапив Короленко в Хатки, його дружина Євдокія Семенівна розказує так:

— Летом 1905 г. В. Г. поехал в Хатки к Беренштаму¹⁾. Понравилась люди, заинтересовали его взгляды украинских крестьян, В. Г. говорит: „Хорошо бы пожить здесь, чтобы узнать людей“... Я подарила артель рабочих строить дом на маленьком, купленном участке и лето 1905 г. мы провели на даче в Хатках. Крестьяне сначала были очень недоверчивы“...

Але таке відношення селян незабаром змінилося, і вони полюбили „доброго діда“. Ось тому факти:

У зборні с. Хаток, де, між іншим, один куток Леніна, а другий з іконами (це стосується до десятого року революції) зібралося чимало селян, що з великою охотою розповідають студентам - екскурсантам про Короленка. Починає Дивинець Г.:

— Мені було год 13 (я тоді пас чужі й свої вівці)... Короленко давав мені читати книжки: „Про косоногого зайця и медведя - Мишку“, „Путешествие Робинзона Крузо“, про Шевченка. Давав газети. Сам Короленко, коли не зайди, више, — хіба в обід єсть врем'я свободне. Короленко дуже любив дітей і часто з ними шуткував, катав на самокатці, давав канхвети, мазь од виразок...

— А мені Короленко розказував про французьку революцію, про Людовика п'ятнадцятого, подобного до Миколи второго (очень глупого і слабого чоловіка). Давав мені книжки — „Государствені ямщики“, „Сорочинську трагедію“. Я звав його Володимир Галактіонович, бовін не любив, як звали барином. Правда, бабам за це звиняв. Про єврейські погроми казав, що євреї невинні і що це правительство натравляє темну масу. До церкви ні сам, ні сім'я не ходили і богові

¹⁾ Відомий захисник політичних.

не молилися, хоч і було в їх дві ікони. Про церкву казав, що це лавочка. Упоминав про Гапона (Постернак Хома).

Дивинець Явдоха вкидає своє скорботне „удовине“ слово:

— Вмер у мене на війні чоловік. Короленко й каже: „Я вам дам трохи підсобки“. І дав к Рідву 25 руб., ще 25 руб. прислав к Великодню. Я хліба не мала й кусочка, а то і хліба купила, і дітім чоботи посправляла. Скільки на дачі не було панів, то кращого не було. Діда такого і в Росії не буде, як ото був. Дід був дуже дорогий: я йому дякуватиму, поки й умру.

Згадують Короленка добрим словом і селяни, що були в полоні:

— Я був у пліну в Германії. Пошлю письмо, а грошей з дому не получаю. Написав Короленкові і він прислав мені три посилки (Корнієнко Хв.).

Не гірше згадують селяни, яким Короленко допомагав підчас хвороби:

— Болів я почками і Короленко одправляв мене до дохтарів. Купив мені за свої гроші машинку, щоб паром дихати та болізн̄ь приостановить... Балакали ми з ним про бідність. Кажу: — Плохо нам жить! А він: „Тут, говорить, хоч воздух хороший, пошукать тького воздуха, а там ¹⁾ народ чорний, худий, сухий, ще хужий есть“... Короленко копав рівці, садовницьку косу мав і косив гречку, вроді прахтикувавсь. А під революцію по косогору кропиву косив для розвитку мускулів.

Найбільше оповідає Микола Касьяненко, що служив за сторожа в Короленка:

— Уговорились ми з Короленком по 10 руб. за місяць, а три зімових місяців по 7 руб... Коли треба мені грошей, напишу — і Короленко не щитається, чи перебув, чи не добув строку, — висила. Не любив, щоб йому була прислуга: раненько (ще я сню) сам собі обчищав піджак, штани. Звук так: устане з сонцем, почиститься, погострить — помантачить косу і йде косить. Як покосив, сніда. Тоді сїда, пише до обід, потім знов пише допізна. Як було його 60-ліття, день і ніч теліграми слали звідеіль. От і плати руб за доставку! Сорочинські поштарі раді були, а він був не дуже довольний, бо тільки привіс, дивись, знов несе. На телеграми виходило рублів 3—4 в сутки. Передає поштареві: „Хай теліграми задержують!“ Приходили, бувало, до його якісь люде, що видно, прислідував цар Микола. Короленко переодягає їх у своє і дав ход дальше. Як їдемо в Сороченці, то він сїда коло мене (трохи не дочував) і балакаємо. Короленко вєвають не хотів: „І дело не виіграєм, а тільки й того, що людєй много поб'ють“. За большевиків не розказував ні худого, ні доброго. Питаю його, чи довго буде революція? „Та наверно год 10 буде таке, а тоді справиться“... Раз деникінці в Хатках узяли Ростовського Василя, що був большевицьким начальником міліції і повезли. Ростовський послав матір до Короленка. Той написав письмо і мати передала його. Як привезли Ростовського в Миргород, комендант питає: „Чом ви його не розстріляли на дорозі?“ А як прочитав письмо Короленка, то через час Ростовський був дома... Короленко все був у зашиті: і при Деникіні, і при большевиках не допускав розстрілювати людей.

А ось як згадує Короленка один із заможніших селян:

— Короленко писав книжки і одправляв за границу (він славився так, що його знали аж за гряницею). Ніхто про його не чув,

¹⁾ Мабуть у містах.

щоб він розкидав прокламації, бо він був чесний і хороший чоловік. Розкидали прокламації ті, хто хотів царя скидати, а Короленко цього не хотів. У його був голос тихий і не громкий, не сердитий. Вдягнутий був, як господин (ще тоді господа були, це вже тепер товариші стали)...

КОРОЛЕНКО Й СОРОЧИНСЬКІ ПОДІЇ 1905 РОКУ

В 1905 р. у В.-Сорочинцях на аграрному ґрунті виникло повстання селянської бідноти. Під час придушення цього повстання забито й ранено козачим загonom коло сотні селян. Селяни, в свою чергу, забили пом. миргородського справника — Барабаша. Останнім актом „Сорочинської трагедії“ була кривава ексекція й заарештування карним козачим загonom на чолі з Філоновим організаторів повстання.

Селянське нещастя справило на Короленка, що був тоді за редактора „Полтавщини“, велике враження. Володимир Галактіонович посилав на місце страшної пригоди земського діяча — Смагина по „живу правду“, щоб-то по селян-учасників, які не забарилися приїхати до Полтави. Один із цих селян, побитий козацькими нагаями — Гриценко Семен, так розповідає про свою зустріч у Полтаві з Короленком:

— Короленко хотів зняти патрет з моєї побитої спини. Подивився мені на спину, а кривавих смуг уже не знати — позаничтожувалися. Розпитав про все — де кого вбито то-що, і все записав. Забрав у нас розписки. Ми напротив розписок боялися. Були чутки, що розстрілюватимуть тих, хто замішаний у це діло... Тієї ночі ми вернулися й назад. Як вирушали, попоїли в його добре, випили. Смагин частував: „Давайте — каже — хлопці, ручкової“!..

В наслідок цих селянських свідчень у газ. „Полтавщина“ з'являється славнозвісне Короленкове „Открытое письмо стат. сов. Філонову.“ Згодом, коли Філонов був убитий по постанові рев. організації, Короленка притягають за цей лист до відповідальности.

Не дивлячись на це, Короленко весь час турбується про заарештованих організаторів Сорочинського повстання, що сиділи в полтавській в'язниці.

— До нас, розказує Федот Вільченко, Короленко писав у тюрму: „Не падайте духом! Як дадуть на поруки, то ми заберемо“. Одіваніє прислав до тюрми та й гроші передавав. Дасть рублів 20. „Оце, каже, на сорочинських.“ То нам і видають за ці гроші що-небудь продуктами. А раз, уже недалеко перед судом, дочка Короленкова визива одного з наших і передає через його записку: „Не безпокойтесь — защитників буде душ 12.“ А в конторі покинула на нас 50 карб... Та й бабам нашим Короленко давав гроші і сокращав їм журбу. Наставляє їх так: „Будуть до вас приходить розпитуваться, з кого все почалося, хто вбив Барабаша. Хотя, може б, ви й знали, хто вбив, то щоб не ошиблися словом, щоб не вказували, не складали вини на когось. Ваше діло тільки сказати: Нічого не знаємо...“

Під час процесу селяни мали Короленка за свого чоловіка. Ось свідчення Оришки Вільченко:

— Почули, що дуже жалів за нашими чоловіками й за нами, так ми й пішли до його в Хатки розпитать. Сіденький такий старичок, краснощокенький, — усе заспокоював нас: „Посидять до суда, будуть казбонні защитники, будемо стараться защищать...“

Разом з іншими Короленко організує для учасників „Сорочинської трагедії“ оборону з видатніших адвокатів того часу.

— Це та людина, що потрібна була для народу в те время — зазначає Вільченко Федот.

До суду Короленко з своїми товаришами бере сорочинських селян на поруки. Про це Кліяненко Д. згадує так:

— Як на поруки виходив, то заходив до Короленка з Коцарем П. Він дав нам три карб. на дорогу. Питали, чи скоро суд буде. „Може через год — швітора“. Потім Короленко дав нам з пів мішка книжечок. Питаю: „За них нас не будуть арештовувати? Щоб об'яску не було...“ Ці книжки я роздавав читати дядькам. Один стражник багато брав і я так йому внушив, що той бросив служити...

Активних учасників Сорочинських подій присудили до „арештантських рот“. Осеїли вони свій строк і вийшли на волю.

— Як вийшли ми з тюрми на волю, під'їхав до нас звощик і спрашує: „Де тут Сорочинські?..“ Кизиленко каже: „Ось!“ — Садіться!.. Ідемо й думаємо, куди ж це нас повезуть. Може, після висидки в другу тюрму привезуть?.. Коли ввозять до Короленка в двір. Тут на крильце вибіг Короленко, його жінка й дочка. Ухватили нас під руки і в дом пішли. Неможливо посиділи, пообідали. У нас тоді одежа нічого була, а ботинки й картузи плохуваті. Отож Короленко заходить із нами в гамазин і каже: „Прибувайте хороші галосі глибокі і окроме, що нравиться — хоч шапку, хоч хуражку“. Дав ще до цього 10 руб. і сказав одвезти на станцію (Вільченко Ф.).

Спогади учасників Сорочинського повстання можна закінчити словами Сороки Семена:

— Легко лежать у землі Короленкові: дорога була людина! Помер — нема його казака, та не вмерла повага селянства до його...

КОРОЛЕНКО й СЕЛЯНСЬКИЙ РЕВ. РУХ 1917 р.

В 1917 році Короленко, як і деякі інші письменники буржуазної демократії, не зміг переступити тієї межі, що поклала революція поміж старим і новим життям. Коли, здавалося, прийшов час для здійснення тих ідеалів, з які боролися й гинули по тюрмах та засланнях революціонери — для Короленка заходить смуга сумнівів і вагань, що й примусили його врешті відійти від революційного пролетаріату міста й села, з яким, правда, в нього й раніш не було міцних зв'язків. Таке розходження з пролетарською революцією найяскравіше виявилось під час мітингу в селі Ковалівці (коло Хаток).

Літом 1917 року ковалівчан найгостріше турбувало й цікавило, звичайно, питання про землю, і вони захотіли вислухати думку давнього захисника їхніх інтересів — Короленка. Для цього й запросили його на свій мітинг, навіть поштові коні по нього прислали.

Про цей мітинг селяни згадують так:

— Короленко й мене взяв із собою в Ковалівку. Він став на столик — про Миколу розказував, про землю... „Лучше, каже, купити землю за деньги, за маленький викуп, чем за кров. Государственну землю, монастирську й панську взяти не трудно буде, — за неї ніхто не буде битися. Будуть битися за землю ті, що понаживали її своїми горбами. Ви знаєте — цю землю, як не купимо за деньги, прийдеється купувати за кров. А кров буде наша... Може тут буде кучами людей битих — (Касьяненко М.).

Юшко Іван доповнює:

— Короленко розказував, як освобождали крест'ян, потом про землю: „По моему, трудно будет стране, как без выкупа взяти. Страна

повинна мати свій оборот — деньги, как в хозяйстве, иначе не может существовать. Земля должна быть за маленькой выкуп, — лет на 99 выплачивать. Учредительное собрание постановит, за який выкуп і куди гроші ці підуть“.

— Казав: „Коли ви возьмете даром землю, то вона для вас важча буде“ (сел. Маначинський).

— На його насипали люди. Виступив сорочинський у синій чумарці: „Неправду батько Короленко каже, що земля должна быть за выкуп! Як возьмем на 9 год, то не виплатимо й за 99!“ (Крутько А.).

— Горбонос прийшов ранений з війни, встав против Короленка: „Як це за выкуп?! Це як не було землі, то хай і не буде?! Якби було за що, то й раніш купили б, а як чорт-ма, то й не купимо!“ (Юшко Ів.).

— Багато людей кричало: „Так не должно быть! Як народ божий, то й земля божя і должна даром быть!“ Наталці Дейнезі тоже не сподобалось короленкове слово. Вона підійшла близько й каже: „Дякую вам, пане, за цю пісню!“ (Крутько).

І поклонилася нечемно.

— А Христа Луцава кричала: „Беріть його за чуба та відціль! Хіба він наш?! Відкілясь узявся, прийхав пан і народ тут бунтує!“... Короленко одповідавав, у лоб усе стукає: „Вспомните меня, як я вму, а ви будете жить, земля буде за выкуп вам усім“ (Крутько).

— Баба кричала: „Коли ти поміщик і маєш із 300 десятин — то хочеш, щоб ми в тебе кушили?! А як наші чоловіки воюють і там поляжуть або каліками поприходять?! Завіщо я з дітьми страдаю всю войну?!“ Короленко їй одказує: „У мене немає нічого, кроме дачі. Спросіть у Миколи, який я є багач“ (Касьянєвко).

Але нехай краще Наталка Дейнега розкаже сама про себе:

— Я обидилась його словом і не йому в очі, а в публіку полихословила. Кажу: — На чортового батька це здалось?!.. Чоловіки спинали мене. Я й хотіла піти з публіки, а Короленко гукає: „Заверніть її! Чого ви на мене обидились? — Того обидилась, що ви сказали на 99 год землю викупать! „Ви не допоняли“, каже Короленко. — Мо й не допоняли, ну, мені жалко стало, що ви сказали землю викупать. Вона в нас уже викуплена кров'ю й потом нашим! Наші брати на войні голови покладали за неї, і батьки, і чоловіки! Кров за неї проливали! Вона должна быть уже викуплена! А ви ще хочете з нас рубашку стягти, на наш базар винести і ми должні слідком за вами іти — свою рубашку викупать?! Бо ми, звиняйте за вираженіє слова, не хочемо глумити... блискать!.. (Мене зло взяло, я затрепетала і стала плакати...)

Мітинг закінчився. Маніфестація з портретом Шевченка пішла по селу.

— Купка осталась коло Короленка — оповідає Христа Луцава. — Він до нас звернувся: „Товариші — граждане! Вам буде даваться од власти весь припас: і кінь, і віз і „ентарь“¹⁾ — усі припаси. Согласні ви на це?“ Я й кажу йому: — Як у силу вбереться, може, й харашо буде. Розкажіть, як це буде, як з казни нам даватимуть і в казну ми оддаватимем? Як ви розказуєте, то, кажуть, при царизмі були дерев'яні ярма, а це, може, вішають залізні... Барином його називала, а він: „Не звіть мене барином, а товаришем.“ — Нехай будете й товариш, то роз'ясніть мені!.. Перейняв мене. Про долю почав

¹⁾ Інвар.

казать: „Ішли дві долі одною путьою і зустрілися. Доля нищого теліпа порожню торбочку, а доля багатого мішок золота. Нищого доля й каже: „Дорова будь, доле!“ — Дорова! — одказує доля багатого. „Що ти несеш?“ — Мішок золота. „Ти й мені всип немножечко золота!“ — Боюсь, каже доля багатого, що в тебе торбочка ветха, щоб не розірвалось донишко і не розсипалося золото врозь. „Нет, видержить“ — одповідає доля нищого. — Ну, наставляй — буду сипать! Начала сипать, а нищого доля й просить: „Ще!“ Всипала ще з півхунта, випало донишко і розсипалося золото врозь. Рішіть мені цей вопрос“, — каже Короленко. — Як я не грамотна, нічого не повімаю, не можу рішити...

— Перейняв: „Я вам другий вопрос задам — ви його рішіть: Був батько і було в його два сини. Як розділяв, то дав землі обопільно. Один продав землю і завів денежний копитал, а другий з землі живе. Якого ви настроєнія напротив тих двох синів, як їх можна зрівнять?“ Осміхнулась і кажу: — І з землі буде платити государству, і з денежного копиталу. Тоді Короленко на заводи кинув: „По чому ви набірали при царизмі цю матерію?“ — По 30 копійок. „А як вам дається земля, по чому ви могли б платити?“ — Як дається земля, то легше буде по рублю заплатити. „А коли при царизмі робочому на заводі платили по полтинничку, а тепер ви возьмете за руб аршин матерії, почому ви согласні платити робочому?“ — Не иначе, як рублів по три...

По цих балачках Короленко поїхав додому.

— Ідемо відтіль, каже Касьяненко, я й питаю: Як же так, що получила вам така неприятность? — Знаєте що — я за це не обіжаюсь — каже Короленко. — Еті люди при бедності живуть, їхні мужі страдають, і їм не понаправилось ето. Но я з ними поговорю впоєля“. На утро гукає: „Микола! Сходіть до жінок — хай вони прийдуть до мене“.

— Короленко прислав чоловіка, щоб я йшла до його. Питаю: — Чого я до його піду? (Бо балачки пішли, що Короленко обидився, протокол составлятиме і гнатиме жінок по етапу...). Прислав другого — Хому Постернака: „Чого ти боїшся? Я сказав, що чоловік у пліну, то він туди посылку пошле... Як сама стісняєшся йти — ідіть гуртом“ (Христя Луцаєва).

— Ми й пішли: я, Христя Луцаєва, Параска Діденкова. Короленко на дачі питає нас: „Де ваші чоловіки?“ — На війні, кажемо. „А мій у пліну“, сказала Христя. Короленко взяв адрес і каже. „Я пошлю посылку“ (М. Пізик).

— Я прийшла до вас з ізвиненіям... Чули, що ви оскорбились... Я неграмотна... „Успокойтесь, каже Короленко, я даже очень рад, що ви з такими розговорами виступали. Замітив по ваших розговорах, що ваше населення дуже бідне. Як поїду в Полтаву, то пришлю на волость допомогу, а в волості розділять, кому треба“ (Луцаєва)...

Так талановитий письменник-народник розійшовся на ковалівському мітингові з рев. рухом неможнього селянства! Так йому відповіли неписьменні, затуркані, але свідомі свого класового становища селянки московки.

Цей мітинг Короленко описав у своєму ще не надрукованому нарисі „Сельский митинг“ (рукопис ласкаво передала нам дружина В. Г.).

Для порівнення з спогадами селян наведемо з цього нарису кілька цитат:

„... Я ехал и думал, что скажу этим людям.

Им нужна земля, и они (большинство) ждут, конечно, что я, человек, доказавший свое благорасположение к простому народу, еще раз повторю то, что они уже много раз слышали за это время, — земля вся теперь принадлежит им; стоит только захватить ее, чтобы всех „поровнять“... Но... я не верил ни в возможность такого равенения захватом, ни в „грабизку“, на которую грозила уже сойти аграрная реформа революции“...¹⁾

Далі Короленко міркує так:

„... в Полтавской губ. 82 тысячи хозяйств мелких собственников..., которые подлежали бы уравнительному разделу, и 166 тысяч хозяйств безземельных и малоземельных, ждущих дополнительного надела для „равнения“... То - есть две трети всего крестьянства будут стоять, как враги против третьей его части. А если прибавить, что эта третья часть состоит из людей наиболее деятельных и энергичных, часто личным трудом и путем тяжелых лишений наживавших эту землю, то легко понять, какую бурю может вызвать такая попытка безвозмездного отнятия...“

На крестьянском с'езде в Москве один крестьянин сказал... что за землю придется заплатить, если не деньгами, то кровью. Лучше и дешевле будет заплатить деньгами, чем кровью“...

І нарешті:

„Нельзя также отнимать землю безвозмездно, потому что это будет нарушение принятой еще для всех справедливости.“¹⁾

З наведених цитат видно, що Короленко підходив до робітничо-селянської революції з реформістськими, гуманними намірами і намагався „благонравними поученіям“ помирити одвічних класових ворогів. Його „принятая еще для всех справедливость“ носить загальний характер і класово не обмежена, а тому протирічить справедливості пролетарської революції. Ось через що промова на мітингові в с. Ковалівці прийшла до смаку заможницькій частині села, як про це свідчить сам Короленко;

„О сходе в К. оживленно заговорили по деревням. Через несколько дней ко мне приехали зажиточные крестьяне из другого села с просьбой повторить у них то, что я говорил в К.“ (з того ж нарису.²⁾)

Але неможне селянство в особі Наталки Дейнеги не пішло за порадами Короленка, а винесло рішучу резолюцію, яку йому зрадагувало безпросвітне, пригнічене життя: „Земля в нас уже викуплена кров'ю й потом нашим!“

Отже, соціальна правда на цьому мітингові залишилась не за гуманістом — письменником, а на боці неможнього селянства, яке дійшло справедливості тільки не королівської, а пролетарської!

Зредагував *П. Михалевич*

¹⁾ Курсив наш.

²⁾ Короленко відмовився поїхати. „Я ответил, что мои убеждения близки к социализму, что в моих глазах собственность священна и неприкосновенна в той же степени, как и остальные человеческие учреждения, т. е., до тех пор, пока все общество в лице демократического государства не сочтет нужным ее упразднить. Уже и теперь выяснилась необходимость произвести крупную земельную реформу, в основе которой лежит значительное отчуждение земель, с целью надела безземельных и малоземельных, но я считаю, что это должно сопровождаться выкупом за счет государства и совершенно отрицаю стихийные захваты. За этими оговорками я выразил согласие высказать у них эти свои мысли, как сделал это в К. После этого за мной больше не присылали“ (з того ж нарису).

Сучасний білоруський театр

Білоруський театр, як театр радянський, державний і національний, почав існувати з осені 1921 року. Відтоді про нього можна говорити, як про установу цілком самостійну і незалежну від інших театрів — театру російського, польського та єврейського. При тім, приблизно з того самого часу позначилася його диференціація на три театральні заклади: перший білоруський державний театр, другий білоруський державний театр і театр народний, переїзний. Перші два виникли саме того року, а останній театр, народившись багато раніше, з того часу розгорнув ширше свою роботу.

Постання самостійного театру, як установи державної, не є подія відокремлена і незалежна від сценічних традицій минулого. Безперечно, воно є той наслідок, до якого вела досить довга історія театру білоруського в минулому. Ця історія, і в своїх зародкових моментах, і в дальшому, ширшому розвитку, тісно й нерозірвано зв'язана з театром російським та польським. Так само і ті джерела, з яких виникли театральні вистави білоруською мовою, є цілком однакові з тими, які появили театр російський та польський. Що до цього, то після дослідів цілого ряду дослідників (проф. Б. Варнеке. *История русского театра*. Изд. 2-е, Спб. 1914 р.; проф. В. Резанов. *Из истории русской драмы. Экскурсе в область театра иезуитов*. Нежин, 1910 г.; Він же. *Из истории русской драмы. Школьные действия XVII—XVIII в.в. и театр иезуитов*. Мо ква 1910 г.; П. Морозов. *Очерки из истории русской драмы*. СПб. 1888 г.; St. Windakiewicz. *Teatr kolegijów jezuickich w dawnej Polsce*. Kraków, 1922.; Він же. *Teatr polski przed powstaniem sceny narodowej*. Kraków, 1924) сумніватися про близьке споріднення і паралельний розвиток театру білоруського з російським і польським не можна. Через те історія білоруського театру повкороплювана в історію театрів російського і польського. І майбутньому дослідникові його треба буде вилучити цю історію, як самостійну частину в загальному розвитку білоруської культури. Роботу цього порядку до певної міри уже зробив Ф. Аляхнович у своїй книжці „Беларускі театр“ (Вільня, 1924 р.), де головні віхи зовнішньої історії білоруського театру вже назначені. Треба тепер в ці рамки вкласти відомості про театральний художній стиль або напрямок в репертуарі білоруського театру; разом з тим — відтворити й описати способи сценічного оформлення білоруської драматичної творчості, визначити характер і стиль цієї театральної форми — і тоді головні завдання історії білоруського передрадянського театру будуть розв'язані.

Нині нас цікавить сучасний білоруський театр, що утворився як наслідок довгого розвитку його в минулому і прожив уже чималий час і тепер.

Зовнішня історія цього театру, відколи він існує, досить нескладна. Вона вся цілком сходиться до перемоги тих розмаїтих пере-

шкод, які ставило життєве оточення, і до створення єдиного самостійного театального закладу на підставі певних принципів соціальних і художніх. Умови, серед яких провадив свою організаційну роботу білоруський державний театр, були дуже складні і здебільшого вельми тяжкі для нього.

Насамперед, ті обставини, які й появили білоруський театр, як установу державну, обставини політичні, ставили йому певні вимоги. Розуміється, кожний новий театр, що виникає під час революції, як самостійна установа, може бути тільки революційним. Він повинен відбивати на своїй сцені ті нові ідеї й настрої, якими жила революція і на яких вона будувала нове життя. Це перш за все мусіло позначитися на доборі репертуару; він повинен бути революційний, відображати бурхливі обставини поточної сучасності. Драматичні твори минулого часу були здебільшого мало придатні для нових потреб. Отже перше й головне завдання, що так виразно стояло перед театром, полягало в тім, щоб створити відповідний революційний репертуар. Що до цього, то білоруський театр переживав те саме, що ми спостерігали, почасти й тепер спостерігаємо в театрі російському й українському.

При організації нових революційних театрів в межах СРСР, особливо в його столичних центрах, одною з найбільших перешкод була саме відсутність відповідної революційної драматургії. Але для білоруського театру ця перешкода була багато більша, принаймні, з двох причин. Перш за все традиція білоруської драматичної літератури слабша й вузча від традиції літератури російської. Тому в ній тяжче знайти готові драматичні картини, суголосні моменти, як у російській драмі. Потім, коло драматичних письменників в російській літературі ширше, як у білоруській. Тому перед театром стояло завдання створити майже наново революційний репертуар, відповідний до становища Білоруси, як самостійної республіки.

Далі, те, що білоруський театр має бути театром саме білоруським, театром окремої білоруської республіки, ставило питання національного порядку. Таким способом політичні обставини ускладнилися певними національними вимогами, які також перш за все мусіли відповідно позначитися на репертуарі білоруського театру. Він повинен бути революційним, а потім білоруським, національним. З цього погляду білоруський театр мусів так чи інак виконати певні вимоги національного характеру, які в цій чи тій формі стояли й перед театром українським, а також перед театрами інших радянських республік.

Ці спеціальні завдання, ставши перед білоруським театром, вимагали для нового художньо-драматичного матеріалу й відповідного сценічного оформлення його. І одно і друге — і створення нового революційного й національного репертуару, і приналежностей його театральної форми — потребувало великих матеріальних засобів, себ-то перед театром став третій життєвий фактор, фактор економічного порядку, який треба було як-небудь розв'язати. Однак матеріальних потреб новоорганізованого театру не могла загодити цілком держава, що розгорнула широке будівництво нового життя в усіх його розмаїтих галузях. Отже, театр мав провадити організаційну роботу з обмеженими матеріальними засобами, що було дуже тяжко.

Далі білоруський театр мусів подолати труднощі й суто-театральні, особливо ті, що стосувалися складу труп акторів. Було очевидно, що для правильної організації державного театру треба було мати кадри акторів з закінченою сценічною освітою й широкими театральними навичками. Цій вимозі обставини театального

життя в Білорусі відповідали в мінімальній мірі. Таких саме артистів було дуже мало. Переважна більшість їх були аматори, які потребували великої роботи режисера. Проте театр повинен був утворити тісно злитований акторський колектив з високою сценічною кваліфікацією. Ця вимога також становила велику перешкоду, яка однак протягом революційного часу була переможена цілком.

Зазначені умови загалом було тяжко перемогти, треба було докласти великої планової роботи для того, щоб усунути їх. Отже білоруський театр виникав в дуже тяжких обставинах.

Але був один чинник, що дуже сприяв роботі білоруського театру і давав йому міцні підстави для розвитку його діяльності навіть в умовах тяжких і несприятливих. Це наявність певних театральних напрямків і стилів в російському і європейському театрі, які саме того часу визначилися теоретично й художньо.

За війни й революції театр в його загальному обсягові в зв'язку з тими новими вимогами, які ставив момент, перебував період глибокої кризи. Найбільший вплив на театр, зокрема на театр російський, зробила революція. Саме в наслідок революції мова йшла перш за все про те, щоб утворити новий революційний театр, що відбивав би нові соціальні стосунки, і перетворити старі театри відповідно до нових революційних вимог. Через такий рух в театральному житті, що часом набирив форми самозахисту й боротьби за існування, окремі театральні течії дістали яскраву й виразну кристалізацію.

Отже, перед білоруським театром розкривались що-до вибору й наслідування театральних течій широкі перспективи. Він дістав змогу вибрати який-небудь визначений сценічний стиль в готовому вигляді. Однак, через ряд причин білоруський театр не міг засвоїти якого-небудь певного напрямку, що існує в сфері театального мистецтва. Умови того часу не давали стати на такий шлях.

Вибір єдиного певного театального стилю суперечив тим вимогам, які ставили різні умови оточення. Напрямки старих театрів не відповідали тому, чого вимагала політична ситуація моменту, а також національні змагання молоді Білоруської республіки, що тоді організувалася. Крім того прийняття єдиного стилю зв'язане з більшими матеріальними витратами, ніж створення постанов синтетичного, мішаного характеру. Витриманість сценічного стилю до кінця вимагає завжди великих видатків. До того ж стильність вистави підкладає й кваліфікованого актора. Всім цим вимогам оточення не відповідало. Що ж до театру революційного, то хоч до того часу, себ-то на 1921-й рік, він і визначився цілком, однак, був зв'язаний з такою кількістю всіляких новин, що сприйняти його цілком білоруський театр не мав можливості. В наслідок того стан речей сам від себе порушав його в сфері і драматичній і сценічній до певного узагальнення, синтези тих окремих досягнень, які тоді вже виробилися остаточно і являли собою матеріал, придатний і можливий до сприймання. На цей шлях синтетизму окремих елементів драматургії і сценічного мистецтва білоруський театр і став.

ПЕРШИЙ БІЛОРУСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ТЕАТР

1

Перший білоруський державний театр один із перших серед інших широко розгорнув свою театральну роботу з моменту утворення Білоруської республіки, як самостійного політичного організму.

„На провесні“
пост. Розанова

„Розлом“
пост. Розанова

„Коло тераси“
пост. Марголіна

Робота відбувалася головню в місті Менську, крім сезону 1927/1928 року, переведеного в м. Вітебську з виїздом у міста Оршу, Могилів, Гори-Горки та інші. Вистави роблено переважно в будинку міських театрів, а також по робітничих клубах, школах і т. і.

Репертуар його, що йшов протягом всього часу — з 21-го року по 28-й — найкраще виявляє принципи синтетичного порядку. В нім легко проявляються ті драматичні ознаки, які характерні для театру реально-психологічного, умовно-естетичного й революційного.

В репертуарі першого театру гостро вирізняються дві великі групи драматичних творів. З одного боку п'єси перекладені з інших мов, а з другого — оригінальні, білоруські, спеціально утворені для театру білоруського. В першій групі позначаються самі від себе два ряди творів. Перш за все п'єси старі, але суголосні моментів і більш-менш відповідні до нових умов життя, а потім нові, що появилися вже за революційного часу.

Перша група творів — перекладна — характером літературно-театральної поетики, своїм стилем не однакова. Тут виступають перш за все драми побутові. Сюди належать такі твори, як „Хам“ Е. Ожешко, „Пашыліся у дурні“ Кропивницького (з українського язика), „Радянський чорт“ („Савецькі чорт“ — з російського, Юр'їна), „Бабське село“ („Бабская веска“ — з російського, Юр'їна), „До безодні“ („К бязонню“, з польського) та інші. В них змальовано побутові сцени життя трудящого народу, що належать або до старого ще передреволюційного часу, або до нинішньої радянської дійсності. Не вважаючи на цю часову різницю в образах народного побуту, між ними є внутрішнє тематичне споріднення; в п'єсах на теми з колишнього життя виступає певна суголосність інтересам нашого часу.

От перед нами проходить образ сільської дівчини (драма „Хам“), що якийсь час прожила в місті покоївкою і набралася вже міських звичок; вона віддається за селянина-рибалку, але не створює родинного щастя, бо надто велика різниця між культурою міста й села. В повнішій, але мелодраматичній вигляді побут робітничого загалу проходить у п'єсі „До безодні“. Тут перед глядачем виступають образи дівчини-крамарки, що кохає робітника-оббивача меблів, її товаришки-гультяйки, що водиться з картярем-мохачем і т. і.

В такій самій мелодраматичній формі дає комедія „Пошилися у дурні“ сільський побут — історію одруження молодих хлопців з любими дівчатами, яким перешкоджають їх батьки.

В серії п'єс на сучасні теми на сцені проходять всілякі зариси вже з нового радянського побуту. От герой-комуніст („Бабське село“) приїздить до села, де залишилися самі жінки, бо всі чоловіки пішли на війну; він хоче електрифікувати село, але йому не щастить. Або от уже радянський побут в ширшому масштабі. В п'єсі „Радянський чорт“ фігурує радгосп, партівець-комуніст, що працює там, якого селяни називають „радянським чортом“, дівчина-селянка з „незаконнародженою“ дитиною, октябрини її і т. д.

В наслідок того, що всі ці п'єси перекладені з інших мов, специфічно-національні риси побуту й героїв в них виступають у затушкованій формі, і твори ці дістають характер загально-побутовий.

Всі п'єси цієї групи виразно свідчать про зв'язок білоруської сцени із змаганнями старого театру, надто натуралістичного. Зокрема, цей репертуар зв'язує його з російським художнім театром

в початковому періоді його існування, коли він за вінець своїх досягнень мав відображення побуту в його дійсному вигляді.

Не зрідка в першому театрі ставлять перекладні п'єси, старі й нові, з фабулами соціального характеру, такими потрібними нашому сучасному суспільству. Серед них можна назвати: „Липневої ночі“ (з польського), „Павук та мухи“ (з польського, Северна), „Гімн праці“ (з російського Андрєєнка) „Повстання“ Фурманова, „Місяць з лівого боку“ Білбілоцерківського, „Сільський суддя“ Кальдерона, „Вільгельм Телль“ Шіллера та ін.

Перша з них „Липневої ночі“ дає таку знайому художній літературі картину кохання осіб, належних до двох соціально-різних клас, і глибокої трагедії, що відбувається на цім ґрунті. З одного боку багач-пан, з другого — красовиця-селянка, що її чоловік у москалях. Її кохає пан. Плодом цього почуття є дитина. Вертається чоловік, відбувається трагедія. П'яний, він забиває дитину і йде в тюрму.

В другій п'єсі „Павуки й мухи“ та сама тема соціальної нерівності між окремими особами; тільки вона стосується селянської родства; носіями соціальних протиріч тут виступають куркулі й бідняки. Особливо ця нерівність відчувається в сфері родинних стосунків: багаті не хтять ріднитися з бідняками і брати в них дівчат за себе. Драма Кальдерона „Сільський суддя“ теж дає картину класового суду; старий селянин чинить суд над аристократом-насилником.

Певним узагальненням ідей соціального характеру є п'єса „Гімн праці“, в якій дано символічну картину боротьби між працею й капіталом і тріумф першої над другим і т. д.

П'єси цього ряду ріднять білоруський театр з театром уже революційним, який момент соціальності намагається підкреслити в театральній виставі з найбільшою силою.

Особливе місце в цім ряду заступають п'єси Мольєра, що до їх звернувся тепер білоруський театр. Взяті три відомі комедії цього письменника: „Жорж Дантен“, „Міщанин у шляхецтві“, „Церемонні панянки“, тоб-то саме такі п'єси, які своїми темами найбільше відповідають вимогам революційного часу: в такій чи іншій формі всі вони трактують питання класових відносин.

Але близькість цих творів першої групи до інтересів нинішнього дня, крім суголосності тем їх і мотивів, збільшували ще всілякі злободенні вставки до тексту, на зразок того, що вбрання для пана Журдена („Міщанин у шляхецтві“) принесене з „Міншвею“, що білоруської мови треба вчитися з граматики Лесика, що в кінці листа до маркизи, як каже Журден, треба поставити: з комуністичним привітанням, що він — Журден перейдеться в новім убранні по Комарівці й Переспі (вулиці в Менську) та ін. Цей спосіб вставок, близьких до сатиричних реплік циркового комедіянта, знов показує, що білоруський театр засвоїв цю манеру в театра революційного, для якого вона дуже характеристична, часто як засіб агітаційного характеру.

До п'єс цього ж порядку, суголосних своїм змістом з настроями моменту, належить і драма „Жрець Тарквіній“, в якій елемент соціальних стосунків також виступає досить виразно (жерці й маса), але він ускладнений ще темами релігійного характеру. Ці теми переважають у ній і розроблені в душі антирелігійної агітки. З цього погляду цей твір також становить живу відповідь на запити нашої сучасності.

Так само суголосні своїми революційними картинами й настроями були і всім відомі п'єси „Апостол Сатани“ Б. Шоу, „Вовки“ Ромена Роллана, „Червона маска“ Луначарського.

Нарешті серед цих таки п'єс дореволюційного періоду треба ще відзначити п'єси суто-психологічні, які також найшли певне місце на сцені білоруського театру. Це такі п'єси, як „Іх четверо“ (з польського язика, Г. Запольський), „Польський єврей“ (з німецького, Вейнберга), „Спадщина“ (з французького, Подшера), „Ельга“ Гавтмана та ін. Основну рису творів цього порядку становлять так звані „переживання“, які головну ролю грали в історії реально-психологічного театру. Цей психологізм, що його сприйняв і білоруський театр, показує, що в даному разі був певний зв'язок між цими театрами. Особливо рельєфно ці „переживання“ виступають у п'єсі „Польський єврей“. В ній дано психологічну картину суду совісти, яку переживає убійник, що скористався з багатства своєї жертви. Ці докори совісти дуже виразно відділяються, бо проходять на тлі протилежних психологічних настроїв, а саме, серед весільних веселощів.

Крім п'єс старих, дореволюційних, перший білоруський театр за час свого існування створив ряд драматичних творів і нових, цілком суголосних духові сучасної революційної драматургії.

З погляду театральної поетики ці п'єси також не одноставні. Що до тематики вони діляться на три групи; спочатку ідуть п'єси з білоруської історії, потім — твори з темами сучасними і, нарешті, драми з мотивами з народної творчості.

П'єси першого ряду, з погляду стилю й літературного напрямку, теж поділяються на дві частини: п'єси стилю романтичного і стилю реалістичного.

Перші своїм змістом являють собою твори історичного характеру, але їх історичність не зв'язується з певним реальним моментом з минулого Білоруси; цей історизм абстрактного характеру. Тому й драматичне оформлення цього матеріалу набирає рис певного символізму і романтичності. Такі є п'єси „Коваль-Воевода“ Є. Мировича, „Машека“ його ж, „Панський гайдук“ Н. Бивавського та „Вир“ А. Романовича.

Перша з них дає абстрактно-символічну картину скинення панської влади (воеводи-польського пана) і тріумфу влади народної в постаті воеводи-коваля. Вся дія п'єси відбувається в умовах народнього життя і обставлена рисами побуту білоруського села. В другій п'єсі, в оточенні народньої фантастики — серед русалок, відьом, лісовиків і т. і. проходить історія відомого героя білоруських народніх переказів — Машеки, з його нападами і помстою над багачами-панами. П'єса Н. Бивавського в умовах історичних, що належать до XV—XVI віків малює картину боротьби крпаків-селян проти панів-дідичів. У „Вирі“ обставини далеких часів античності, і на першому плані стоїть боротьба між заступниками двох культур — християнської та поганської.

Перелічені твори своєю абстрактністю, хоч і офарблені в історичний колорит, нагадують собою той „символізм“, що був властивий театрові психологічному, зокрема, напр., російському художньому, коли він ставив п'єси Ібсена, Гавтмана, Андрєєва та ін.

П'єси другого порядку, навпаки, зв'язуються з певними подіями з історії Білоруси. Письмо в них суто-реалістичне. Така п'єса Є. Мировича „Кастусь Калиновський“, що змальовує історію польського повстання 1863 року, участі в ньому білоруса К. Калиновського,

діяльності двох урядів — білого на чолі з поляками — і червоного, білоруського, під проводом Калиновського, і приборкання його від генерала Муравйова — Віленського. Цей твір знов воскрешає традиції театру побутового й психологічного, які не раз зверталися до широких поставлень історичних п'єс.

Друга група — п'єси на теми сучасного нам життя. Сюди належать драми Є. Миновича „Кар'єра товариша Бризгаліна“, його ж „Перемога“, „Ноїв ковчег“ Н. Попова, „Все буде добре“ Романовича, „Над Неманом“ М. Грамики, „Змрок“ В. Шашалевича, „Крива долина“ („Крывая аблона. Чаму замоук гармонік над Дзвіною“) А. Романовича та ін.

Перша драма „Кар'єра товариша Бризгаліна“ малює побут сучасного білоруського села в умовах радянського будівництва його. П'єса дає яскраву картину „урядування“ в селі голови ради — жанр-дарма старого часу і його прибічників.

Друга п'єса „Перемога“ показує недавні дні з життя Білорусі — боротьбу робітників одного тартака з білополяками, боротьбу з руїною і вихід на дорогу соціалістичного будівництва. З цією п'єсою тематично зв'язана і драма М. Грамики „Над Неманом“, що змальовує революційний рух і життя західних білорусів в „демократичній“ Польщі.

„Ноїв ковчег“ ставить перед глядачем життя „колишніх людей“ (полковника, пані і ін.) в умовах військового комунізму; особливо виразно підкреслено їх непристосованість до трудового життя, що ставить їх часто в комічне, а заразом і тяжке, часом навіть трагічне становище.

П'єса Романовича „Все буде добре“ дає ряд побутових картин комічного характеру з сільського життя, виступають сільські дурники, що надають п'єсі багато гумору і дано картину сватання її ін.

„Змрок“ — п'єса з життя білоруського села в 1920 році. Перед глядачем відбувається боротьба двох соціальних груп села — куркулів і бідноти — за наділи землі. З цією боротьбою тісно зв'язана й боротьба в сфері родинних відносин — батьків з дітьми, що опинилися в двох ворожих таборах.

В „Кривій долині“ на тлі революційних подій розгортається історія переродження героя повісти — горбаня Якуба, що перед революцією під час супочивку грав у гармонію над Двиною і був щасливий платонічним коханням до міщанської дочки Амелки. Революція перероджує скривдженого природою героя, і він стає грізним головою ЧК, що пильно доглядає інтересів пролетаріату.

Всі ці п'єси виконані в фарбах реалістичних і відповідають вимогам театра натуралістичного.

Остання група драматичних творів з фабулами з народної словесності. То п'єси: „На весіллі“ Горбачевича, „На Купала“ Чарота-Кудельки. Тут побутовий народний елемент — картина білоруського весілля („На весіллі“), народні обряди в день Івана Купала („На Купала“) тісно зв'язані з фантастичним — з народними віруваннями білорусів, з їх вірою в відьом, русалок, чортів, в цвічену шапороть, у всілякі приміти і т. і. Це реально-казкові твори, що сполучають у собі елементи двох зазначених стилів — класичного й романтичного. Тут в однім творі єднається „побут“ театру натуралістичного і „фантастика“ театру умовно-естетичного.

Отже, загальний огляд репертуару першого білоруського театру за революційний період його життя цілком очевидно стверджує

висловлені раніш спостереження — а саме, його синтетичність, об'єднання традицій, властивих різним напрямкам в сценічному мистецтві минулого й теперішнього¹⁾.

2

Форми сценічного мистецтва, практиковані в першому білоруському театрі, ще виразніше підкреслюють зазначений від нас синтетизм, як певну теоретичну основу, на якій він будував своє буття.

Ми розглянемо окремо різні частини, що належать до театраль-ного оформлення.

Перш за все театральні будинки, що дісталися білоруському театрові спадково від старого часу, в яких відбувалася його робота, осталися що-до конструкції без змін.

Завіса була приналежністю всіх постав, без огляду на характер ставлених п'єс. З цього погляду, перший театр поки не пішов слідами театру революційного, що, як відомо, зрікся завіси й розкрив весь спектакль. Тільки в п'єсах Мольєра, залежно від стилізації самого ставлення їх, він набирив іншого вигляду; в нім була підкреслена особливість чисто Мольєрівських вистав; завіса була подвійна, перша суцільно-різнобарвна, друга в вигляді ширм — з матерії всіляких кольорів. Так само на виставі „Коваль-Вовода“, „Машека“, „На Купала“ завіса була виконана в дусі народнього білоруського малювання. На виставі п'єси Кальдерона „Сільський Суддя“, крім звичайної „старої“ завіси, фігурувала ще й друга (з темної матерії), яка поділяла сцену на дві нерівні частини: меншу — передню (просценіум) і більшу задню (сцена). Дія переносилася з сцени на просценіум, що відділявся на той час від неї цією другою, або середньою завісою. Таке улаштування завіси передавало до певної міри ті особливості, які становили приналежність еспанської сцени в 16—17 в.в. Саме поставлення Кальдеронівської п'єси в білоруському театрі й було організоване на принципах точного відтворення стилю-ности спектаклів еспанських.

Устаткування сцени теж осталося майже для всього репертуару без змін. На ній осталися її звичайні часті: сцена, авансцена, рампа і оркестра. Тільки під час вистави п'єси „Міщанин у шляхетстві“ знов для найбільшого наближення до стилю театру Мольєра, була знищена рампа і над оркестровою коробкою був зроблений поміст, що ішов на одній лінії з сценою і відображав просценіум, такий характерний для театру 17—18 віку. Просценіум фігурував і на виставі „Червоної Маски“, але з іншою метою, як у попередньому випадку; там було намагання додержати стилю, а тут просто для поширення сцени.

Крім того, в тих самих п'єсах Мольєра поширена була сценічна площа перенесенням дії з сцени в зал для глядачів. „Східний“ балет в комедії „Міщанин у шляхетстві“ виступав на сцену з зала для глядачів через просценіум. Так само в найбільш напружений момент дії (д. IV, яв. II), коли пан Журден гостить обідом Доримену й Доранта,

¹⁾ Кількість вистав окремих п'єс відколи існує театр розподіляється так: „Кастусь Каліновський“ був поставлений 105 разів. „Коваль-Вовода“ — 74, „Кар'єра тов. Бризгаліна“ — 47, „Міщанин у шляхетстві“ — 40, „Панський гайдук“ — 28, „Над Неманом“ — 26, „Вільгельм Тель“ — 24, „Жрець Тарквіній“ — 24, „Перемога“ — 20, „Машека“ — 19, „Вир“ — 17, „На Купала“ — 17, „Радянський чорт“ — 12, „Повстання“ — 12, „Ельга“ — 9, „Змрок“ — 7, „Крива долина“ — 7.

пані Журден являється на сцену знов із залі для глядачів. Так само вистава „Червоної Маски“ була перенесена в залу для глядачів, на сцені засідала президія, а зала являла її публіку, при чім актори, що зайняли місце в залі, подавали відповідні репліки на сцену.

Декорації в білоруському театрі що до стилю — двоякого роду. Почасти вони реальні, їх мета — можливо натурально подати показувані місця дії. Певна річ, їх правдоподібність не доходить до натуралізму, напр., художнього театру в періоді, коли цей театр змагався до нього, бо на те треба надто великих коштів. Одначе, в ідеї декоративне убрання було побудоване саме на принципах натуралістичного характеру. Найближчим до життя був натуралізм в декоративних обставинах п'єси „Ноїв ковчег“. Всі дрібниці в обстанові ідальні, в якій сходяться пожилці кімнат „Нова ковчега“, передбачено до такої міри, що справді утворюється повна ілюзія правди життя. Не забути були й бляшанки від згущеного молока, почеплені до довгої труби від „буржуйки“, для збирання опадів з сажею. По за тим декоративний реалізм мав досить обмежені розміри. Наявність декорацій, що залишалися від старого часу, давала змогу додержувати цієї правдоподібності тільки умовно. Дуже часто на виставах суто-реалістичних декорації мала тільки задня частина сцени, тим часом, як бокові сторони завжди були замінені рядами темних полотен. В таких декоративних умовах перейшли всі п'єси побутові, соціальні, реально-історичні.

Друга частина декорацій — чисто умовна. Коли в першому випадку умовність їх залежала від обмежености матеріальних засобів, що не давала широко розгорнути близькість до життя, то в другому ця умовність мала суто-принциповий, ідейний характер. Вона була подиктована змаганням до певного сценічного стилю — стилю умовного, який і підкреслював саме театральність вистави, а не натуралізм її. З цього погляду білоруський театр мав багато близького з театром естетичним.

Умовність декорацій мала двоякий характер. Коли ставлено п'єси з змістом із народніх творів („На купала“, „Весілля“ і т. і.) декорації мали казково-умовний характер; вони передавали саме фантастику народніх поглядів і містику релігійно-мітичних вірувань. Такі картини казкового саду, офарбованого в темно-фіялковий колір, в якім виступають відьми, русалки і ін.

Навпаки, в інших п'єсах декорації в умовному вигляді передавали сцени реального порядку. Особливо характеристичне це для драми „Коваль-воввода“; в ній, напр., зовсім умовно передано картину жаття хліба. Декорація являла собою спусковатий поміст, на якім правильними рядками були розкладені намальовані купки стебел пашні; жінці й жнії ритмічно одноманітними рухами передавали ілюзію жаття хліба.

В п'єсах Мольєра й Кальдерона умовність в декоративній обстанові залежала від того ж намагання додержати чистоту сценічного мистецтва обох драматургів. Тому, напр., в комедії „Міщанин у шляхетстві“ вся дія, що відбувається, згідно з ремаркою автора, в домі Журдена, проходить в обставинах умовного режисерського замислу: декорація з'являє широкі сходи, що провадять у велику кімнату Журдена, відділену від них завісою: дія здебільшого іде на тих сходах або коло них. Часом вони переносяться в кімнату, яка тоді „звільняється“ від завіси і зливається з сходами в єдину декорацію. В п'єсі Кальдерона, як уже зазначалося, згідно з традиціями

еспанського театру 16 — 17 в. в., дія йшла при „подвійних“ декораціях; перші передавали в умовно-реальному вигляді обстанову дії, показану в ремарках автора, другі — то серединна завіса, на тлі якої відбувалися деякі моменти драми.

В освітленню сцени білоруський театр здебільшого послуговується методами старого побутового театру. По старому освітлення йде від рампи і софітів. Але іноді він послуговується світлом, як окремим засобом сценічного оформлення. Він намагається в цім разі скористатися з тих способів, що їх культивують театри естетичні й революційні. Так, в комедії Мольєра „Міщанин у шляхетстві“ протягом цілого спектакля робив прожектор, що освітлював колом червоножовтого кольору головне місце дії; залежно від його переміщення на сцені, переходило на відповідне місце і світло прожектора. Через використання цього світла малося на меті доповнити й підкреслити ту строкатість офарблення й кольорів, що були на сцені — в декораціях, костюмах акторів і т. і., як того потребувала стилізація спектакля. В цім разі ми маємо уживання світла за принципами, практикованими в театрі естетичному.

Крім такого способу застосування світлових ефектів, білоруський театр уживав їх і в дещо іншому вигляді. Як і в революційному театрі, напр., у Мерхольда, при ставленні драми „Кар'єра товариша Бригалина“ над завісою був розміщений екран, на якім глядачеві передавалося число і назви окремих епізодів цього твору.

Велике місце в білоруському театрі було приділене музиці-оркестрі. Перш за все перед початком кожної окремої дії багатьох драматичних п'єс ішла музична увертюра, не зв'язана з спектаклем. Її давали, як таку, щоб утворити відповідний емоційний настрій у глядачів. Це до певної міри нагадує ті музично-пісенні увертюри, які ішли перед початком п'єси на еспанській сцені 16 — 17 в. в. і почасти англійській часів Шекспіра.

Крім того музика грає важливу роль, як складова частина вистави, тісно зв'язана з ходом дії. Це особливо треба сказати про п'єси „Весілля“, „На Купала“, де музика забирає багато місця при відображенні народніх мітологічних поглядів; тут вона зв'язана з хором і сольним виконанням ряду народніх пісень.

В інших випадках вона супроводить балетні інтермедії, які, загалом кажучи, забирають в багатьох п'єсах дуже багато місця, іноді замагаючи саму дію.

Особливо це доводиться сказати про п'єсу „Міщанин у шляхетстві“, яка до того ще й називається „комедією балетом“. Супроводить вона і численні народні танці з п'єсах з фабулами з народньої творчости.

Іноді музику вносять, бо того вимагає саме місце дії, прим., музика в ресторані („Червона Маска“), в кафе-шантані („До безодні“) і т. ін.

Найбільшої уваги варта музика і спів в драмі „Машека“ Є. Мировича, що передають в цій сфері стильність народнього побуту. Спектакль починається увертюрою оркестри, потім іде тріо білоруських лірників-сліпців. Під час дії під музику співають пісень русальних, колядських та ін., виконують чимало народніх тавців, серед них старі білоруські танці „толкачиха“ й „горобець“.

Замість оркестри часто грають і окремі інструменти. Прим., в п'єсі „Тіні“ А. Аляхновича грає шарманка, символічно передаючи сумний настрій на похоронах героя; це нагадує „скрипки“ в Андрєєва в його п'єсі „Жизнь человека“.

Багатство музики на театральній сцені в таких чи таких значеннях її показує вплив різних починань в обсягу застосування музики в естетичному театрі; можливий далекий вплив і таких закладів театрального характеру, як мюзік-холл, цирк, які в сучасному революційному театрі грають велику роль.

Після всіх перелічених атрибутів сценічної форми залишається головний герой її — білоруський актор.

Зовнішність його — костюм і грим — загалом становить собою спадщину старого передреволюційного часу. Тут істотних змін, прим., заведення „прозодежі“, як це ми бачили в революційному театрі Мерхольда, не сталося. Досі остається традиція минулої пори.

Що до гри білоруського актора, то в ній притягає увагу два істотних моменти. З одного боку можна відзначити намагання обернути гру в самодоволящу майстерність, видовишне театральне мистецтво. Це впадає в очі особливо в п'єсах Мольєра, де нескладний і мелодраматичний зміст п'єси заслоняється грою актора, де він (зміст) мало впливає на глядача і не залишає в нім великого враження, його в кожному разі відсуває мистецтво гри актора, а також музично-балетні інтермедії на задній план. Так чи сяк, але в тих п'єсах гра актора, як самодоволяща річ, виявляється виразніше й ясніше. Однак, білоруський театр не розглядав гру актора, як видовишний принцип, як суть театрального мистецтва.

Звичайно, її цінено в зв'язку з п'єсою, як „представлення“ певної дії, як її театральне оформлення. З цього другого боку її й розглядали в білоруському театрі найчастіше і перш за все.

Через те гра актора залежала від характеру тої п'єси, яку ставлено на сцені. Твори психологічні порушають актора на „переживання“, себ-то на таку гру, яка становить суть театру реально-психологічного. Ці „переживання“ становлять характеристичну особливість таких ролей, як, прим., блазня в п'єсі „Коваль-воєвода“, бурмистра Матеса в п'єсі „Польський єврей“, батька, сина, матери в „Тінях“ та ін.

Навпаки, в драмах побутового, соціального й історичного характеру гра актора має на меті головню як-найбільш натурально відтворити героя, його мову і вчинки. Тут перед нами традиція того ж театру натуралістичного, зокрема художнього, але в той період часу, коли натуралізм гри становив основне гасло його теорії.

Відзначаючи ці два основні засоби у грі акторів білоруського театру, треба ще показати на одну особливість у ній, яка є наслідок впливу принципів сучасного революційного театру; це — внесення в гру трюкізму в формі скакання, перекидання й інших засобів циркових клоунів. Цей трюкізм вводять у мольєрівські п'єси, головню в комедію „Міщанин у шляхетстві“.

Крім того, ставлячи п'єси Мольєра, щоб додержати їх стильности, впровадили роль „оратора“. Він, як відомо, був важливою властивістю французького театру в 17 віці. Роль його там полягала в тім, що він складав афішу для спектакля, а також усно анонсував після закінчення вистави п'єсу, як мала йти другого разу. В білоруському театрі актор-оратор появлявся перед публікою на початку спектакля і коротко в віршовій формі з'ясовував способи й форми ставлення комедій Мольєра в умовах білоруської сцени, потім він же оповіщав про початок кожної окремої дії.

Отже, в своїх цілях і в своїм характері гра білоруського актора була складна. Тут, як уже зазначено, вирізнялося, принаймні, два

головних момента: ролі з „переживанням“, і ролі натуральні. Для їх виконання, без сумніву, треба було великої роботи й чималої сценічної освіти. З цього становища білоруський театр вийшов з великою честю. Його робітники часто мусіли сполучати в однім акторі цілком різномірні змістом і формою драматичні ролі; прим., з одного боку роль блазня Блазина в драмі „Коваль-воєвода“, роль з глибокими „переживаннями“, а з другою — роль Бризгаліна („Кар'єра товариша Бризгаліна“), роль суто-реалістичну, що потребує уміння відобразити „представити“ типові риси героя — голови волосного виконкому. В обох випадках театр розв'язав це становище з безперечним успіхом.

Відзначаючи взагалі чималі здобутки в театральній грі білоруського актора, треба підкреслити і провідну роботу в ній режисерів театру — Н. Попова (сезон 1925/26 року) і Є. Мировича (сезони з 1921 по 1928 рік). З їх участю білоруський театр переміг і ті труднощі в своїй організації, які залежали від зовнішніх обставин. Так само вони ж були головними керівниками, що вели білоруський театр через весь час до того синтетичного шляху, який становить його основну суть і характерну особливість.

Резюмуючи загалом досягнення білоруського театру за зазначений період часу, треба як найвиразніше підкреслити такі тези.

В обсягу драматургії, вийшовши з умов, звичайних під час переходу до театральних вистав в державному масштабі, в обстанові певного політичного, соціально-економічного і театального оточення, білоруський театр за цей період спромігся знайти потрібний синтетичний напрямок і викреслити на його тлі певні змагання чисто-національного характеру; утворені й поставлені того часу білоруські п'єси — то є підвалина, на якій піде дальший розвиток білоруської театральної драматургії.

Сценічне оформлення, яке виробляв і уживав білоруський театр протягом відзначеного часу, також свідчить про створення, на основі загально-театральних принципів, специфічно-національних положень, які в загальній сумі дають ґрунт для дальшого їх поширення і обертання їх уже в певну систему — в білоруське сценічне мистецтво. Особливо плодотворче в цім раз звернення до народнього мистецтва — художнього, музичного, образотворчого і т. і. В нім те живе джерело, з якого білоруський театр зачерпнув багато глибоко дієвих рис, що дали, застосовані до театального мистецтва, великі успіхи, саме в царині створення національно-білоруської сцени.

ДРУГИЙ БІЛОРУСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ТЕАТР

1

Другий білоруський державний театр, як певна суцільна організація, утворився органічно з першої білоруської художньої студії, що аложилася 1921 року. Поставши того року в Менському, вона тоді ж перенесла місце своєї роботи в Москву і там проходила свій курс вивчення театального мистецтва. Студія кінчила свої роботи на весні 1926 року, а з осені того року вона була декретом Наркомпроса Білорусі перетворена в другий білоруський державний театр.

Умови, в яких відбувалася робота другого театру, особливо коли він ще був театальною студією, були приблизно такі самі, що й для першого білоруського театру, а також для театру народнього, переїзного.

Під час свого учіння спершу під проводом артиста МХАТ Л. Бондарева, а потім режисера В. Смишляєва, студія сценічно оформила серію п'єс, які й стали основою для її драматичного репертуару. Першою п'єсою, що обробив цілий колектив студії, була народня драма „Цар Максиміліян“. Потім були вибрані п'єси з класичного репертуару—драма Евріпіда „Вакханки“ й Шекспіра „Сон літньої ночі“.

Після реорганізації студії в державний театр театральна діяльність його почалася в м. Вітебську і проходила там протягом сезону 1926/27 р. з виїздами на гастролі в міста Полоцьк, Могилів і інші провінційні центри Білоруси. Театр обслуговує і міську людність зазначених пунктів і широкі робітничі маси. Свої спектаклі театр ставив переважно в будинку колишніх міських театрів, але часто вистави давано безпосередньо на підприємствах—в робітничих клубах. Другий сезон 27/28 року театр перебував у Менському, продовжуючи й тут ту саму роботу обслуговування і міських обивателів і робітничих кол міста. Спектаклі ставлено і в будинку Менського міського театру і в робітничих клубах і аудиторіях. Вся робота другого театру протягом цього часу відбувалася під проводом чотирьох режисерів з складу трупи: Н. Міцкевича, К. Саннікова, Т. Сергійчика та І. Чайківського.

Тих два сезона репертуар театру складався з п'єс двоякого роду—старих і нових. Серед перших більшість („Цар Максиміліян“—народня драма, „Минулих років“ Іллі Бена, „Ерос і Психея“ Жулавського, „Пинська Шляхта“ Дуніна-Марцинкевича та ін.) була саме таких, які були ближчі до настроїв радянського суспільства і більше чи менше зачіпали питання соціального порядку,—головно теми класових поділів. Часом в деяких з них, відповідно до потреб дня, роблено зміни й доповнення, щоб надати їм більш сучасного характеру. Разом з тим, вибираючи п'єси старі, театр оглядався іноді й на мотиви іншого порядку. Театр ставив класичні п'єси („Сон літньої ночі“ Шекспіра, „Вакханка“ Евріпіда) для того, щоб актори могли показати майстерність свого сценічного мистецтва, свої досягнення в обсягу театральної гри на широкий розмір.

В тім самім списку старих п'єс, які брав другий театр до свого репертуару, можна відзначити й драми побутового характеру („Модний шляхтич“ К. Каганця, „Чорт і баба“ А. Аляхновича та ін.), ці п'єси, так чи сяк, зачіпали такі, власне, сторони народнього побуту, які нині є найактуальніші і становлять предмет культурного перебудування, культурної революції (народні забобони, міщанство в побуті і т. і.).

Нові п'єси, що входять в репертуар другого порядку—всі на теми з сучасної нам дійсності. З них деякі—переклад з російського язика („Розлом“ Б. Лавренєва, „Коли співають півні“ А. Юр'їна), а другі—в п'єси суто-національні, написані білоруськими драматургами. Одні з них—„Апраметная“ (Пекло) В. Шашалевича—подають в символічних образах минулу долю Білоруси, другі з'являють сучасний революційний побут („Коло Тераси“ М. Грамики, „Остап“ Андрея Глоби).

Крім того, театр широко послуговувався для вистав всілякими мініатюрами („Гавань“, „Парикмахер з Беріяга“, „Пинська шляхта“ і т. і.), ставлячи їх, головно, в робітничих клубах для широких кол глядачів¹⁾.

¹⁾ В сезоні 1926/27 р. театр дав 97 вистав, з них в м. Вітебську 79 і під час гастрольних подорожів 18; 1927/28 р. дано 92 спектаклі; „Царя Максиміліяна“ ставлено 14 разів, „Апраметную“—3, „Астап“—6, „Сон літньої ночі“—11, „Минулих літ“—8, „Коло тераси“—14, „Вакханки“—5, „Розлом“—13, „Коли співають півні“—2.

Оригінальні білоруські п'єси варті докладнішого розгляду.

Драму „Цар Максиміліян“ обробив актор і режисер Б. Д. Т.¹⁾—Н. Міцкевич на підставі тексту А. Ремізова і записів цієї драми, зроблених у Менському і в Річицькому повіті. Вона складається з двох дій з інтермедією. В основу драми положена ідея вікової боротьби широких робітничих мас з соціальною нерівністю і сваволею владущих клас, боротьба за права на особисте життя. Перед глядачем проходить спершу сцена захопленого відношення народа до царя Максиміліяна. Незабаром, однак, відносини міняються. Деспотизм царя Максиміліяна і його змагання годити тільки власним інтересам та бажанням роблять кінець довготерпливості народніх мас. Вони судять свого царя.

„Віковична правда болюча“, до якої так змагається весь час народ, являється в образі Ричарда-волата, що робить кінець самодержавству царя Максиміліяна.

Досі по різних закутках Білоруси драма „Цар Максиміліян“ живе повним життям. Її грають на всілякі свята, головно, на різдвяні коляди, а також показують у білоруській бетлійці. Текст її в процесі безнастанного перероблення, відповідно до потреб даного моменту. З цього погляду оброблення цієї драми артистами другого театру в дусі соціальних змагань сучасності цілком гармоніє з тим, що відбувається з нею і серед народніх мас.

Коли драма „Цар Максиміліян“ має відношення, перш за все, до минулого, історичного Білоруси і лиш в окремих натяках до сучасного, то друга п'єса „Астап“, яку написав Андрій Глоба, уже цілком належить до побуту наших революційних днів. Коли першу п'єсу можна і слід назвати історичною драмою, то друга є побутова комедія з радянського побуту. Молодий селянський хлопець Остап, колишній червоноармієць, любить селянську дівчину Марусю, а вона любить його. Але хутко Остапа викликають на службу в Москву. Тут герой, недосвідчений і слабовольний, потрапляє в сіті спекулянта й проститутки, які примушують його вчинити ряд службових злочинств (хабарництво, протекціонізм та ін.). Від свого села і взагалі від широких мас народу Остап цілком одривається. Земляків, що приходять до нього, він не пізнає вже і відправляє назад без нічого. Кінчиться комедія арештуванням Остапа.

В своїх загальних ситуаціях драма „Астап“ не відбиває чисто білоруських умов сучасної дійсності. Її зміст відтворює взагалі явища сучасного радянського життя. Спеціально білоруських рис цієї п'єси надають тільки окремі деталі, що входять до її змісту. Сюди належать перш за все пісні, співані на святах жнив (перша дія): „Ой, мє поле зваявалі“, „Чыста поля чарназем“, „Горалачка, мая веселуха“, „Эх ты гаю, эх лясок“. Потім, зовнішнє оформлення (декорація й костюми) мають також білоруський характер. На тім і кінчиться її „білоруськість“.

Фабульна канва драми „Пекло“ („Апраметная“) відтворює загально-поширену тему про те, як молода дівчина попадає до чарівника і він її усипляє. Приходять богатирі і визволяють її, вбиваючи відьмака. В ці рамки вставлено такий зміст. Старий розказує дітям Павлику й Ганні казку про Олену, про те, як вона попала в руки відьмакові. Діти засипають і всі дальші події уявляються їм як сон. Відьмак, сидячи, як павук, на своїм павутинні, обертає дітей у собак, а Олену

¹⁾ Веларускаго Дзяржавнаго Тэатру.

успіває. Далі відбувається довгий танець відьом та чортів — вірних слуг відьмакових. Тим часом з'являються богатирі, що хтять урятувати Олену, але потрапляють у павутиння і разом з іншими, що попали сюди раніше, мусять нести важку роботу. В однім богатирі, Янкові, закохалася найкраща відьма „Апраметная“ — коханка самого відьмаря. Вона звільняє його з тенет павукових, але зараз по тім умирає, бо переступила визначені їй межі. Янко визволяє Олену й своїх товаришів з неволі і забиває відьмаря на його тенетах. Він еднається з Оленою, бо кохає її. В епілозі діти прокидаються і повідають свій сон, як Янко врятував з відьмаревих рук Олену.

Ця п'єса — символічна і з історично-політичного погляду, і з національного. В першій випадку має вона на оці події 1905 року, коли був натиск „світлич“ сил (виглядів) на „лихі“ (відьмаря), що закінчився, однак, поразкою перших і відьомським шабашем. Третій акт визначає наші дні, а саме, тріумф революції, коли богатирі потинають відьмаря й дарують усім пригнобленим визволення. З національного погляду п'єса визначає пригноблення Білоруси (Олени) від царизму (відьмаря-павука) і звільнення її з-під гніту тої влади.

Драма „Коло тераси“ належить до числа п'єс сучасних темою, споріднених з тими, які лежать в основі драматичних творів К. Треньова: „Любов Яровая“, Д. Щеглова: „Елена Толпіна“, Б. Лавренєва „Розлом“ та ін. Вона розробляє дві теми, які ідуть почасти паралельно, почасти переплітаючись одна з одною. Перша — тема розшарування соціального, а друга — родинного. Обі розгортаються на тлі революційних подій напередодні жовтня. Перед глядачем переходить картина двох світів — старого й нового. На боці першого — сім'я великого провінціального поміщика на чолі з самим „его превосходительством“, морським відставним генералом. Другий репрезентований матросом Барикою, садівником Сисовим, братом „его превосходительства“ доктором Андрієм Геннадієвичем та ін. Боротьба іде на двох фронтах — соціальному (селяни на чолі з матросом Барикою намагаються взяти маєток „его превосходительства“) і родинному (син генералів Никола — офіцер згвалтував дівчину Таню, дочку садівника, що була його звідною сестрою, не знаючи тайни її народження) і кінчиться перемогою нового світу.

Як можна бачити із попереднього, репертуар другого театру також має синтетичний характер, як і драматургія першого театру. З цього погляду їх шляхи майже однакові.

2

Зовнішнє сценічне мистецтво другого білоруського театру ішло двома напрямками — реальним і конструктивним. В обставі реального оформлення пройшли п'єси „Остап“, „Розлом“, „Коли заспівають півні“ та ін. Ставлячи ці твори, театр ішов дорогою старої побутової сцени. Головна мета таких постанов була в тім, щоб реально відбити театральню відтворюване життя, тому декорації, костюми й увесь взагалі театральний реквізит в цих поставах відтворює ту конкретну обставу, яку диктує зміст п'єси.

Драма „Розлом“, прим., розгортається серед декорацій, що з'являють звичайні родинні кімнати — їдальню, або вітальню, обставлені звичайним асортиментом меблів, а також на чардаку великого корабля, відтвореного на сцені з додержанням потрібних реальних деталей цієї споруди.

В таких самих „натуральних“ умовах проходять і інші перелічені вище п'єси. Тут, як уже відзначалося, головне завдання театру полягало в тім, щоб створити ілюзію цілком реальних зовнішніх обставин, і це завдання другому театрові майже завжди щастило розв'язати. Часами реалізм в обставі передбачав найменші дрібниці, напр., в тій самій п'єсі „Розлом“, кидаючи лейтенанта фон-Штубе в море, не забули показати на сцені плеск води, що вдарилася в обловок корабля після того, як людське тіло впало в морські хвилі. Реально відтворено також обставини німецького провінційного містечка і в п'єсі „Коли співають півні“.

Іноді, а саме, ставлячи драми чисто-білоруські, театр мусів мати на увазі й додержання правди що-до національно-білоруських особливостей. Ці змагання теж були досягнені з чималим успіхом. З цього погляду дуже характерні декорації й костюми в п'єсі „Остап“, а саме в першій її дії, що відбувається в білоруському селі. Всі обставини, що відтворюють сільське свято жнив витримані в широкі білоруських тонах. В перспективі дано картини й деякі річеві деталі білоруського села, виступають сільські дівчата й парубки в національно-білоруських убраннях, виконують національно-білоруські танці і т. д.

В складнішому вигляді перед глядачем відбуваються вистави конструктивного характеру, які знов же поділяються на дві групи реально-конструктивні й умовно-конструктивні.

В умовах реального конструктивізму ставлено п'єсу „Коло тераси“. Дія цієї п'єси, як відомо, цілком реальна, але вона вся проходить в конструктивній обставі. На середині сцени є кругла площинка, на якій, як у колесі, обертається її середня частина. На цій площинці побудовано павільйон в вигляді круглої альтанки садового типу, але тільки в формі одної половинки, розрізаної вертикально; одна частина — півколо павільйона з вікнами й дверима, а друга сторона, розрізана по вертикалі, показує середину цього павільйона з столиками, що в нім є, стільцями і т. ін.

Така сцена, обертаючись перед очима глядачів, просто серед дії, дає змогу швидко, без особливих перемін декорацій, переходити від одного явища до другого.

Крім того, такого роду конструктивна обстава в певних випадках надзвичайно придатна для символічного відображення деяких ситуацій грані п'єси. Прим., в тій самій драмі „Коло тераси“ завдяки саме тому, що сцена обертається, дуже добре передано думку про відірваність повітового комісара-есера від народу. Комісар говорить свою „умовляльну“ промову, але народ його не слухає і віддаляється, бо народ за більшовиків. Оратор біжить за юрбою, бажаючи таки накинути їй свої думки, але біжить на одному місці по сцені, що обертається; його біг є біг на місці, себто він безрезультатний.

Умовно-конструктивна постава була здійснена, коли grano п'єси „Апраметная“ і „Царь Максиміліан“.

В першій п'єсі декорація являє собою тенета павукові (з мотузків), перетягнені нахилено через цілу сцену. Вся конструкція їх цілком розкрита. Сам відьмар звичайно сидить в центрі своїх тенет. Костюм його червоний, нагадує убрання Мефістофеля. Він символізує собою кривожерність цього героя і взагалі темні властивості його натури. Тим часом костюми богатирів світлі, визначають собою високу мету їх учинків.

В конструкціях тенетних декорацій відбуваються, паралельно з тим як іде дія, певні зміни. В одному акті (події 1905 року) деякі прямокутники тенет заштриховані червоними полотнами, що повинне відбивати в зовнішній обставі зміни, що відбулися в змісті п'єси: був революційний (червоний) натиск світлих сил проти темних, який кінчився поразкою перших і тріумфом других. Крім того, в ті самі конструкції тенет в тій самій дії внесено й інші деталі: сітки, дерево і т. д. Ці аксесуари визначають, що відьмар змінив свої позиції новими перепонами після атаки богатирів.

Костюми деяких співборців відьмара мають в собі натяки на те, що їх властитель — представник високої царської влади; вони одягнені в військові костюми з усілякими орденами, мають зброю, плітки і т. д.

Друга п'єса „Цар Максиміліян“ також відбувається при конструктивних декораціях, що визначають павукову будівлю. Центральна частина сцени — це трон царя, визначає голову павука, середня частина це — символ його толуба, а долішня — симетрично положені сходи й поруччя — визначають його ноги й саме павутиння.

В конструктивних виставах багато місця заступає музика, так званий „звуковий монтаж“. Символізація спектакля поширюється не тільки на зміст драми і на декоративно-костюмне оформлення, але й на музичні інтермедії. В „Апраметній“ вся дія іде при звуках глухої музики оркестри, покритої зверху в оркестровій коробці спеціальним накриттям. Загальні мелодії цієї музики гармонують з настроєм дії. Коли сценою владають темні сили, ця музика звучить лиховісними шумовими звуками. А коли появляються світлі богатирі, то зараз міняється і загальний тон її; розлягаються звуки бадьорого зазивного маршу.

Так само багато місця музиці приділено і в „Царі Максиміліяні“. Вона звучить, щоб підкреслити ритмічність у виконанні ролів, щоб загострити окремі найважливіші моменти в змісті дії і взагалі, щоб об'єднати те єдине суцільне враження, яке створює слово (п'єса), річ (декорація та ін.) і звуки (музика). Одно слово, музика втягається в драматичну дію і в організацію спектакля.

Іноді музика так переймає цілу дію, що поглинає самі слова п'єси, обертаючи їх у пісню. Така є, прим., гарна з театрального погляду сцена символічної роботи богатирів, що їх полонив відьмар; вони роблять, як бранці, при звуках своєї сумної пісні.

Велико важать в конструктивних виставах і світлові ефекти. Їх призначення — в тім, щоб раз-у-раз світлити саме те місце сцени, на якому йде дія, раз-у-раз, з допомогою світла, тримати увагу глядачів зв'язану з пливом п'єси. В цім разі світло відбуває, власне, ті самі функції, що й музика — заокруглення, об'єднання в одну цілість усіх сценічних моментів вистави, що впливають на глядача.

Крім того, уживання прожекторів, що освітлюють певні часті сцени, вносило чималу динамічність у виконання п'єси. Завдяки рухливому світлу актори могли швидко міняти сцени й епізоди перед очима глядачів, перекидаючи дію з одного кінця кону на другий. Увагу глядачів ця динаміка гри безперечно дуже збільшувала.

Гра акторів другого театру, залежно від характеру репертуарного матеріалу, мала подвійний характер — реальний і біомеханічний. В першій випадку уживано засобів традиційного театрального мистецтва, що реально відтворювали вчинки й настрої живої людини, яка виступала на кону. В другому — в основі гри лежав так званий принцип біомеханіки (запроваджений в революційному театрі Меєр-

хольда), при якій актор показував не тільки „душу“, але й мистецтво свого тіла; він виводив на сцену цілий „механізм“ всяких фізичних вправ, гімнастики, спортивної тренівки, акробатики і т. д. В обсягу обох способів гри актори другого театру, відбувши довгу науку, показали глядачеві чималі досягнення. При тім, як і в театрі Меєрхольда, в практиці роззначення ролів поміж акторами другого театру можна бачити приложення принципу підпорядкування окремого актора-індивідуума інтересам цілого колективу. Дуже часто актори перших ролів грають в деяких п'єсах амлуа зовсім неважних персонажів і навіть безсловесних статистів. Навпаки, другим акторам дають важливі ролі і, значить, змогу показати і тут своє сценічне мистецтво.

Другий театр, як і перший, послуговуючись загальними засобами театральної системи, змагається також утворити спеціально-національні особливості в театральному мистецтві і досяг у цім визначних наслідків.

ПЕРЕЇЗНИЙ НАРОДНИЙ ТЕАТР

Крім театрів державних, що обслуговують, головно, міську людину Білоруси, на її території діє і третій театр народний, переїзний під орудою режисера В. Голубка.

Історія створення цього театру належить ще до передреволюційного часу. Згадано про це і в книжці Аляхновича: Беларускі театр (ст. 106 і далі). Проте, як певна театральна організація, цей театр викристалізувався аж за наших днів. Нині він має цілком самостійне становище.

Театр В. Голубка обслуговує переважно провінцію — білоруське селянство. Він їздить по околицьких містах, районних містечках, окремих селах і слободах і, використовуючи кожне підхідне приміщення, ставить там свої спектаклі. Постійного свого будинку він не має. Проте, робота його іде дуже інтенсивно. Кількість спектаклів, що він поставив, відколи існує, дуже велика¹⁾.

Репертуар цього театру становлять головно п'єси самого режисера В. Голубка. Їх є понад сорок і всі вони побутового характеру з фабулами історичними або сучасними. З них найбільше подобаються п'єси: „Ганка“, „Плотарі“ („Плытагоні“), „Безрідні“, „Остання зустріч“ („Апошняе спатканьне“), „Пінська мадонна“, „Василь Хміль“, „Писареві іменини“, „Підкидьок“, „Пан Сурина“, „Помста“, „Душогуби“, „Золотий бог“, „Князь Кочергин“, „Суд“, „Люди“, „Проміньчик щастя“, „Двоєженці“, „Гість з каторги“ та ін. Часом ідуть і п'єси Аляхновича („Тіні“), Я. Купали („Паулінка“) та ін.

Сценічне оформлення цього репертуару спочиває виключно на традиціях старого побутового театру.

Декорації, часом дуже немудрі й прості, костюми, грим, сама гра акторів — все це стоїть і тепер на традиціях давнішого побутового театрального мистецтва.

Робота цієї другої трупи, з культурного погляду дуже корисна, відбувається рішучо в умовах епічного характеру. Вона дивно нагадує історію театральної справи за часів Шекспіра. Деякі штрихи дуже цікаві.

¹⁾ 1920 рік — 42 спектаклі; 1921 р. — 173; 1922 р. — 225; 1923 р. — 253; 1924 р. — 140; 1925 р. — 152; 1926 р. — 181; 1927 р. — 202 (з них в Менському 70 спектаклів, 18 концертів, в провінції 94 спектаклі і 20 концертів); 1928 р. до 1/IX 126 спектаклів та вистав.

Вже саме те, що режисер цього театру — В. Голубок одночасно є і актор, що грає головні ролі, і автор п'єс, які майже виключно ставить його трупа, і декоратор, бо здебільшого він сам пише їх — все це так живо воскрешає обставини, серед яких жив шекспіровський театр.

Вся його трупа, в якій є й сім'яни режисера, тісно з'єднана і підлягає принципам колективної творчості на сцені. П'єси, які В. Голубок чисто пише не в тихому робочому кабінеті, а в умовах театральної атмосфери, призначені тільки-но для вистави; тому велика більшість їх залишається в рукописах; надруковано тільки одну п'єсу „Суд“. Часто ці твори сила творчого колективу виправляє або міняє, пристосовуючись до наявних засобів сцени. Ці явища так яскраво нагадують картини життя театрів на Темзі.

Далі, той провінційний глядач, що становить контингент театральної публіки на виставах переїзного театру, також барвисто відтворює образи англійських „джентльменів“ всіляких класових рангів — від багатого купця, до простого задимленого робітника.

Цей сучасний глядач, як і його далекий предок, дуже невибагливий і скромний в своїх театральних вимогах. Уже зазначалось, що декорації здебільшого були вельми прості й немудрі. Часом їх і зовсім не буває, або ж вони не цілком відповідають тому, що мусіло діятися на сцені. В такому разі режисер брався на ті способи, які практиковані в англійському театрі. Він виходив на сцену й казав публіці: п'єса потребує декорації льодоплаву, але ми її не маємо: доведеться уявити, що ви бачите, як крига йде. Отже, починаємо... Це мимохіть нагадує ту дощечку з написом „Лондон“, яку, за переказом, перед початком вистави служник в англійському театрі виносив на авансцену і чіпляв до завіси; вона мусіла показувати публіці місце дії.

Цей глядач не відчуває тих елементарних невідгидів, на які він іноді натрапляє під час вистави. Дуже часто другій групі доводиться грати, особливо в селах, слободах, — в простих балаганах, в яких живуть цілі зграї кажанів. Коли публіка збереться і на сцені з'являється світло, ці тварини цілю масою летять на нього, сідають на білі костюми акторів, але це не турбує ні глядача, ані актора; обидва, не зважаючи на кажанів, віддаються спектаклеві.

Як і за часів Шекспіра, цей глядач невибагливий на місця в залі. Він уміщається на рампі, на суфлерській будці, на дошках розібраної стелі і т. ін.; словом — він скрізь — перед актором, з боку від нього, за ним і над ним; часами він, захоплений видовищем, висуває голову крізь вікно декорації і так дивиться, поки йому зроблять зауваження актори.

Взагалі, він дуже уважний до сценічної гри і, як шекспіровський театрал, часто забуває, що те, що він бачить, робиться на театральному помості, а не в дійсності. Прям., коли героя драми, згідно з п'єсою, має вдарити особа, що стоїть позад нього, то глядачі часто зриваються з місць і, бажачи остерегти героя, починають кричати: „позаду, позаду, позаду“! Або в іншому випадку героєві потрібні були папіроси, але він забув їх, як того й вимагала дія; герой з цього приводу висловлює жаль. Несподівано один з глядачів встає, розкриває портсигар і подає заготовку. Все це показує також тісний і живий зв'язок театру з глядачами, який так характеризує театр Шекспіра.

Але між глядачами, як і за Шекспіра, існує класовий поділ, і між окремими соціальними групами часто можна спостерігати

„театральне змагання“, ба навіть ворожнечу. Як за далеких шекспірових часів перші ряди звичайно забирало вельможне панство, так тепер, за наших часів, ці місця запосідають провінційальні непмани, що мають змогу дорожче заплатити за квиток. Та от з'являються селяни і, не кажучи й слова, вважаючи, що театр народний, наганяють усіх з перших місць і самі сідають на них; іде лайка, сварка, глузування. Обставини чисто шекспіровські!

Всі ці умови, серед яких відбувається театральна діяльність, є однаке дуже добрі показники. Якщо продовжувати аналогію з шекспіровським театром, то доводиться сказати, що театр Голубка створює тверді й глибокі підвалини „театрові всенародному“, справжньому, „театрові ентузіазму“, що захоплює дружньою колективною грою актора, драматурга й глядача.

До ХХV-ти річного ювілею художника С. І. Слободянюка - Подоляна

На долю Ленінградського Українського Будинку Освіти випала почесна роля шанувати ХХV річний ювілей українського художника С. І. Слободянюка - Подоляна.

Для нас С. І. особливо близький тим, що, маючи цілком пролетарське походження, він через все своє життя зберіг своє пролетарське обличчя і вибившись, як казали, „в люди“ і зробившись відомим художником, не відірвався від рідного кола, а навпаки всього себе присвятив службі на користь пролетаріату. Він один з перших прийшов до Будинку, щоб віддати свій талант і свою плодотворну працю на користь своєму земляцтву. На жаль, я не можу визнати, що його належно оцінено, навіть ця ювілейна виставка, на яку він чесно заслужив, запевне не відбулась би, якби він не приклав до неї своїх власних трудів з ранку до ночі на протязі цілого місяця. В цій статті я хіба встигну змалювати головні риси з його життя, та й то в коротеньких словах.

С. І. народився в 1877 році в м. Літині на Поділлі в родині тесляра. Лишившись рано сиротою, він доброю ложкою сьорбнув лиха, багато за пробував хлібів, починаючи з пастушого. Був ковалем, чинбарем і тільки опинившись в Одесі, де служив продавцем в крамниці взуття, він вперше наблизився до мети свого життя, якої прагнув з дитинства, вступивши до школи малювання. Потім їде вчитись до Москви. Але й тут він мусить працювати на чинбарській фабриці, щоб мати можливість вчитись. Праця й талант роблять своє діло і в 1902 р. він вже дебютує на Московській виставці передвижників і його зразу помічають, як талановитого художника, і Слободянюк - Подолян одержує можливість вчитись у таких великих майстрів, як спершу Суриков, а далі й Серов. Потім Петербурзька Академія Мистецтв і нарешті подорож до Італії. Мимоволі згадується тут батько Тарас: — „Кирилівка й Рим!“ А тут „Літин і Рим!“ Сирота пастушок і академік. Крім академії С. І. скінчив педагогічні курси коло неї й археологічний Інститут. А далі вже пішло звичайним шляхом життя талановитої людини і, якби не його надзвичайна чемність та безсербність, він би досяг багато більше того значного, ніж він досяг таки лише своїм трудом, лише своїм талантом без будь якої допомоги. 1912 року виходить його картина „Буря та спокій“, за яку йому присуджено ім'я художника, 1913 р. на всесвітній виставі в Мюнхені він здобуває почесну відозву, 1914 р. за портрет проф. Беклемішева Академія надсилає йому адресу, яка збрала безліч підписів таких велетнів як Серов, Нестеров, Маковський, Репін і багато подібних. З 1912 по 1918 завідує художньою школою при Академії, з 1918 по 1923 працює на Україні, а саме в Винниці, де вгрунтовує музей, якому дарує свої труди і збирає для нього багато пам'яток мистецтва славетних імен Ренесансу, між інчим Караваджо. В 1923 році С. І. переїздить до Ленінграда, запрошений до Робфаку ім. Герцена навчати графіки. До Будинку Освіти він прийшов одним з перших, скерований до мене одним з наших спільних знайомих письменників, і я радий признатись, що мені першому довелось познайомитись з ним і зацікавити його в роботі Будинку, якої з того часу він не покидав до цього дня.

Враження дитинства глибоко западають йому в душу і він на віки лишається українським художником і по тематиці його картин і по соковитості його фарб і по ширині замаху. Його сонце — світить і гріє, його фарби співають, радує око рідністю кольорів. Але будиши суто українським, він не вдаривсь до слинявого сентименталізму, або до шовінізму, навіть вишневих садків не малював. Не те хвилювало його душу. Земляк і близький сусід Кармелюка (якого художникова мати на власні очі ще бачила, навіть знала добре), зрісши в місцевості, насиченій легендами про славетного Кармелюка — він захоплювався спогадами про його геройські вчинки і майже навіть заховав в серцеві своїм спогади про нього. Тому то він малював картини про нього і з початку своєї діяльності і охоче часом малює їх ще й тепер. Навіть звання художника він одержав за картину про Кармелюка, намалювавши в 1912 р. картину „буря й спокій“ тоб то могилу Кармелюка, де він найшов спокій, покінчивши з бурхливим життям. А це вже зовсім недавнечко на протязі минулого року він малює чудовий портрет Кармелюка, в якому стара столітня мати художника зразу впізнала улюбленого героя, потім картину „Кармелюка“ (Кармелюк вирвав з панського ув'язнення свою жінку і темної ночі з похідними мчить її на конях у свій табір). Далі ще „Пани Пігловські перед Кармелюком“. (Кармелюк перейняв вночі колясу з папами Пігловськими, що їхали з бенкету, і при світлі

багаття та місяця примусив панію танцювати). 1923 року для Винницького музею він малює картину „Вільна Україна“, портрет українського композитора Давидовського, автопортрет, портрети багатьох українських письменників, діячів та вчених (Шевченка, Петровського, Грушевського та інч). До Жовтневої революції Подолян пристав з самого початку і віддав їй всі великі сили свого запашного таланту. Вже 1918 року він їде на Україну, де завідує Унаробразом. 1920 року йому доручається вгрунтовання художнього музею з Винниці, про що безумовно сам і думку подав. Багато довелось йому перетерпіти лиха яко Голові Літинського Горревкому при нападі білих, до яких він у полон попався, трохи життям не заплатив, а що знущань, то досить натерпівся від п'яних офіцерів. Вони посадили його до в'язниці, а часом з п'яної примхи витягали його малювати їхні п'яні пики, а далі знову вкидали до ґлоху. Потім вже звільнений червоними, він змалював свого автопортрета, що зараз є в музею в Винниці, на якому він нагадує людину зняту з хреста. Далі вже його тематика набирає цілком політичного напрямку. Він малює такі картини як „Страта декабристів“, „Приїзд Леніна“, „Величний Проводар“ і т. п.

Останній його твір, величезне полотно „Біля Смольного“, малює один із славетних ранків біля Смольного, з ганку якого Ленін промовляє до великих пролетарських лав, оточений революційними ватажками, як Петровський, Луначарський, Троцький, Антонов та інші. Полотно займає на виставці цілу велику стіну і хоч змалюване ескізно, але й змістом і майстерністю робить велике враження. Картини Подоляна є в багатьох музеях, а власне: в Краснодарі, Казані, Ярославлі, Винниці, Москві, Ленінграді та інш. містах. Багато їх є й по руках власників. Найбільшим художнім досягненням Подоляна з'являється сміливість пензля, яскравість і правдивість фарб, надзвичайна майстерність у змалюванні світла. (Тут він рідний брат Куїнджі). Особливого мистецтва він досяг в змалюванні портретів. Тут його критика часто густо рівняла до першорядних майстрів. За портрет Беклемішева він одержав адресу від Академії Мистецтв, а також пропозицію балотуватись на звання академіка, але з природної чемності від такої чести відмовився, хоч цілком і заробив на неї. Що-року він брав участь у весняних виставках Академії і, починаючи з 1907 р., щорічно одержував премії. Навіть на всесвітній виставі в Мюнхені звернув на себе увагу й одержав почесну відозву. Репродукції з його творів та рецензії є в журналах: „Іскра“ (за 1909 — 15 р.), „Століца і усадьба“, „Свободний художник“, „Солнце России“, „Паломник“, „Родина“, „Нива“, „Новое Слово“ та інших. Взагалі ж за життя він отримав понад 40 почесних відозв. Виставка триватиме з місяць. Її ще офіційно не відкрито, але до неї вже завітали гості. Голова Головнауки України Озерський, проф. і член ВУЦВК'у Яворський і Постпред України в Москві Янський. Незаможник Подолян свято своє знаменує тим, що дарує всю виставку (понад 40 картин) Україні. От тому то його ювілей є культурне свято України, тому й святкуємо його ми, українці, отут у Ленінграді, тому то підчас культурної революції і його свято змішалось з святом революції. Високоталановитий у пензлі своїм Слободянюк-Подолян має ще одного таланта, який рідко кому достається: талант людини, що приваблює до себе з першого знайомства. Цьому маємо надзвичайно яскравий приклад. Чутка про його ювілей розляглась в стінах Будинку хіба місяць перед цим, при чому всім було відомо, що вшанування Подоляна відбудеться урочисто в 20-х числах листопада. Але червоне студентство не дотерпіло, на останній студентській конференції, поставило на повістку денну вшанування Подоляна від студентства в присутності Постпреда Янського. Гучними оплесками зустріли вихід ювілянта до студентства, гучними оплесками вкрито слово Литовченка до нього. Але не самими оплесками оцінувало наше культурне пролетарське юнацтво ювілянта. Воно зрозуміло, що час вже звільнити заслуженого майстра від дрібної боротьби за животіння, час скористувати його закінчений запашний талант на фронті українського мистецтва і винесло постанову клопотатись перед Урядом України про надання ювілянтові звання Заслуженого Художника України. Оголошення цієї пропозиції Головою зборів зустріла громом оплесків ціла велика зала. Такий то приклад подало юнацтво. Будемо ж сподіватись, що ці оплески належно відгукнуться і в Харкові і викличуть в серці Уряду таку ж теплість, яка мимохіть спалахнула в серцях пролетарського юнацтва.

Євген Малюга

Я. О. ТУГЕНДХОЛЬД

Вночі проти 29 листопада 1928 року помер Яків Олександрович Тугендхольд. В його особі наша художня громадскість втратила широко освіченого дослідника-фахівця в ділянці образотворчого мистецтва, авторитетного талановитого критика, прекрасного популяризатора, невтомного діяча-організатора ініціатора в розв'язанні багатьох проблем мистецького будівництва.

Він належав до ентузіастів, що перших часів Жовтня кріпкою вірою в перетаріату. — Він належав до частини передревофікованої інтелігенції, волючій була пов'язана з визначних місць на полі образотворчого жаття огляди численних в цій галузі. Смерть „розпалі“ це напруже ім'я було відоме серед цької суспільності раними часами ми звикли в невеликих оглядах, пекучі проблеми мистецтва тепер цілком окреслого в життю й розвитку в створенні нового мистецтва в формуванні нових покоління художників лому. Я. Тугендхольд за останніх часів роз його перші роботи за стичні напрямки, прав етапі. Широкого характеру нових принципів різні її виявлення (постімпресіоністичні напрямки, кубізм, футуризм, супрематизм і т. д.), які ми мали за цим і які визначали і сигналізували та самі були наслідком переходу буржуазії до доби імперіалізму, явились перевіркою для чуйного до нових явищ мистецтва Тугендхольда (який сам зостав в своїому розумінні формальних елементів мистецтва). Перебуваючи довгими роками закордоном, він безпосередньо вивчав творчість художників, які його цікавили, збагачував своє розуміння обр. мистецтва та набував потрібних глибоких знань. Це течії й шукання, що в своїй методичній стороні і формальних особливостях були до певної міри позитивним явищем¹⁾, бо підняли на новий щабель формальні й технічні проблеми образотворчого мистецтва, поновили забуті й занедбані в часи попереднього розвитку буржуазного й дрібно-буржуазного мистецтва (натуралізму то-що) професійні прийоми та вироб.-тех. підходи — знайшли в Я. Тугендхольді свого талановитого популяризатора, пропагандиста та „тлумача“. До цього періоду поруч з його оглядами мистецького життя Москви належить низка його праць, з яких досить згадати „Новейшее французское искусство и его представители“²⁾, „Проблемы и характеристики“, а також окремі праці монографічного характеру, присвячені таким видатним художникам, як Вангог, Дега, Гоген, Домье та ін. Він мало коли ставив собі завдання знайти, виявити суспільне коріння цих явищ, їх соц. залежність. Проте, й ті роботи, з їх

та прекрасну людину прийшов працювати з радянської влади змогу диктатури проле до тої нечисленної краляційної, високо-кваліака ще задовго до ре-з соціал-демократією³⁾. ми Я. О. заступав одне ред постійних критиків мистецтва; йому нале-виставок і інших подій перервала в самому но-творче життя. Це найширших кол мистец-дьянської спілки. Остан-бачити його в „Правді“, вдумливих відгуках на цької сучасності. Труд-лити значення помер-ку нашого мистецтва, стелького світогляду та кадрів і не одного вже у недавньому мину-почав свою діяльність витку імпресіонізму. хоплювали імпресіоні-да, вже в останньому ктеру нові течії та шу-художньої практики

чутким підходом і серйозною аналізою формально-стилістичних і технічних особливостей роботи цих художників, зробили його ще в передреволюційних часах учителем широких кол поступової інтелігенції та мистців в справі розуміння нових явищ обр. мистецтва, творчості цих „диких“ художників. Загалом треба сказати, що вплив Тугендхольда, зокрема його робіт, присвячених модерному французькому мистецтву на розвиток нашого малярства, був цілком особливий. Вони наближали наше мистецтво до передового, в той час, мистецтва й художньої культури Парижа з його різноманітними шуканнями та технічними здобутками. Уже тоді в роботах того часу можна було спостерігати, що цей дослідник і критик ворожий був самодоволяшому, самозакоханому естетизмові, а тим більш якійсь містиці тощо. В наданні все більшої ваги соц. чинникам в своїй дослідчій роботі в цьому напрямку йшов шлях Я. Тугендхольда. — Весь післяжовтневий період роботи Тугендхольда являє собою цікавий своєю багатогранністю, напруженістю шлях активного діяча мистецької культури. Взятись з перших же часів Жовтня з ентузіазмом за роботу в дорогій йому царині просторового мистецтва, Тугендхольд незабаром стає в передові лави діячів нашої художньої культури, здобуваючи широке довір'я й до кінця віддаючись тим широким перспективам, які відкрило перед мистецтвом соціалістичне будівництво. Ім'я Я. Тугендхольда зв'язане з усіма визначними подіями нашого мистецького зростання. В ньому нові принципи настановлення будівництва нової радянської мистецької культури знайшли серйозного й завзятого борця. В самому Тугендхольді під впливом нових вимог мас, нового оточення за цей час стався певний злам, що визначає і його інтенсивну критично-популяризаційну діяльність. Особливо чуткий до питань формальної якості художнього твору, Яків Олександрович загострює увагу нашого суспільства на тематично сюжетних сторонах практики наших художників. Він завзято шукає тут якогось поєднання й відповідно високої якості художнього твору з його сюжетно-тематичним настановленням. Я. О. працює в усіх російських центральних журналах, що цікавились мистецтвом: „Революция и культура“, „Печать и революция“, „Правда“, „Известия“, „Красная Нива“, „Новый Мир“ і т. д. Він написав десятки рецензій, оглядів, відомих найширшим колам нашої суспільності. Ця особлива чуткість та настороженість Я. О. до всього нового не зрадили його до останнього часу: серед роботи молодих вхутейновців, серед всієї світової армії сучасних художників він пильно шукає нових явищ, тенденцій, окремих груп, зосереджуючи на них увагу. Такі є, наприклад, його статті „Інтернаціонал художників“ („Правда“ 22 — VII — 28 р.), статті про роботи молоді, зокрема з Вхутейну. Ведучи широку, організаційного характеру роботу, вічно заклопотаний, Я. О. аж останніми часами спромігся на систематизацію своїх праць. За великий час до його смерті, вийшла його книга „Художественная культура Запада“¹⁾, а також „Живопись и зритель“²⁾. Нам особливо хотілось би звернути увагу на останню книгу, яка визначається тонким розумінням і глибоким знанням предмета, зокрема формальних і технічних сторін малярства та широтою набутої художньої культури. Не варто підкреслювати та вказувати на еkleктизм його, як дослідника та критика. Тугендхольд, розуміється, не був, суворо кажучи, особливо в перші часи, послідовним матеріалістом. Тим менше був він марксистом-діалектиком. Але важливе є те, що він все більш наближався до правдивого розуміння явищ та їх глибокого визначення. Соціальна вага образотворчого мистецтва й висока якість його формальної сторони були основними принциповими критеріями художньо-суспільної діяльності Я. Тугендхольда. — „Чем дальше, тем больше он вплотную подходил к нашим воззрениям на вещи“ (див. А. Луначарський, „Правда“ за 30/XI 28 р.).

З усім ентузіазмом віддався він (одним з перших серед наших дослідників) вивченню мистецтва народів СРСР. Але він не тільки поклав тут початок дослідженню образотв. мистецтва, але безпосередньо сам був організатором його „історичного“ першого широкого огляду — „Виставки мистецтва народів СРСР“ в Москві, в жовтні — листопаді 27 року в дні X-ти річного ювілею.

Тут ми загубили в ньому високо-кваліфікованого, дуже чутливого й авторитетного дослідника й критика, що його допомога й порада була б ще так потрібна при перших кроках, які фактично ще робить молоде мистецтво окремих народів і республік радянської спілки. Його обережний і глибокий підхід та аналіза формальних та стилістичних особливостей сучасного мистецтва окремих радянських республік, його уміння спостерегти тут окремі мало помітні при поверховому огляді різні тенденції, дали змогу в статті, присвяченій виставці мистецтва народів СРСР³⁾, дати ряд цікавих думок і зауважень, хоч він і не був в достатній мірі озброєний всім відповідним фактичним матеріалом. Відзначимо, що це виразно виявилось зокрема в „розкритті“ тонкої механіки „бойчукізму“, цього складного й суперечливого явища, в якому Я. О. зумів побачити не тільки певні позитивні й негативні риси, а й вловити відтінки різних його груп, їх тенденцій, що при його вірі в творчі сили нашої країни та силу оточення, підказали йому оптимістичні висновки. Цього, на жаль, ми не можемо сказати про наших деяких критиків, що часто —

¹⁾ Див. А. Луначарський „Образованнейший искусствовед“ (Правда за 30 XI 28 р.).
²⁾ Зокрема „робили крок назустріч матеріалістичному розумінню мистецтва“ (Див. У. Маца — Мистецтво сучасної Європи. ГИЗ, 1926 р.).
³⁾ Вийшла українською мовою у виданні ДВУ.

¹⁾ Видання ГИЗ — 1928 р.
²⁾ Видання „Московский Рабочий“ 1928 р.
³⁾ Див. Печать і Революция кн. 8 за 27 р. стр. 42 — 62.

густо не ставлять собі завдання розібратись в усіх процесах, не помічають зокрема диференцій в середині цієї школи, а з тим і різних тенденцій її окремих прошарувань, задовольняючись зовнішньою, поверховою подібністю в фаховій роботі художників, які носять „ярлик“ даного напрямку. Ми не кажемо вже про те, що треба зуміти не тільки спостерігати нові явища. Й що не можна задовольнятися поділом на ту чи іншу кількість напрямків лише по фор. ознакам, а й виявляти за ними їх соціальне коріння, соціально-класові рухові сили, уловити тенденції та спрямовання окремих груп.

Я. О. був дуже тісно зв'язаний з широкими колами мистецької суспільності наших радянських республік, особливо ж цікавився він українським малярством та графікою. В. Касіяна він оцінював дуже високо. Останніми часами він працював над низкою заходів, що мали сприяти дальшому зближенню мистецтва окремих республік. Останньою його ідеєю тут була організація широкої виставки української графіки в Москві. Також одною з останніх його праць, над якою застала його смерть, була робота про сучасну українську графіку. Я. О. дуже уважно слідував за всіма процесами, що відбуваються в мистецтві окремих республік радянської спілки. Цей глибоко освічений чоловік, що грав таку визначну роль, був надзвичайно скромний. Пригадуються неодноразові зустрічі¹⁾ з т. Тугендхольдом; вічно заклопотаний, завалений до „отказа“ всілякою роботою, він знаходив час для серйозних бесід, старанно випитуючи відповіді на запитання та проблеми, які його цікавили. Пригадується зокрема одна така зустріч, коли ми зайшли до нього разом з т. Седляром та робітником самоукою - художником В. Онащенко (з Дніпропетровського)²⁾. Я. О. з особливою уважністю та „інтимністю“ розпитував нас про враження з „Совнаркомівської“ виставки. Онащенко, що він начався певною безпосередністю і бачив Я. О. вперше, дуже скоро не витримав: „Т. Тугендхольд! Так Ви, оказывается свой парень?“ Таке по суті враження, може трохи незграбно висловлене, робив Я. О. як людина.

Тепер, коли так широко розгортаються обрії мистецької роботи, — ця смерть видатного, надійного діяча не може не залишити почуття глибокого суму. З нашого дуже нечисленного мистецького активу в ділянці образотворчого мистецтва смерть вирвала прекрасну, широко освічену людину, що віддавала справам творення нашого, мистецтва й культури всі свої сили

Є. Холостенко

¹⁾ Під час перебування в Москві Виставки Сучасного Франц. мистецтва (листопад 28 р) довелось зустрітись з Я. О. Ця зустріч була остання.

²⁾ Тепер стипендіат Петровського і вчиться у Київському Художньому Інституті.

Хроніка

ВИСТАВКА ПАМ'ЯТИ КВІТКИ - ОСНОВ'ЯНЕНКА

(в Музеї Слобідської України)

Наприкінці минулого року Музей Слобідської України разом з Інститутом ім. Шевченка влаштував ювілейну виставку пам'яті Г. Ф. Квітки - Основ'яненка. Експонати її склали чималу кількість, і виставку оглядало багато відвідувачів і в січні цього року. Пам'ятки Квітки в Музеї переховувались здавна — про них не міг не подбати місцевий Музей. Діяльність Квітки зв'язана була головним чином з Слобожанщиною й Музей, цікавлячись минулим цієї великої частини України, не обминув всього того, що було близьким до згаданого письменника. Чимало відповідного матеріалу дав С. І. Васильківський. Основа, де жив Квітка в окремих своїх кутках влячна для художника своїми краєвидами. Принаймні, років 30 тому, Васильківський знайшов живописні закутки — і в наслідок цього на виставці бачимо кілька картин його: „Квітчина гребля“, „Куток парку“, „Садиба“. Є й старовинні малюнки Основи — невідомих художників, а також цінна своєю роботою картина на шовку — Основа в XVIII ст. Вражає дрібна виписка деталей; це своєрідний мініатюрний гобелен. Репрезентовано й малюнок Квітчиної могили — теж пензля Васильківського.

Зібрано на виставці й рукописи — власні й переписи. З власних інтересний невиданий ще твір Квітки — на зразок епістолярної форми, проїнятий характерною для письменника сентиментальністю, смиренством та гумором. Рядки його вміщено в цікавій на зміст альбомі одного аматора, що знайомий був з низкою другорядних харківських письменників, Афанасьєвим - Чужбинським та інш.

Є автограф оповідання „Божі діти“ й листи письменника. З них цікавий лист до Шевченка із згадкою про „Гайдамаків“ і відозвою про Шевченка Гулака - Артемовського. Бачимо на виставці й перепис давно забутої зараз російської п'єси Квітки „Мертвец шалун“. Надрукована в свій час в „Репертуарі“, вона, скільки нам відомо, не увійшла до зібрання його творів. До рукописів можна завести численні недруковані рядки про Квітчині твори М. Ф. Сумцова, де розглянуто окремі твори його, етнографізм Квітки, наводиться порівняння з Котляревським. Небіжчик Сумцов зібрав і чималу кількість портретів Квітки, що й подає порядний

виставочний матеріал іконографічного матеріалу. Єсть і художні портрети Квітки — один старовинний і другий сучасний — роботи М. Уварова.

Серед друкованої літератури про Квітку звертає на себе увагу поперед за все набрана до друку стаття про нього Сумцова, яка й не вийшла в світ: автор порівнював громадську заслугу Квітки з заслугою в російському суспільстві Новікова та Радіщева. Інтересна доповідь Сумцова в міській думі про спорудження пам'ятника письменникові в Харкові. Відомо, як в дев'яності роки в нас пам'ять Квітки вже забувалась, або ігнорувалась, й Потебня досить поклав праці, аби земство видало знов таки його твори. З пам'ятником справа стала скрутніше.

Серед праць про Квітку інтересні також: розвідка Г. П. Данилевського, М. Баженова, численні газетні вирізки, часто - густо з ілюстраціями та фотографіями. Є й рідка книжка Щелкова „Историческая хронология Харьковской губернии“. Книжку розкрито на квітчинській даті.

Зібрано на виставці й різні видання творів Квітки. З найбільш інтересних відзначимо: „Салдатський портрет“ 1834 р., „Добре роби, добре й буде“ 1837 р., „Козир - дівка“ 1838 й багато інших.

Оригінальне ілюстрування, більш-менш влучне, і завжди характерне для епохи.

Перед нами — „малоросіяни“, пейзани, ідилічні краєвиди, ідилічний побут скоріш козака, ніж кріпака, „шасливі“ й „нешасливі“ дівчата, шаржовані зображення миколаївської муштри.

Дуже своєрідне зображення Шельменка - писаря, типового козака з запорізьким чубом, з влучно підкресленим рухом. Фігура дуже нагадує ригельмановські зображення або по статі козаків на деталях народного лубка козака - бандуриста. До оповідання Квітки „Знахар“ намалював картинку Шевченко — тут вже маємо інший підхід — сумішку реального з романтичним. Тут просяться наближення до „Судної ради“, цікавий і романтичний настрій в самій композиції.

Картина видання Квітчиних творів наочно показує ступінь інтересів до нього читачів - підйом у 30—40-вих роках, потім поступовий спад. Драматична література тримається міцніш. Потебня, що дуже високо

ставив мову Квітки, подав спробу підвищити інтерес до письменника.

Однак читач квітківський не став на цей раз численним і виходив з певних оточень, інтересів і літнього зросту. Останні видання Квітки мають скоріш науково-історичне зна-

чення. В цілому враження таке, що експонати квітківської виставки зараз є експонати місцевої літературної старовини. Відігравши свою роль в певну добу, Квітка став в наші дні частиною історії минулого.

Ів. Єрофіїв

ЛІТЕРАТУРНА ХРОНІКА

* Забезпечення літераторів і працівників мистецтва. Підготовна комісія Ради Народніх Комісарів УСРР розглянула проект декрету про запровадження з 1-го жовтня 1929 року соціального забезпечення на старість літераторів і робітників мистецтва, що не працюють по найму.

За цим проектом, з права на соціальне забезпечення користуватимуться всі матеріально незабезпечені робітники літературної праці та мистецтва (літератори, поети, журналісти, драматурги, артисти, художники, музиканти і т. ін.), що досягли 50 років життя, пропрацювали у своїй спеціальності не менше, як 8 років і не мають права на забезпечення порядком соціального страхування, тоб-то, не працюють по найму в установах або підприємствах.

Ці особи літературної праці та мистецтва, віднесені до однієї з категорій інвалідності, одержуватимуть пенсію в таких розмірах: в Харкові, Києві, Одесі, Дніпропетровському, Луганському, Артемівському та Сталіні за інвалідності 1 категорії — 45 крб. на місяць, в усіх інших містах України — 40 крб. і в селах та містечках — 27 крб. Особи літературної праці та мистецтва, визнані за інвалідів 2-ї категорії, одержуватимуть пенсію в розмірі $\frac{2}{3}$ зазначених сум, а 3-ї категорії в розмірі $\frac{1}{3}$.

Коли робітник літературної праці та мистецтва, що має право за цим проектом на соціальне забезпечення, помер або загинув без вісти, то особи, що були на його утриманні, діставатимуть від держави допомогу в розмірі: за наявності одного утриманця — 50% належної пенсії, а за 2-х утриманців — $\frac{2}{3}$.

Проект декрету передано на затвердження Раднаркомові.

* Інститут Шевченка в Харкові Організація Інституту закінчилася. Його статут, на підставі якого провадиться праця його кабінетів як у Харкові так і у Києві, затверджено. Широко провадиться й органічна праця Інституту в Харкові. Проводиться її в відповідних кабінетах Інституту. Кабінет до Шевченківської літератури на чолі з акад. Дм. Багалієм і з співробітниками т.т. Айзенштоком І., Шамраєм А. і Тиховським П. вивчає письменників д. Шевченківської доби, головним чином Гр. Квітку-Основ'яненка і всю тодішню слов'янсько-українську школу.

Кабінет бібліографії приступив до складання повної бібліографії творів Шевченка, а також українських письменників

усього 19-го століття у всеукраїнському масштабі. На чолі цього кабінету стоїть проф. Плевако і співробітничав бібліограф Яшек.

Кабінет жовтневої (пролетарської) літератури на чолі з Вол. Коряком розвинув широкий план діяльності по детальному вивченню творчості пролетарських і радянських письменників.

Інститут в цілому поклав початок бібліотеки і збирання літературних архівів українських письменників, як от В. Блакитного, літературного архіву місячника „Червоний Шлях“, збірки паперів українського лінгвіста й філософа О. О. Потєбні і т. ін. Пріміщення Інституту поки-що має з 4-х кімнат в помешканні Інституту марксизма. Незабаром Інституті мають дати велике приміщення.

Широко розвинулася й видавнича діяльність Інституту. Він увійшов у згоду з Державним Видавництвом України, робітничим видавництвом „Пролетарій“ і іншими й бере на себе обов'язок редагувати твори красном письменства, що виходять тепер в такому величезному числі й мають таке велике розповсюдження, як от твори Нечуя-Левицького, Коцюбинського, Панаса Мирного і ін. Окремо також треба поставити популярну бібліотеку красном письменства, куди входять Шевченко й інші письменники; видання цієї бібліотеки з перевіреним канонічним текстом, з передмовами й поясненнями спеціалістів забезпечує ДВУ. В усіх цих виданнях беруть участь як шевченкознавці Харкова, так і шевченкознавці Києва.

Незабаром в Харкові заходами Інституту вийде ювілейний збірник, присвячений Квітці-Основ'яненкові, ювілей якого було відсвятковано в Грудні 1928 р.

* Праці Інституту Шевченка. З праць Інституту ДВУ готує до друку: — Пантелеймон Куліш — „Твори“, т. 1. За ред. Ол. Дорошкевича. До цього тому увійшли: 1) „Про те, від чого в м. Воонезі висох Пишевичів став“; 2) „Про те, що сталося з козаком Бурдючем на зелені свята“; 3) „Коваль Захарко“; 4) „Огнений змій“ (повість з народних переказів); 5) „Циган“; 6) „Найзвичайнісінька пригода“; 7) „Орися“ (ідилія). Статті й розвідки: Віктор Петров — Етнографічні оповідання П. Куліша; Павло Филипович — Куліш і Гомер. Прімітки й варіанти.

Здано до друку: Михайло Коцюбинський — „Пе-Коптьор“, передмова П. Мішанинової; „Коні не винні“, передмова

Ю. Савченка; „Він іде“, передмова В. Квітки; „Persona grata“, передмова І. Ізотова.

* Нові придбання Київської філії Інституту Т. Шевченка — Київська філія придбала декілька дуже цінних Шевченкових гравюр і гравюр із картин Шевченка. Серед них є гравюри з власноручним Шевченковим написом.

* Одеська філія Інституту ім. Т. Шевченка. Одеська філія всеукраїнського Інституту ім. Т. Шевченка, що недавно народилася й ставить собі за мету вивчення й насаджувannya української культури в Степовій та Західній Україні уже розгорнула роботу. Крім лекцій, присвячених українській культурі, філія закінчує роботу випуску спеціального збірника про одеського українського громадського діяча й культуртрегера М. Ф. Комарова. У збірнику буде докладно висвітлена громадська діяльність Комарова, як українського словесника, автора словника, етнографа, історика й культурника.

* Міжнародній конкурс на пам'ятник Шевченкові. На початку 1929 р. відбудуться збори Шевченківського Комітету, що має виробити умови міжнароднього конкурсу на пам'ятник Шевченкові. За проектом Комітету конкурс триватиме 2 роки.

* „Українську культуру в масі“. Редакція газети „Кочегарка“ разом з газетою „Пролетар“ організували масову екскурсію робітників-гірників, металістів та хеміків Артемівщини до Харкова.

Ідея екскурсії викликала такий великий інтерес серед пролетаріату Артемівщини, що довелося обмежити запис усіх, що бажали відвідати українську столицю.

20 січня 350 робітників побули спеціальним поїздом до Харкова. Головне гасло екскурсії — „українська культура в масі“. У Харкові екскурсанти пробули 2 дні, протягом яких вони відвідали головні музеї, промислово-виставку, театр „Березіль“ та Будинок літератури. Харківські робітники та українські письменники організували товариську зустріч артемівським робітникам.

* Вечір поета Кушнірова. „Гезкульт“ (товариство сприяння розвитку єврейської культури) влаштує ряд літературних вечорів, присвячених творчості молодих єврейських письменників. Перший такий вечір відбувся цими днями в будинку ім. Блакитного і був він присвячений творчості пролетарського поета й драматурга Кушнірова. На вечорі було багато робітників і культурцівників. Тов. Кушніров читав декілька своїх віршів і уривки з його драми „Гірш Лекерт“ (до-речі, ця п'єса готує до постави державний єврейський театр). Після того відбулася дебата про творчість Кушнірова.

Вечір закінчився вдалим виступом вокального квартету Гезкульту.

* Старо-індійська елегія Калідаси „Megha-Dûta“ — „Хмара-Вістун“ українською мовою. В грудні

1928 року з'явилася заходами Всеукраїнської Наукової Асоціації Сходознавства старо-індійська елегія Калідаси — „Хмара-Вістун“ („Megha-Dûta“) українською мовою. Переклад елегії з санскритської мови з вступною статтею й примітками належить дійсному членові Асоціації професорові Павлові Ріттеру.

Книжка, крім перекладу самої елегії, вступної статті й приміток, має такі додатки: 1) Рабіндранатх-Тагор. „Хмара-Вістун“ начерк (переклад з бенгальської мови проф. Ріттера); 2) малюнки: 1. Ілюстрація Абанідронатха-Тагора до поеми; 2. Портрет Рабіндранатха-Тагора.

Книжка має 48 стор. Коштує 75 коп.

* Повне зібрання творів Емілія Золя. За планом видань повного зібрання творів Емілія Золя українською мовою, ДВУ готує до друку: „Риш“, роман переклад А. Щербаненка; „Париж“, переклад Анатолія Волковича; „Розгром“, переклад Міляшкєвича; „Радість життя“ переклад Рубінського; „Лурд“, переклад Дятлова; „Мрія“, переклад О. Єзерницької.

* Ада Негрі. „Вибрані поезії“. Державне Видавництво України здало до друку збірку поезій Ади Негрі під назвою „Вибрані поезії“. Переклала з італійської на українську Маріанна Хмарка. Збірка незабаром вийде з друку.

* Творчество народів СРСР. Госіздат РСФСР приступив до видання серії „Творчество народів СРСР“. Вийшли дві перші книжки з цієї серії — М. Коцюбинський „Собрание сочинений“, том 1, І. Франко — „Гриць і Панич“. До серії увійдуть найкращі зразки художньої творчості СРСР. Будуть видруковані переклади з грузинської, вірменської, єврейської і білоруської літератури. З української літератури будуть видруковані переклади з творів Винниченка, Франка, Коцюбинського, Нечуя-Левицького.

* Кабінет пролетарської літератури. Вивчення історії пролетарської літератури в СРСР гальмується повною нестачею матеріалів у цій справі.

Тепер при Комуністичній Академії організується кабінет історії пролетарської літератури, що збиратиме рукописи, листи, спомини, фотографії й книги пролетарських письменників, а також усю критичну літературу про них.

В кабінет увійдуть велика книгозбірня та архів письменника Д. Фурманова, що він заповідав ВАШП'ові.

Через спеціальних уповноважених кабінет збиратиме матеріали з історії пролетарської літератури на місцях. В січні в кабінеті почато науково-дослідницьку роботу.

* Літературно-художній щомісячник Закавказької Асоціації пролетарських письменників „На рубежі Востока“. З 1 січня 1929 року в Тифлісі почав виходити значно реорганізований і оновлений літературно-художній щомісячник Закавказької асоціації

пролетарських письменників — „На рубеже Востока“. Журнал має такі розділи:

1. Художньо-літературний. 2. Літературна спадщина. 3. Начерки. 4. Теорія літератури і мистецтва. 5. Критика. 6. Літературний щоденник. 7. Мистецтво. 8. По літературним організаціям. 9. Хроніка театру, кіно, живописи, архітектури. 10. Бібліографія.

Журнал ілюструється.

Основне завдання журналу „На рубеже Востока“ єднання пролетарської літератури Закавказзя, зміцнення в ній ідей інтернаціональної солідарності і зміцнення й підсилення боротьби за гегемонію пролетарської літератури.

До того же журнал „На рубеже Востока“ має своїм завданням ознайомити читача СРСР з сучасною і попередньою літературою і мистецтвом народів Закавказзя, а також з найзначнішими зразками передової літератури країн Сходу.

* Газета письменників. З 1929 року в Москві має виходити щотижнева літературна газета — орган федерації об'єднаних радянських письменників.

Основне завдання газети — об'єднати широкі письменницькі кола, незалежно від групових течій, напрямків, навколо питань культурної революції, головним чином в галузі мистецтва.

Газета буде орієнтуватися на широкі кола читачів, що цікавляться питанням культурного

будівництва (робкори, сількори, студентство, клубно-бібліотечні робітники, вчительство, наукові робітники і др.).

Програма газети включає літературно-художній матеріал (оповідання, статті, начерки), критичні статті й фельетони на актуальні культурно-громадські теми, відділ бібліографії, театру, кіно, лірики, образотворчих мистецтв і інш.

Одним з важливіших відділів газети є „Трибуна письменника“ (дискусійні статті з найгостріших і спірних питань літературної творчості, письменницької громадськості та побуту).

Крім того газета подаватиме широкую інформацію з культурного життя закордону, Москви, Ленінграду й провінції (новини літератури, театру, кіно-виставки, диспути, робота видавництва, клубно-бібліотечне життя і інш.).

Газета буде виходити щопонеділка, розміром чотирьох аркушів великого формату.

* Повернення із закордонної подорожі. Поет Павло Тичина і письменник Л. Первомайський після двохмісячної подорожі по Турції повернули до Харкова.

За час перебування в Турції їм удалося навіязати зв'язки з турецькими літературними колами і зараз почали надходити до редакцій українських журналів переклади із творів сучасних турецьких письменників.

новини закордонної літератури

АНГЛІЯ

* Робітнича література Англії. Англія нараховує чимало робітничих поетів та письменників. З останніх творів їх треба відмітити: Ф. Бодена — „Пісні копальні“; Джемса Уелша — „Пісні шахтаря“; Ернеста Кросбі — „Псалми та притчі“; Б. Клязьє — „Про шлях волі“ (Б. Клязьє видав також антологію лаціфістських поем), нарешті антологію поем повстань зібраних

Джоаном Бошамп. Звичайно, не всі ці книжки можна зарахувати до справді пролетарських. Видавництво незалежної робітничої партії видало нещодавно дві п'єси Фернер-Броквея, а також переробку для сцени відомого пролетарського романа Роберта Тресалія „Філантроп в лахмітті“. Робітниче видавництво між іншим заходило коло видання популярних п'єс.

АМЕРИКА

* Драйзера обвинувачують у плагіаті. Міс Дороті Томпсон, журналістка дружина відомого письменника Сінклера Льюїса, написала книгу про СРСР, яку друкує фельетонами один Нью-Йоркський часопис. Теодор Драйзер теж недавно випустив книгу, що подає його враження від подорожі до СРСР під назвою: „Що бачив Драйзер в Росії“. Після появи цієї книги Міс Томпсон обвинуватила Драйзера в плагіаті. Драйзер заперечує, пояснюючи, що коли він зустрів Міс Томпсон в СРСР, він давав їй проглянути свої нотатки, і вона певно з них скористалася. Драйзер пробув в СРСР три місяці, Міс Томпсон тільки 3 тижні.

Закордонна преса певна, що справа розв'яжеться на користь Драйзера.

* Літературне життя Латинської Америки. Літературно-політичний журнал „Repertorio Americano“, що виходить в Сан-Хозе (Коста-Рика) присвятив цікаву статтю новому напрямку індо-американської літератури. Критика визначає його, як „орієнтацію на економічну естетику“. Сучасне індо-американське мистецтво йде за соціальними змінами, в ньому вже не виявляється почуття пануючої класи; революційне індо-американське мистецтво — це відбиток життя мас. З поетів такого напрямку автор називає Германа Ліста Арцубіда, мексиканського революціонера, Карлоса Гуттьєрса Круца, найближчого до мас поета, автора народних пісень, Оскара Черруто і Омара Естрела

в Болівії, Бланка Люц Брум в Уругваї, Деляхозна і Масікес на Кубі, Естебана Павлетича, що публікує свої поеми за формою стінних афіш, в Перу.

Найважливіша риса революційного руху в поезії Латинської Америки — це зближення з індійським народом. Найяскравішими представниками його є два поета, індійського походження, мешканці Анд Алехандро Перальта і Гамаліель Чурата. Останній відомий не тільки своїми революційними піснями, а й своїм впливом на розвиток національного індійського театру.

ГОЛЯНДІЯ

* Шанування Германа Гайєрманса. Соціалісти Амстердама недавно шанували пам'ять драматурга-соціаліста Германа Гайєрманса, видатного представ-

Зовсім одмінну картину подає письменник і критик Хуліо Ганзалец, в огляді „Nosostros“ в Буенос-Айресі, літературного життя Аргентини. Автор відмічає, що післявоєнна Аргентинська література знаходиться під впливом найрізномірніших європейських течій: еспанського ультраїзму, італійського футуризму, французького дадаїзму і німецького експресіонізму. Молода Аргентинська поезія зовсім піддалася впливу цих різномірних напрямків і це вже має свої наслідки. Автор вважає сучасний літературний стан Аргентини за важку кризу.

ника натуралістичної школи, що мав великий вплив на театр свого часу не тільки в Голландії, але й в інших країнах. Найкращі його драми: „Гетто“ і „Загибель Надії“.

ІНДІЯ

* Сучасна індійська література. Сучасна Індія являє собою дуже строкату і різноманітну картину. В Індії немає одної індуської мови, але є і „Бенгалі“ і „Урду“ і „Гудераті“ і багато інших мов, з яких кожна має свою окрему, хоч і малу літературу. Поруч цього існує і все-індуська література, але це література англійською мовою. Англійською мовою пишуть майже всі немагометанські письменники Індії. Примушує їх до цього бажання, щоб їх зрозуміла вся Індія, бо саме англійська мова через політичні умови, є єдина загальнозрозуміла мова Індії.

В протилежність європейській літературі, в сучасній Індії панує лірика. Поруч з нею існує і соціальна та містична література в формі романів.

Окремо треба виділити магометанських поетів, що в більшості своїй належать за своїм стилем до перської — арабської поетич-

ної форми. Форма їх поезій запозичена у перських поетів. Найвидатніші з цих магометанських поетів — Мугані, Дьеліль, недавно померлий Галі, Дор, Фані, зокрема ж Ікбал, один з найкращих поетів Індії взагалі. Ікбал довгий час пробував у Німеччині, вчився у Гайдельберзі. На його поезії дуже позначився вплив німецької філософії.

З Бенгалських поетів передовсім треба назвати дуже відомого в Європі Тагора, потім лірика Камена-Ройя, прозаїка Чатарджі. Два останні відіграють в Індії значну роль не тільки як відомі поети, але й як діячі національного руху. Саме Бенгалська література має для Індії, для її культурного та духовного розвитку найбільше значення. Бенгалські поети найбільше зробили, щоб піднести духовне життя своєї країни з її минулого занепаду. Чатарджі між іншим є автор національного гімну сучасної Індії — „Bande Mataram“.

ІТАЛІЯ

* Нова Італійська Академія. В березні н.р. має відбутись відкриття нової Італійської Академії на вірєць Французької Академії. На президента висувають Мусоліні. З членів більш менш відомих називають Піранделло, футуриста Марінетті, офіційного філософа фашизму Джовані Джентіле, Панціні, романіста Папіні й фізика Марконі.

Фашистські кола покладають на цю Академію великі надії. Припускають, що вона відіграватиме для Італії таку роль культурного осередку і авторитету, як Французька Академія для Франції. Але цьому може стати на перешкоді відсутність в Академії двох найвидатніших письменників сучасної Італії, філософа Бенедетто Кроче й історика Фереро, що є вперті антифашисти і звичайно відмовляться від участі в Академії.

* Новини італійської літератури. В видавництві Рібе в Турині вийшла нова збірка поезій Артура Онофрі і том оповідань Бонаventura Теккі. Джузеппе Менассе випустив в Триєсті збірку художніх оповідань під назвою „Перебільшення“. Друкується нова книга Ліонелло Вентурі, відомого теоретика літератури, під назвою „Критичні передмови“, в якій зібрані його кращі розвідки з мистецтва.

* Видавнича діяльність в Італії. Наприкінці року дуже слаба видавнича діяльність італійських видавництв трохи пожвавилася. Видавництво Treves, найстаріша видавнича фірма Італії, анонсує появу декількох новин.

Борджезе випускає збірку мандрівок під назвою „Осінь в Константинополі“;

Арнольдо Фраккарولی друкує „Голівуд, країна принад“; критик та письменник Уго Оіетті написав книгу про Паоло Веронезе, великого венеційського художника Ренесансу. Джованні Джентіле присвячує свою велику працю двом великим італійським по-

там: Манцоні та Леопарді. Відома письменниця Грація Деледда друкує новий роман „Скарби“; Оріо Вергані — збірку новел, заміток під назвою „Я бідний мурін“; Маріано Моретті — роман „Щасливі часи“.

НІМЕЧЧИНА

Пролетарська література Німеччини за 1928 р. „Monde“ № 30. подає короткий огляд революційної літератури Німеччини за минулий рік, відмічаючи в ній помітний прогрес. Вийшло досить багато творів, присвячених робітничому життю, з них деякі й написані робітниками. Серед останніх один з найкращих — роман Карла Грюнберга „Рур в полумі“ („Vrempende Ruhr“). Роман видано в Рудольштаті; він малює Рур в період Каппової авантюри.

Треба відмітити збірку новел молодого Ганса Лорбеера „Прокиньтесь!“ (Wachtauf), а також драму поета-робітника Рудольфа Фукса „Заколот в Мюнсфельді“.

Йоганнес Бехер, найпопулярніший пролетарський поет Німеччини, склав з кількох своїх поем збірку під назвою „Голодне місто“ (Die hungrige Stadt).

Егон Ервін Кіш не дав нічого нового за цей рік.

З пролетарських творів останнього часу назвемо: „Гуляш“ Бруно Фогеля — збірка реалістичних новел, „Неділя й понеділок“ — роман Берлінської вулиці Ганса Зохацера, один з найвидатніших романів, і останню книгу Вайскопфа „Хто не має вибору, той має муки“ (Wer Keine Wahl hat, hat die Qual). Ця книга свіжістю свого стилю, силою змалювання пролетарського життя становить її автора до лав найвидатніших письменників сучасної Німеччини. Треба ще згадати за останній роман попутника Курта Клебера „Пасажири третьої класи“, що має велике значення для пролетарської літератури.

Новини красного письменства. З нових книжок, що відмічає німецька критична преса, зокрема звертають на себе увагу такі:

Seghers. Aufstand der Fischer von St. Barbara. (Зергерс. Повстання рибалок св. Барбари), яскравий, сильний своєю реалістичні-

стю малюнок з життя рибалок, поданий з великим розумінням соціальної суті подій. Роман залишає по собі глибоке враження, хоч художня цінність його й невисока.

Ernst Gleser. Jahrgang 1902. — роман з воєнних часів Німеччини. Живі, глибокі картини з війни і життя країни за часів воєнних. Подано їх з високою художністю.

Ludwig Renn. Krieg. (Людвіг Рен. Війна). Трагічне життя звичайного салдата в траншеях, описане з епічною простотою. Книга робить на читача таке враження, як і твір Анрі Барбюса „В огні“.

Armin F. Wegner. Moni oder Die Welt von unten. (Армін Вегнер. Моні або Світ знизу) — роман з життя дитини, цікавий тонкістю та глибиною відображення дитячої психології. Книга може зацікавити і педолога і психолога.

Виставка берлінського мистецтва за 100 років. Надзвичайні збори Асоціації берлінських художників ухвалили організувати в травні та липні біжучого року велику виставку, що охопила б найхарактерніші твори берлінського мистецтва за останні 100 років. Виставка являтиме інтерес не тільки історичний, але й художній. Між іншим асоціація художників, що її засновано 1840 року під характеристичною для того часу назвою „Асоціація трупів“, дає дозвіл виставити силу малюнків та історичних документів, що були мало відомі і які знаходяться в її архівах.

Робітничий театр в Німеччині. Дирекція „Volksbühne“, великої німецької організації народнього театру вирішила вжити негайних заходів, щоб ліквідувати кризу, в якій знаходився народній театр в останні часи. Ухвалено запросити кваліфікованого режисера для ставлення п'єс.

Треба зазначити, що Німецька Асоціація робітничого театру випустила збірку під назвою „Робітничий театр“, яка містить в собі кілька нарисів про театр.

ФРАНЦІЯ

Видання фрагментів Бернарда Лазара. В-во Rieder видає в своїй збірці „Юдаїзм“ том ще ненадрукованих фрагментів Бернарда Лазара „Le Lumier de Job“ (Світло Іова), присвячених іудейству. Бернард Лазар був видатним письменником і борцем проти антисемітизму.

Серія біографічних романів Франції

збагатилась за останні часи на цілу низку творів. Критика відзначає з них такі: „Молодість Шілера“ (La jeunesse de Schiller) — Р. д'Аркура, „Подвійне життя Жерара де Нерваль“ (La Double vie de Gérard de Nerval) — Рене Бізе, який в протилежність д'Аркуру нехтує будь-якими документами, „Альфред де Вінї“ — Роберта де Траз, роман, в якому Альфред де Вінї

з'являється більш як письменник, ніж як людина; „Альфред де Мюссе“ — Емілія Анріо, „Гармонічне життя Містрала“ — Маріуса Андре. Але найбільшим успіхом користується „Славне життя Віктора Гюґо“ відомого французького письменника Етольє. В оригінальній формі роману-фільма Етольє зумів подати багате різноманітними епізодами життя Гюґо, не первантажуючи при тому роман зайвими подробицями.

Журнал Альфреда де Вінї. Журнал Альфреда де Вінї, що містить в собі приблизно 70 томів, друкувався досі в „Revue de deux mondes“. Тепер його вже підготував до друку окремим виданням відомий французький вчений, історик літератури Баль-

деншпергер (Baldensperger) і незабаром увесь журнал побачить світ.

Смерть Леона Базальжета. В перших числах січня помер відомий критик і перекладач, член редакції „Mond'yu“, Леон Базальжет.

Леон Базальжет належав до пролетарських революційних письменників Франції, був одним з тих, що виказали свій протест проти світової війни. Базальжет співробітничав в „Ciaré“, працював до останнього часу в „Humanité“, в „Europe“, нарешті в „Mond'yu“. З праць його найвидатніші — переклад французькою мовою Вот Вітмана, велика праця про цього ж поета, книга про Генрі Торо і т. ін.

ВИДАВНИЧА ХРОНІКА

Видання творів В. І. Леніна українською мовою. Державне Видавництво України видає повне зібрання творів В. І. Леніна українською мовою.

Редагує видання редакційна комісія ЦК КП(б)У, що складається із редакторів: т.т. Річицького і Є. Касяненка, з головним редактором М. О. Скрипником на чолі. Розраховано, що видання вийде протягом 6 років.

Перший том, що охоплює твори Леніна за часи 1893—96 р.р., в перекладі Е. Касяненка, під редакцією М. О. Скрипника, вже вийшов друком.

Видавнича діяльність ВУАН. Видавництво Академії Наук підсумувало свою діяльність за весь час існування Академії. Протягом 1918—28 р.р. усього видавництво видрукувало 252 назви наукових книжок на 2.497 друкованих аркушів. Ця кількість по відділах розподіляється так: історико-філологічний відділ — 139 назов (1573 аркуші), фізично-математичний — 63 назви (386 арк.), соціально-економічний — 25 назов (408 арк.) та установи при раді ВУАН — 25 назов (130 арк.). Номінальний тираж усіх видань становить 398.550 примірників.

Видавнича діяльність Академії поступово роках зростала так: в роки 1918—22 пересічно число видань на рік становило 5 назов, з 1923 року воно зростає й 1928 року вже видруковано 69 книжок. Крім видань академічного видавництва за маркою ВУАН протягом цього часу видрукувало також 147 назов.

Тео-кіно видавництво. Народа при Управлінні Мистецтв Наркомосу виробила проект видавничого плану тео-кіно видавництва; виходячи з міркувань раціонального

використання матеріальних засобів, нарада визнала за доцільне сконцентрувати видавництво з різних галузей мистецтва (крім художньої літератури), в одному мистецькому видавництві.

Що до вимог та потреби в друкованому матеріалі, то перше місце мусить посідати театр, бо ця галузь мистецтва вимагає керувничого матеріалу в процесі самого виробництва. З тих же мотивів вирішено на другому місці поставити музику, потім образотворче мистецтво і нарешті кіно та фото.

Вважаючи на те, що в планах інших видавництв цього року кіно-видавництво слабо передбачено, а також на те, що цього року ВУФКУ дає найбільшу кількість коштів на видавництво — вирішено зробити на цей рік такий розподіл кількості аркушів: для кіно та фото — 315 арк.; театр — 225 арк.; образотворче мистецтво — 75 арк.; музика — 30 арк., і загальна література — 10 арк.

Перетворення „Нової Громади“. Двохтижневик „Нова Громада“ перетворився з 1-січня 1929 року на масовий журнал споживчої кооперації, що задовольнятиме потреби й вимоги масового сільського читача, подаючи вичерпний матеріал з кооперативної роботи, матиме широкий літературно-художній розділ та буде багато-ілюстрований. Тираж журналу збільшується до 60 тис. примірників, це дасть змогу задовольнити ним не менше як 2% усіх пайовиків сільської споживчої кооперації України.

Ціну журналу значно зменшено. Умови колективної передплати для споживчих т-в через райсоюзи 2 крб. 25 коп. на рік, а для всіх інших передплатників — 3 крб. на рік. Окремий номер журналу коштуватиме 15 коп.

МИСТЕЦТВО

Шевченківців Дніпропетровському. Держтеатр ім. Шевченка уже два роки працює над вихованням та організації свого постійного глядача.

За першу половину зимового сезону з 8-го жовтня по 1-ше січня 1929 р. театр

зіграв 77 вистав, всі вистави були зачинені, з них 8 в Кам'янському та 7 по клубах. На заводи припадає 30, на спілки 38, решта на конференції та різні організації. Одвідало театр близько понад 100.000 глядачів. Звичайно 100.000 — це не така велика цифра, бо завод

ім. Петровського та Леніна мають 22.000 робітників, або коли порівняти відвідування театру робітниками з попередніми роками, то це такі великі досягнення, що не звертати уваги на це ніяк не можна. Наше робітництво серйозно береться оволодіти українською культурою.

За цей період театр виготовив 5 прем'єр: „Яблуневий Полон“, „Комуна в степах“, „Інженер Мерц“, „Корабель“, „Надія“, „Господня Заїзд“, та 4 поновив минулих сезонів „Розлом“, „Гріх“, „97“, та „Костянтин Терехин“.

Слід відмітити, що найбільшим успіхом користувалися українські оригінальні твори: „Яблуневий Полон“ 6 разів, „Комуна в степах“ 16 разів, „Гріх“ 11 разів, всього на українську драматургію припадає 44 вистави. Це можна пояснити тим, що оригінальні твори своєю тематикою, художньою якістю найближче підходять до сприймання нашого глядача.

Не малу ролю відіграла в роботі театру Художня Рада, яка працює при ньому, як дорадчий громадський орган. Відбулося 8 засідань, з них одно поширене засідання, вкупі з робітниками та з культурним заводом Петровського та Леніна в палаці металістів ім. Ілліча. Художній виробничий план театру детально обговорювався на засіданні і тільки після цього театр переводив його в життя.

Цікавим починаю в загальній роботі театру було влаштування для робітників на виробництві підчас перерв доповідів про театр. Таких доповідів було зроблено 53.

Театральний музей. В управлінні мистецтв НКО заслухано доклад директора Київського театрального музею, після чого Управління мистецтв ухвалило звернутися до театрів з пропозицією передати музеєві все, що має значення для історії розвитку театру. Театрам зауважено також, що всі макети й матеріали, які характеризують вистави даного

НАУКОВА ХРОНІКА

Етнографічна експедиція на Кубані. Між 7-им червнем і 21 липнем 1928 р. на Кубані працювала експедиція Етнографічного відділу, так званого, Російського музею (завдання його далеко ширше ніж назва). Маршрут експедиції був такий: Краснодар — Кубань — Протока до Ачуева, а далі: Полтавська — Новомишастівська, Староминська — Старошербинівська — Єйск.

Таким чином, вивчено два типових райони: рибальчий та хліборобський, причому, у останньому також навмисно обрано дві купи поселень — старого і відносно нового початку.

Увага експедиції виключно зосереджувалась на матеріальній культурі, а саме в районі гірля Кубані на рибальстві, а в степових станицях на хліборобстві, садівництві, виноградарстві, скотарстві та домових промислах. У цьому відношенні (ганчарство) була спроба вивчати й Пашківську станицю Велика увага зверталась також на хатне бу-

театру, повинні належно зберігатися і по змозі передаватися до театрального музею. Всі матеріали поточного сезону демонструвати на виставах при театрі. Інспектурі образотворчого мистецтва запропоновано разом з зав. театрального музею скласти спеціальну угоду про підготовчу роботу для наступної театральної виставки, на що асигнувати відповідні кошти.

„Республіка на колесах“ на російській сцені. 11 грудня у Ленінградському „Театрі Сатири“ було вперше виставлено „Республіку на колесах“.

У минулому театральному сезоні ця п'єса йшла українською мовою у Будинкові Освіти ім. Петровського, але далеко не мала такого успіху як тепер.

Ролю Андрія Дудки дуже гарно грає відомий артист Л. Утєсов. Ленінградська театральна критика зустріла п'єсу привітливо.

Бюлетень Укрфільму. — Укрфільм видаватиме власний друкований бюлетень, де міститиме програми, біжучу хроніку, нариси про свою діяльність, а також обговорюватиме різні питання музичного життя України.

„Музика“. — Всеукраїнське г-во революційних музик (ВУТОРМ) ухвалив видавати музично-науковий періодичний збірник „Музика“, що об'єднає навколо себе музично-науковий актив України. Збірник буде присвячено розробці актуальних музично-наукових проблем, як от: музична етнографія, вивчення масової музики, музики в клубі і сельбуді то-що.

Концертова подорож українських артистів по СРСР і УСРР. — Укрфільм організує концертну подорож артистів — заслуж. артистки Литвиненко-Вольгемут, Голинського та Рудницького (фортепіано) по СРСР і Україні. Ці артисти знайомитимуть широку кола головним чином з українською музикою.

дівництво: як воно міняється в зв'язку з тим чи іншим родом господарства, давністю станиці то-що.

Так звана „духовна“ культура була зовсім виключена з обсягу спостережень дослідників, бо, на їх думку, студіювати цю культуру експедиційною методою важко й принципово не зручно.

Матеріал ленінградська експедиція збрала величезний, а саме: рибальські прилади, фотографії, посуду, а головне, зафіксовані власні досліджування. Цей матеріал зараз інтенсивно опрацьовується та готується до друку. На протязі найближчих тижнів про наслідки експедиції буде також і декілька доповідів у Ленінградському Товаристві Дослідників української історії письменства та мови.

Є думка вивчення українського населення Кубанщини продовжити й на 1929 р.

В. Дроздовський

Вивчення українців Схід. Сибіру. Етнографічний відділ Російського музею організував минулого літа цікаву і взагалі першу експедицію для вивчення українських переселенців на Амурі та Усурі. На чолі її був Б. Ю. Крижанівський, який і зробив про нащадки своїх спостережень велику доповідь у Ленінградському Товаристві Дослідників української історії, письменства та мови.

Поки що досліджувалась тільки матеріальна культура місцевих українців, які живуть тут цілими величезними районами. Але, під впливом нових життєвих умов та сусідів, національні особливості переселенців досить швидко зникають. Тільки хатне будівництво та вже напівукраїнська, навіть у старих людей, мова й видають національне походження населення. Але у останні роки процес денационалізації трохи припинено через переселення нових тисячів українців, які несуть змінену за часи революції національну культуру. Були навіть спроби друкувати українські видання та організувати гуртки українознавства і школи, але за браком місцевої національної інтелігенції, ця справа загасла.

Вивчення амурських та усурійських колоністів Російський музей думає на той рік значно поширити та поглибити.

Україна дістане свої музейні цінності з музеїв РСФРР. В наслідок довгих переговорів досягнуто принципіальної згоди між Наркомосом УСРР та РСФРР про взаємний обмін культурними та музейними цінностями.

Наркомос України опрацював перший попередній список картин, архівних матеріалів, старовинних та оригінальних рукописів, археологічних знахідок та інших предметів, що їх зберігається в музеях та архівах Москви і Ленінграду, та що їх мають повернути Україні, бо вони стосуються до її історії й культури.

Наркомос України претендує на одержання з Третьяковської галереї, галереї імені Цветкова та інших сховищ кілька сот картин, в тому числі 20 полотен і малюнків Тараса Шевченка, 5 картин та гравюр Боровиковського, 7 творів відомого українського художника Левицького, 12 картин Іллі Рєпіна, 2 малюнки Н. К. Пимоненка, кілька малюнків Н. С. Самокіша, ряд картин Васильківського та інших авторів.

Україна вимагає також повернути з архівів центральної бібліотеки російської драми в Ленінграді, до якої перейшов архів кол. цензурного управління близько 2.000 п'єс українських авторів, свого часу заборонених цензурою. Ці п'єси зберігається разом з листуванням, виниклим у зв'язку з їх заборонаю. Більшість п'єс — з життя українських селян, з них багато — з яскравим соціальним змістом.

В свою чергу Україна поверне ті цінності, що з огляду на своє культурне та історичне значення мають зберігатися в РСФРР.

Утворення нових секцій при Головнауці УСРР. З метою посилити ме-

тодологічне й методичне керівництво науково-дослідною роботою на Україні, Народній Комісаріат Освіти вирішив організувати при Головнауці низку нових секцій. Отже, Головнаука матиме 12 секцій: фізико-математичну на чолі з академиком Гернштейном, Індустріально-технічну на чолі з проф. Красуським, сільсько-господарську — голова секції проф. Соколовський, медичну — голова секції Мельников-Розведенков; — біологічну — голова секції, проф. Паладін, педагогічну — голова секції проф. Соколянский, соціально-історичну — голова секції академик Багалій, соціально-економічну — голова секції проф. Юринеш, філософсько-соціологічну — голова секції проф. Семковський, секцію літератури й мови на чолі з проф. Білецьким та секції хемічну й музейну.

Тлумачений словник української живої мови. Спеціальна Комісія Інституту Наукової Мови при Академії Наук від 1919 року збирає матеріали для тлумаченого словника української мови. На 1 грудня 1928 року комісія збрала 420 тисяч карток різних українських слів. Слова ці взято з різних друкованих джерел і з народних уст. Збирання карток триватиме до 1933 року. Загалом має бути зібрано 2.500.000 карток. Цей словник розраховано на 8 томів.

Комісія гадає почати видання цього словника на весні 1934 року. До словника увійдуть також словники українських класиків: Котляревського, Квітки, Шевченка, Свідницького й Глібова.

Закордонні робкори на Україні. В грудні м. р. відвідала столицю України Харків делегація закордонних робкорів у складі 10 чоловік. В складі делегації з Німеччини були т. т. Фридрих (Рур), Кастель (Берлін), Бернштейгель (Берлін), Коллед (Кельн), Фондергайт (Гамбург); з Франції — т. т. Філіп, Деку, Чехословаччини — робітниця Шміт й з Норвегії — Андерсон.

Делегація своїм завданням мала докладно ознайомитися, як веде величезну роботу соціалістичного будівництва Радянський Союз; ознайомитися з розвитком індустріалізації Радянського Союзу, побутом та умовами праці робітників. Встановити зв'язок з робкорами Радянського Союзу.

Делегація зазнайомилася з робкорівським рухом в Союзі і зокрема на Україні. Взяла участь на зборах робкорів на кількох Харківських підприємствах.

Делегати оглянули Будинок Промисловості, відвідали трудову дитячу колонію ім. Дзержинського, відвідали редакції Харківських газет, музеї Харкова, залізничні майстерні та робітничі клуби. Далі, делегація поділилася на дві групи — одна відвідала Сталінську округу, а друга — село Харківської округи, після чого делегація виїхала на Кавказ.

Україна на міжнародному геологічному Конгресі. У червні

місяці 1929 року в Африці має відбутися міжнародній геологічний конгрес, в якому візьмуть участь і представники Радянського Союзу. Головна наука УСРР визнала за потрібне відрядити на конгрес представника від України. Поїхати має проф. Лебедев.

* Латинська абетка для національних меншостей України. Колегія Народнього Комісаріату Освіти ухвалила завести латинську абетку для тюрко-татарських національних меншостей на Україні.

* Документи за директорію та гетьманщину. У Київському Центральному Історичному Архіві під час розробки військових матеріалів, виявлено дуже важливі в політичному та в науково-історичному відношенні архівні матеріали 1918—19 р. р. Головного Управління Генерального Штабу УНР та „Української Держави“ доби Центральної Ради та Гетьманщини, що характеризують військові події наступу німців на Україну, поставання проти Гетьманщини, боротьбу з Петлюрівським військом і т. інш.

* Народа історичних архівів України. На 1929 рік по 5-ти центральних та 5 краєвих архівах зберігається більше ніж 6 мільйонів одиниць переховування (ділових справ, книг, то-що), точніше — 3.974 архівні фонди. Немалі також є хронологічні межі й діапазон цих історичних документів: починаючи з актових книг Правобережжя України за часів литовського та польського панування (древлесховище в Києві) аж до сучасних першотворених документів епохи соціалістичного будівництва в УСРР (архів революції в Харкові та іст.-рев. відділи крайових архівів). Для Харківського древлесховища, — центрального історичного архіву, 1926 рік відзначається знаменною подією: прийнято від центроархіву РСФРР, двома вагонами — із Москви, цінніші архівні фонди українських центральних і місцевих установ часів старої гетьманщини (XVIII в.). Мало того, протягом ближчих 5—10 років, краєві історичні архіви мають прийняти від 49 окружних арх. управлінь до 10 мільйонів одиниць переховування, що сконцентровані по окрестностях за часи 1925—1928 р. р. переважно; це архівні фонди: дореволюційних повітових та волосних установ, фабрично-заводських підприємств, церков то-що і пореволюційних — повіт.-вол. ревкомів та виконкомів, сільрад і багато інших.

Завдяки радянській архівній реформі, — закладу центрального архівного управління й декретизації єдиного державного архівного фонду УСРР, утворюється колосальна документальна база писемних пам'яток — першоджерел української історичної науки. Коли до 1917 року число учених, що працювали по архівних матеріалах нараховувалося десятками осіб, то в наш час постійні відвідувачі історичних архівів реєструються декількома сотнями, — в 1927 році читальні зали українських архівних установ обслуговували більше 700 окремих дослідувачів — наукових робітників, причому в тому числі

були не тільки видатні історики УСРР та СРСР, але й приїжджі із-за кордону учені.

Необхідність розроблення єдиних напрямків науково-архівної п'ятирічки та вирішення низки спеціальних питань архівознавчого й організаційного порядку примусили центральне архівне управління України скликати тепер ділову нараду історичних архівів. Народа завідателів центральних та краєвих архівів і деяких окружних архівних управлінь (що при них є історичні архіви, — Житомир, Кам'янець-Под., Миколаїв та інш.), що відбулася в Харкові з 10 до 16 грудня м. р. обговорила та вирішила такі питання: 1. Про описування архівних документів (доповіді проф. В. І. Веретеннікова та В. В. Міяковського), 2. Норми виробки архівно-технічної праці (допов. Р. М. Шпунта), 3. Що до боротьби з пошкодженням архівних матеріалів (проф. Аверін і В. А. Романовський), 4. Нормальні стелі в архівосховищі (М. В. Гливенко), 5 і 6 Про п'ятирічні плани роботи історичних архівів. Археографічна науково-видавничка робота ЦАУ (обидві доповіді — М. А. Рубача).

По першому питанню, — про описування архівних документів, нарада вирішила — запроваджувати чотири основних, нормованих форми описів, що їх система пристосована до сучасних умов архівної роботи в УСРР та цілком відповідає чинним нині (по СРСР та країнах Зах. Європи) науково-архівознавчим вимогам. Що до норм праці архівістів, — ухвалено розпочати збірати відповідний статистичний матеріал, аби встановити на наукових підставах пересічні норми архівно-технічної роботи. Третє спеціальне питання, пошкодження документів та заходи що до боротьби з „архівними шкідниками“, також з'осередило увагу пленума наради і, крім того було розроблено (як й два перших питання) на окремій комісії. Нараді докладено про гарні наслідки досліджувань лабораторії проф. Аверіна в Харкові в справі вишукування засобів масової й реальної боротьби з архівними триста шкідниками (через отруїння газами хлор-пикрином, то-що), а також — і про практику київського архіву давніх актів що до консервації поповнених документів цапон-лаком та іншими препаратами.

М. А. Рубач, завідаючий центрального архівного управління УСРР, зробив велику доповідь про загальні лінії генеральних планів праці історичних архівів. Величезна кількість нерозібраних та неописаних архівних матеріалів (42% від наявних, сконцентрованих) обмеженість сил та коштів історичних архівів, рішуче вимагає встановлення максимальної плановості та черговості в усіх ділянках діяльності краєвих та центральних архівосховищ. Динаміка — тенденція напрямків роботи історичних архівів на ближчі роки мусить бути така, аби зменшувалася відсоток архівно-технічної праці та збільшувалася час на описування й археографічну обробку архівних документів. Розборка та описування

архівних матеріалів в історичних архівах України повинна бути єдиним процесом не тільки з боку наявності єдиної системи форм описування, але-ж і з боку встановлення певного списку тих фондів, які будуть описуватися. Плани історичних архівів що до описування треба погоджувати з місцевими науково-дослідними та державними установами, об'єднаний план — ЦАУ буде погоджувати з низкою таких центральних установ, як-от: Українська Академія Наук, Укр. Інститут Марксизму та Ленінізму, Істпарт ЦК КП(б)У, Істпроф. ВУРПС та найбільш важливіші науково-дослідні катедри. Темп збирання архівних фондів до історичних архівів повинно вже з 1929 року ще більш підсилити. Буде сконцентровано до центральних архівів коштовніші фонди загально-українського значення, напр. — фонди Коша Запорозької Січі, „Малоросійської Коллегии“ й інші.

Археографічна науково-видавничка діяльність буде полагати по-перше в надрукуванні, влітку 1929 року, „Огляду найважливіших архівних фондів України“ та деяких описів, в випуску періодичного спеціального-архівознавчого журналу „Архівна

Справа“; на обов'язок історичних архівів покладається завдання — через 2—3 роки не пізніше видати пам'ятні книжки — довідники по фондах архіву. При центр арх. управлінні утворюється науково-видавничу частину, в складі дійсних членів та членів-кореспондентів, до завдань якої належить здійснення архівних публікацій — видання збірників історичних документів по питаннях: з історії робітничої та селянської класи (XIX—XX ст. ст.), український національний рух, історія радянської влади на Україні. Крім того, буде закладено періодичного журналу „Архів Радянської України“ (на зразок російського „Красного Архива“). Гадається й видавати окремими томами серії епізодичних документів — про Т. Г. Шевченка, щоденник Кістяковського та інші. Головна мета архівних публікацій є виявлення невідомих, але актуальних історичних документів й накопичення першоджерел до новішої історії України і приєднання тих джерел до сучасного наукового об'їгу. Окремі-ж видання, невеличкі книжки, будуть розраховані на широкий кола радянського суспільства, тут за правило треба взяти поступову й невпинну популяризацію архівної справи.

М. Тарасов

КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ КИЄВА

Центр культурної роботи в Києві, звичайно, є Академія Наук. До останнього часу чути було нарікання, що вона мало контактує з громадським життям, а все більше заглиблюється в суху матерію наукового дослідження. Після реорганізації ВУАН почала виявляти більше активності в справах громадських. На з'їздах професійних та партійних представників бачимо представників і ВУАН, як це було і на останньому партз'їзді, де привітання виголосив Неодм. Секретар, акад. Корчак — Чепурківський.

На події широкого культурно-суспільного значення ВУАН також відкликається. Різні заклади шанували пам'ять видатного революціонера М. Чернишевського. Але такому шануванню надано особливої урочистості й науковості в ВУАН. Виступала з доповідями президія Академії та наукові співробітники-марксисты ВУАН. Висвітлено погляди Чернишевського в усіх напрямках — економічному, історичному, соціологічному, публіцистичному, національному. Цікаво тут те, що на цих урочистих чисто академічних зборах виступали представники робітництва, характеризуючи зв'язок між наукою та працівниками.

Науково-організаційна робота в Академії розгортається все ширше. Новий будинок, зайнятий тільки Фізично-Математичним відділом, все більше оживає й наповнюється змістом. На його організацію та устаткування звернено особливу увагу. Переводиться ціла реорганізація підвідділів. Вирастають цілі установи: зоологічний музей, національний геологічний музей, ботанічний кабінет, музей

гігієни та санітарії, інститут технічної механіки. Набуто цілком нові лабораторії — хемічна (акад. Плотнікова) та хемічно-технологічна (акад. Шалошнікова). Все це має величезне значення в зв'язку з актуальними потребами індустріалізації країни.

Події в Західній Україні (Львівський погром) особливо бурхливо сприйняв Київ. Всі ВИШІ відбули збори, виносячи гострі резолюції проти дикого провину польського фашизму. Не минуло це й стін ВУАН. На вчорашньому засіданні історичної секції, присвяченому 20-річчю „Записок“ Наук Г-ва в Києві, акад. М. Грушевський сказав: „Ось який фінал вийшов зі всіх балачок, що Польща забезпечить розвиток української культури; всі балачки закінчилися погромом українських установ... Наше спільне співробітництво в часи зах.-укр. лихоліття мусить тривати, аж поки під'ярена Західня Україна з'єднається з Радянською Україною в одне, ціле, неподільне тіло“

Початок зими у Києві відзначився цілою низкою роковин, ювілеїв, спогадів, що потребували прилюдного обговорення чи, взагалі, ілюстрування. Відзначено в пресі про велике значення п'юонерів жовтневої літератури (Еланський, Заливчий, Михайличенко, Чумак). В ІНО відбувся вечір їх пам'яті, де виступали з спогадами Семенко, Терещенко, Фефер тощо. В філії Інституту Т. Шевченка відбулися наукові збори (20/ХІ), де зачитали наукові доповіді проф. Филипович та Якубський — перший за Чумака, другий — за Еланського.

З нагоди 50-річчя з дня народження літературні кола шанували письменника С. Васильченка. ДВУ видало книжечку Б. Якубського про творчість письменника. В Домі Вчених 17 грудня відбувся вечір, присвячений творчості Васильченка. Доповідь зачитав Ф. Якубовський, зарахувавши ювілянта до „скромних письменників“.

Співоці кола шанували 25-річний ювілей діяльності оперового артиста М. Донця (бас). Заслуги ювілянта позначилися не тільки в діяльності чистого мистецтва. Його артистична діяльність завжди поєднувалася з громадськими інтересами. Ще перебуваючи в Москві в опері Зимина, артист бере участь в організації українського Т-ва „Кобзар“, навіть разом з Алчевським робить заходи організувати українську оперу. Шанували артиста не тільки артистичні кола, а брали участь у цьому й громадські організації. Знають Донця й робітничі клуби, де він часто виступає. З головних оперових ролей йому найкраще припала роль Тараса Бульби в опері тієї ж назви.

Серед київських письменників та журналістів помічається в Києві поживлення роботи. Ще літом ціла група виїздила до Уманя, а ще на початку зими група з київських літературних діячів (Антоненко - Давидович, Косинка, Фальківський та інш.) виїздила до Коростеня. В самому Києві також виступи їх нерідкі. Помічається навіть міна ролями з науковими робітниками-літературознавцями. В своєму Домі Вчених наукові робітники виступають за декламаторів літературних творів, а з доповідями про поетів та письменників виступають в тому ж Домі Вчених представники журналістики.

Вокально-музична діяльність має в Києві досить представників. Укрфіл улаштувала в кінці грудня три концерти відомого скрипаля С. Френкеля, що брав участь у міжнародному фестивалі в Сієні. З доручення О. Р. П. С. Симфан організує концерти для

робітників. Перший такий концерт відбувся для робітників водного транспорту (безплатно). До такої роботи ангажовано не тільки зазначену організацію, а ще й Симфанс, ВУТОРМ та інститут ім. Лисенка. Отже цього зимового сезону виступають в робітничих клубах такі художні об'єднання: Вокальний квартет ім. Ревуцького, Вокальний квартет Укрфілу, Струнний квартет ім. Чайковського, Оркестр МІК, Хоранс (інст. ім. Лисенка), Симфонічна оркестра інст. Лисенка.

Про культурну роботу в робітничих клубах цікавиться місцеве громадянство й на сторінках місцевої преси ведеться навіть полеміка за те, чим має бути клуб, чи чимсь на зразок школи, або маленького Університету, чи місцем культурного відпочинку робітництва. Громадська думка висловлюється за останнє. Видимо, ОРПС держиться такого ж напрямку, бо крім зазначених музично-вокальних організацій, вона затвердила 6 українських та 4 російських драмколективи, що працюватимуть по клубах.

Працює обслуговування робітників веде Робітничу Консерваторію. Ця перша в Спілці організація заслуговує особливої уваги. Вона має виготовити культурного музику, співака з кола самих робітників, щоб через них підносити культурний рівень в робітничих масах. За недовгий час роботи Консерваторія так підготувала своїх вихованців, що змогла виступити прилюдно з концертом для конференції профспілок в клубі Радторгслужбовців. Хорові співи в консерваторії займають не останнє місце. Хор під орудою т. Щербана звучить незвичайно міцно й вміє давати найтонші н'юанси. Ансамбль з 14 скрипок виявив добру вправність. Цікаво показано вокальні досягнення вихованців консерваторії. Є особи з помітною талановитістю. Можливо, що деякі з співаків пробають собі дорогу й до опери. Зараз слухачів набирається до 360, з них 76% — робітники з виробництва.

Л. Гайка

УКРАЇНСЬКЕ КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ ЛЕНІНГРАДУ.

(Допис)

Численне місцеве укр. населення, навіть учні ВИШ'ів та технікумів, об'єднані слабо. Крім декількох, досить кволих, студентських гуртків та Українського Державного Будинку Освіти ім. Петровського (Троїцька, 13), інших масових укр. організацій у Ленінграді нема. Тай існуючі гуртують тільки невеличкий відсоток тутешніх українців.

Такому становищу, крім причин, що залежать від самого Буд. Освіти, допомагають, звичайно, й причини чисто об'єктивні, а саме нівелююча у національному відношенні роля великого міста, значна кількість „конкурентів“ — російських культурних установ, відіраність і т. інш.

Був тут організований й постійний український театр. Тільки, хоч він і одержав власне

помешкання у Будинкові Петровського, але ж воно для вистав зовсім не пристосоване. Репертуар театру (заїзжені п'єси старих драматургів, як „Ой, не ходи Грицю“, „Запорожець за Дунаєм“, „Про що тирса шелестіла“ то що) також примушує бажати далеко кращого. Правда, у минулому сезоні було виставлено — й непогано — „Республіку на колесах“ та „Вія“ у переробці М. Кропивницького — О. Вишні, але, консервативна у поглядах на український театр, публіка зустріла цю новину досить холодно.

Може що краще вийде у цьому році в зв'язку з деякими змінами у складі колективу та режисури. Таку надію дає й перша у сезоні вистава „Яблоневий полон“ Дніпровського, яка відбулась тільки 13-го грудня. Пізно!

Інкили передають для робітників українські речі й по радіо, але звичайно, це тільки „Сватання на Гончарівці“ або „Вечорниці“.

Радісне явище на цьому тлі являють, на жаль нечасті, „українські“ виступи академічної капели Клімова та приїзди таких гостей, як капела „Думка“ і кобзарі.

Взагалі ж, нова українська театральна культура до Ленінграду ще не докотилася. Будемо чекати!

Далеко краще поставлена тут наукова справа. Для українського дослідника Ленінград з його світовими бібліотеками, музеями та архівами завжди давав величезний матеріал. Революція його значно поширила та зробила більш доступним. Тепер можна, наприклад, познайомитися з цінним архівом комітету в справах драматичної цензури, що переховується в Центральній Бібліотеці Драми. В ньому нараховують до 2000 примірників різних українських п'єс, з яких більшість ніколи не друкувалася, а коло 700 було під заборону. Між авторами зустрічаються і нікому невідомі імена і такі визначні письменники, як М. Кропивницький, І. Карпенко - Карий, Б. Грінченко, В. Винниченко та інш.

Дуже цікаві також матеріали Пушкінського Дому, Бібліотеки Академії Наук, Публічної бібліотеки, Державного, різних військових архівів та інше.

Майже не притягав уваги вчених величезний етнографічний матеріал, що зберігся в Архіві Рос. Географічного Товариства та Р. Музей. Також далеко не вивчені цікаві матеріали з археології і мистецтва Ермітажу, того ж Рос. Музею, Академії Матеріальної Культури і т. д.

Таким чином, бачимо, що в Ленінграді є гарні умови для праці з різних галузей українознавства. Тут же (головним чином, у бібліотеці Академії Наук) переховуються і деякі перші українські друковані твори, що давно стали уніками навіть у Харкові та Києві.

Звичайно, таке невичерпане багатство повинне було притягати до Ленінграда українських вчених. І дійсно, що року тут працюють гості з України.

Дещо робить також місцевий КІПС („Комісія изучения племенного состава“) Ленінгр. Академії Наук та Етнографічний відділ Рос. музею, котрий, крім того, організував для вивчення українського населення декілька експедицій, а саме на Поділля, у Схід. Сибір та на Кубанщину.

Минулої зими була улаштована Рос. музеєм також цікава виставка народного мистецтва подільських українців. Іншу виставку

українського народного малювання було привезено тієї ж зими з Харкова. Відбулась вона у помешканні Рос. Інституту історії Мистецтв.

Значим, між іншим, і виставку картин та портретів С. І. Слободянюка - Подоляна, яка відбулась 18/ХІ-28 р.

Але головну українську культурну роботу вже з 1921 р. веде місцеве „Товариство Дослідників Української Історії, Письменства та Мови“, що існує при Всеукраїнській Академії Наук, як комісія для виконання наукових доручень у Ленінграді. Товариство в 1927 році спромоглося видати свої „Звідомлення“, а у 28-му „Науковий збірник“. Незабаром може буде виданий і другий том.

Товариство Дослідників складається з кращих українських наукових сил Ленінграда, головним чином, викладачів та співробітників місцевих вищих шкіл і наукових установ. Головою обрано акад. В. М. Перетца, а заступником його А. Я. Лященко.

З 1921 р. в Товаристві прочитано до 300 доповідей, значна частина яких побачила світ в різних виданнях ВУАН, Держвидава України то що. Студювались: українська історія, археологія, економіка, історія мистецтва, друкарства та письменства, театр, мова і фольклор. У грудні 1925 р. загальні збори ухвалили утворити особливу етнографічну секцію з дорученням досліджувати побут та народну творчість українців на терені РСФРР. У склад цієї секції увійшло й чимало молоді з колишнього Географічного Інституту. За короткий час свого існування етнографічна секція зробила велику роботу по вивченню українського населення Кубанщини, Казакстану, Схід. Сибіру, навіть Камчатки. Було вирішено також декілька конкретних проблем з народ. господарства то що.

Товариство мало думку значно поширити і систематизувати як свою наукову працю в Ленінграді, так і вивчення побуту, твої чости і народного господарства тих мільйонів українців, що живуть в північному Кавказі, в Сибіру, Вороніжчині і т. д. Для цього є і матеріал, і люди. Але для такої великої роботи треба б утворити у Ленінграді дослідчу наукову катедру, або Інститут Українознавства. Такий проект був і підтримувався ВУАН, але Укрголовнаука, на жаль, його відхилила.

Нам здається, що питання про інститут або катедру вивчення українського населення по за межами УСРР треба підтримати всьому українському громадянству. На Кубані дещо в цьому напрямку вже й зроблено. Справа вчасна й пекуча!

В. Д - ський

ДЕРЖАВНА АКАДЕМІЯ ХУДОЖНІХ НАУК І УКРАЇНСЬКЕ МИСТЕЦТВО.

(Лист із Москви)

Москва починає цікавитись українською культурою. Ще років три тому цього не можна було сказати. Правда, й тоді вже була трохи помітна цікавість до українського мистецтва але ця цікавість виявлялася лише серед

робітничих кол і часто задовольнялася за допомогою різної халтури, що страшенно розплодилася в пивних і мюзік-холлах. Різні українські хори, танцюристи і трупи на один час були цілком заповнили робітничі райони

всьогої столиці. Гаркун - Задунайський, що його революція викинула з України, на деякий час знайшов собі роботу в Москві, що інколи навіть давала йому „почет і уважение“. Був момент, коли з малоросійською „Муздрамою“ зв'язувалась думка про утворення в Москві українського театру, а українська капела, під орудою Купави, що й досі співає по московських пивних, „удосто-Лась“ репрезентувати українське мистецтво в самій Державній Академії Художніх наук! З'явилися спекулянти й на літературному фронті: почали видавати халтурні переклади з української мови, що безумовно свідчили про наростання попиту на українську книгу. Халтурник своїм пронишливим носом завжди перший чує нові вимоги ринку і хапається заробити на своїх сурогатах. Біля Г'зу раптом народився халтурний „трест“, що став фабрикувати переклади з українського, які тепер починають з'являтися на світ. Багацько з цієї „літератури“ залишилося на вічну поживу гізівським мишам, але де що надруковано або друкуються. Незабаром московський читач проковтне халтурні переклади творів Коцюбинського, Стефаніка, Винниченка. Зразком цієї халтури є видані Федерацією Письменників „Голубі ешелони“ Панча в перекладі Хоменка та Рудіна. Робиться такий товарищ просто: є „підрядчик“ що „оптом“ підписує умови на певну кількість аркушів, він вишукує серед голодного студентства „перекладачів“, за пів ціни, а сам „редагує“...

Почувши, що запахло смаженим, ціла зграя різних халтурників та спекулянтів бігає тепер по Москві і хоче заробити на українському мистецтві „детишкам на молочишко“. Вся оця халтура так уже розрослася в Москві, що на неї давно треба звернути увагу кому слід. Українське московське громадянство вже розпочало боротьбу з театральною та співочою українською халтурою. Тепер уже існує в Москві Товариство друзів українського театру, що й організувало дві своїх студії — драматичну й хорovu, а група українських письменників в Москві повела наступ проти халтурних перекладів і поставила перед Московським українським громадянством питання про журнал українською мовою для РСФРР. Але всі оці заходи наслідків своїх ще не дали, і халтура українська на московському ринку продовжує свій переможний наступ, не маючи проти себе жодних конкурентів. Утворилася жахлива ситуація. А Наркомос РСФРР і досі нічого не робить в справі задоволення мистецьких потреб 6 1/2 м. українського населення, жодної копійки на це діло не витрачає.

Але життя не стоїть на одному місці. Споживач української халтури в Москві спромігся догадатися, що він має діло не з мистецтвом, і почав потроху одвертатися від халтури. У Гаркунів - Задунайських погіршала матеріальна справа, „трупі“ почали розкладатися. Все частіше й частіше стали доходити чулки про театр „Березіль“, про

АРМУ, про літературний рух на Україні, про справжнє українське мистецтво. Навіть наша літдискусія не пройшла мимо уваги московського суспільства. Звичайно, москвич нічого не читав з нашої дискусії, але він про неї чув і насторожив вуха. А тут ще ота українізація: куди вона прямує, які в неї тенденції? До того - ж часто доводиться рахуватися з державним визнанням української культури, з партійними директивами про відродження культури всіх національностей. — А тут все частіше й частіше повторюють прізвиська Тичини, Курбаса, як представників культури високої кваліфікації. Виходить, що треба й самому поцікавитись і... купити „Голубые ешелоны“ в перекладі Хоменка.

Тепер уже кожне видавництво має в своєму плані які - небудь твори народів СРСР, кожна галузь мистецтва виконує директиви про вивчення мистецтва народів СРСР, кожний халтурник мріє, як би більше заробити на мистецтві народів СРСР...

Дішла черга й до Державної Академії Художніх Наук. І треба зазначити, що це майже єдина установа, що на отакому халтурному тлі хоче зробити щось солідне в справі вивчення мистецтва народів нашого союзу. Правда, в ДАХНІ цей процес ще не вийшов із стадії виконання директив, ще не прибрав плановості і не оформився в певну систему. Проте, можна сказати, що згодом усе це „приложиться“, коли наукові сили і Наркомос України звернуть на цю справу серйозну увагу.

Справа розпочалася за ініціативою Державної Наукової Ради (ГУС), що запропонувала академії ще весною 1926 року — утворити який небудь центр, що розроблював би питання художньої культури різних народів нашого союзу. Хутко ж з'явився проєкт А. В. Бакушинського про утворення при ДАХНІ окремого відділу. Цей відділ мусів вивчати мистецтво народів і мав бути збудований за структурою самої академії, повторюючи всі її основні відділи: словесно - літературний, музичний, театральний, образотворчого мистецтва і т. д. 20 жовтня 1926 р. цей відділ був урочисто відкритий.

Президент академії П. С. Коган так формулював завдання відділу. Необхідно вивчити „сучасний стан мистецтва національностей, а потім — досліджувати традиції, під впливом яких складалась творчість народів. Далі, третій пункт нашого програму, — вивчення етнічних особливостей в їх художньому вираженні. Четверте важливе завдання — дослід соціально - економічних умов, що впливали на розвиток творчості національностей і особливо відбилися на творчості в Жовтневу добу, коли національності завоювали простір для свого художнього виявлення“.

Як і треба було сподіватись, ДАХН з самого ж початку пішла в цій роботі по хибному шляху. Спеціалістів, що знають мистецтво народів, в ДАХН нема, а запросити їх спеціально для цієї роботи не догадалися,

а може й не схотіли. Тому хороші завдання залишилися на папері: відділ не працював. Через рік від нього залишилася гільки сама президія, що й притягала в ряди - годи того чи іншого спеціаліста або організовувала вечірки. Деякі з цих вечорів, присвячених мистецтву народів СРСР, безумовно мали значення і художній або науковий інтерес.

Що - до українського мистецтва, то за цей час йому було присвячено 9 вечірок. Програми цих вечірок були завжди випадковий а іноді й досить негативний (малоросійщина, що виконував хор Купави). Випадковість цих вечірок безумовно не виключає їх важливості і наукової цінності. Цікавий був вечір, присвячений Т. Шевченкові, на якому доповідь зробив В. Львов - Рогачевський про Шевченків романтизм, а співдоповідач, А. Бакушинський, простежив зв'язок між двома галузями Шевченкової творчості — поезією і образотворчим мистецтвом. Проф. М. Гудзій на цьому вечорі читав невидрукованого листа Т. Г. Шевченка до Аксакова і зробив до цього листа коментарі. В художньому відділі виступав засл. артист республіки Дорошевич.

Перша доповідь в ДАХНІ на українську тему — була доповідь молодого вченого, Ю. Самарина, про керамічне мистецтво на Поділлі. Доповідач, ілюструючи свою доповідь власними колекціями, простежив історію і сучасний стан цього промислу. Досить цікава провідна думка т. Самарина полягала в тому, що він простежив на зразках подільського виробництва цінну з художнього боку традицію, що має своє походження з античної і навіть Трипільської культури.

В травні 1927 року відділ улаштував виставку селянських малюнків України (колекція Є. Прибильської).

Найбільшим досягненням ДАХН в справі вивчення творчості національностей була Ювілейна Виставка Мистецтва Народів СРСР. Честь ініціативи в цій справі належить Ювілейній Комісії ЦВК СРСР, а все - ж треба підкреслити, що ДАХН, організовуючи цю виставку, витратила багацько часу та енергії. На виставці ДАХН зустрілася з справжніми продуктами живої творчості народів союзу. Виставка мала три відділи (по суті — три окремих виставки, що були й розташовані в окремих приміщеннях): народнього мистецтва, образотворчого мистецтва і художньої літератури. Про український відділ народнього мистецтва на цій виставці в „Червоному Шляху“ була вже надрукована стаття Є. Прибильської, а про успіх наших експонатів з образотворчого мистецтва багато разів писалося в нашій і в російській пресі. Залишився не освітленим в нашій пресі відділ української художньої літератури, що складався з 1200 книг, зразків періодики, плакатів, діаграм і численної іконографії. На честь ДАХН треба зазначити, що не маючи літературних експонатів з України,

академія зуміла знайти в Москві і українську книгу і людей, що знали українську літературу і допомогли влаштувати український відділ.

Ювілейна виставка дала великі наслідки. Москва вперше побачила українську літературну продукцію, почула про літературний рух на радянській Україні і уважно прислухалася до зразків творів українських письменників. Досить уважно поставились до цього відділу виставки і бібліографи та літературознавці.

Успіх українських експонатів з образотворчого мистецтва був надзвичайний. І треба підкреслити, що цей успіх спостерігався головним чином серед спеціалістів. Заговорили про високу техніку українського мистецтва, про оригінальність і — це саме й здивувало всіх спеціалістів — про наявність на Україні цілої школи, що йде своїм шляхом і має свої секрети художньої творчості. Так зустріла Москва Бойчука і бойчуків. У Бойчука з'явилися такі прихильники як Тугендхольд і Федоров - Давидов. Дякуючи Бойчуків збільшилося й значення Київського Інституту в очах московських знавців. Про бойчуків заговорили і з'явився попит на репродукцію з їх творів.

Ювілейна Виставка дала ДАХН зв'язки й з тими представниками мистецтва національностей, що завжди перебувають в Москві. Відділ мистецтва народів СРСР почав дбати про те, щоб поширити свою працю: запросив окремих представників національностей, влаштував кілька вечорів і засідань. Чотирі вечори було присвячено українському мистецтву: 1) Доповідь В. Седяра про образотворче мистецтво на Україні, 2) Лектор - кобзар Чалий, 3) доповідь П. Цветаєвої про театр „Березіль“ і 4) доповідь В. Інкіжинова про Курбаса і театр „Березіль“. Театр „Березіль“ взагалі дуже цікавить московських театральних діячів і, зокрема, театральний відділ ДАХН. Після обговорення доповіді Інкіжинова було ухвалено просити Наркомос РСФРР закликати театр „Березіль“ на гастролі в Москву.

Оце й усе, що зроблено досі в ДАХНІ в справі вивчення українського мистецтва. Треба зазначити, що й сам відділ тепер уже не існує. Зима 1927--28 року була витрачена на порозуміння з представниками національностей, але цього порозуміння ще й досі немає. Представники національностей вимагають, щоб ДАХН поставилась серйозно до самої справи. Всі ми гадаємо, що систематична праця зможе розвинути лише тоді коли на це діло будуть відповідні кошти й кваліфіковані робітники. Українці з самого початку вимагали заснування окремого українського відділу, організації біля нього цілої низки українських вчених і спеціалістів, а також аспірантури, що дбала - б і про вивчення народньої української творчості на терені РСФРР. Вимагали аспірантури й представники інших національностей. Але ДАХН з цим не погодилась, посилаючись на те, що

в неї немає ніяких коштів на переведення цієї роботи.

Тепер почались реорганізації. Відділ зліквідували. Натомість зорганізували Комітет по вивченню мистецтва; цей комітет буде працювати як громадська організація при академії. Комітет має скупити біля себе наукових робітників, практичних робітників з усіх галузів мистецтва і запросити до співробітництва наукові й мистецькі сили з автономних республік. Вже затвержено і статут Укра-

їнського Розділу цього комітету. Український Розділ починає працювати.

Про завдання, плани і склад Українського Розділу напишу потім. А тепер тільки хочу зазначити, що цей розділ тільки в тому разі правильно виконає свої обов'язки перед українським мистецтвом, коли налагодить демонстрацію цього мистецтва (через представників з України) і вивчення народньої творчості серед українського населення РСФРР.

Кость Буревій

Бібліографія

А. Ключья. Шахтарське. Збірка оповідань. ВУСПІІ, 1928, ст. 86, ціна 35 коп
Збірка — до речі перша в доробку письменника — складається з п'яти творів („На перехресті“, „Шахтарське“, „Десять тисяч“, „Вапняк“, „На 117 сажні“), що їх тематику охоплено загальною назвою „Шахтарське“ (виняток — є перший твір, де змальовано останні дні В. Чумака та Г. Михайличенка). Принципова актуальність цієї тематики не викликає жодного сумніву; письменник, обравши для відзеркалення в своїй творчості зазначену ділянку революційного будівництва, тим озивається на гостру потребу — висвітлення праці й побуту робітників-шаhtarів: тут маємо й колишню героїчну участь їх у громадянській війні („Шахтарське“), і підвищення продукції виробництва, що відбувається в дуже скрутних умовах („Десять тисяч“), і уперту боротьбу зі злісними шкідниками — колишніми ділками („Вапняк“) та їх наймитами („Десять тисяч“), тут і професійна віра шахтаря в свою шахту, — віра, що не може миритися з висновками спеціалістів-геологів про вичерпаність покладу і що стимулює власні (зрештою успішні) пошуки робітників („На 117 сажні“). Коли до цього додати, що письменникові пощастило загострити згадану тематику навколо особливо пекучих проблем (як це видно з короткого, тільки-но поданого переліку), то позитивна ідеологічна вага його збірки стане наочною; коли ж іще згадати, що письменник безперечно не вичерпав усіх можливих тем, що він матиме їх і надалі в міру життєвого руху, то загальна перспективність обраної тематики стане ще яснішою, при умові, звичайно, відповідного заглиблення в нею з боку письменника (хоч цю умову аж ніяк не можна пропонувати, як обов'язкову: мистець безперечно не потребує патентів на закріплення за ним тих чи інших тем). Отже не буде перебільшенням констатувати позитивну соціальну вартість збірки, що без сумніву матиме свого масового читача.

Але як стоїть справа з утіленням тематики? Чи немає щілинок поміж нею та ресурсами художніх засобів письменника? Чи не спізнюються вони в порівнянні до безперечно життєвих тем? Іншими словами, чи стоїть автор на потрібній височині що до майстерності, техніки свого мистецтва?

В загальному плані й на це питання доведеться відповісти позитивно. Всю збірку характеризує насамперед потяг до сюжетності, особливо показовий у першій творі, де останні дні вищеназваних письменників-революціонерів відтворено саме в сюжетній динаміці, що так пасує до загального уявлення про їх життя, словене боротьби; по-друге — і це найголовніше — сюжетність втілюється в малій прозовій формі — новелі, що останніми часами збільшує своїх прихильників так з боку письменників, як і читачів¹⁾. В цьому ж пункті доведеться відзначити й кілька огріхів, подекуди дрібних, що їх негативність почасти нейтралізується наявністю відповідних плюсів (їх також врахуємо в дальшому викладі).

Вище відзначено, що письменник використовує матеріал не тільки з сучасних життя й побуту шахтарів: він не забуває й колишньої героїчної участі робітників у громадянській війні; додамо, що сучасність і минуле поєднуються в одному творі, даючи монтаж реального й спогадів. В цьому пункті викликає заперечення „Шахтарське“, де спогади являють собою вставну новелу з двома сюжетними лініями — робітника Шевця і політрука Сав'яка: під час утечі від загону денікінців вони потрапляють до шахти, де колись працював Шевець, і роз'єднуються; відповідно до цього новела розпадається на 2 розділи; перший кінчається блуканням політрука, другий — врятуванням Шевця. Той факт, що Шевець нічого не знає про долю політрука, мотивує ввід другої частини об'ємування, де ця доля з'ясовується. Отже цікавий розмір новели, що захоплює 7 сторінок; перехід від першої половини об'ємування (тоб-то від реального плану сучасності) до спогадів відбувається майже непомітно, на початку другого розділу твору. Читач, захоплений динамікою новели, навіть забуває про об'ємування; цьому особливо сприяє те, що другий розділ вставної новели (тоб-то третій — твору) позначено тими ж трьома зірками, що й попередній: читач, що з новим розділом сподівався перейти вже до об'є-

¹⁾ Докази цьому: 1) Відповідна заява О. Слісаренка в його автобіографії, видрукуваній у „Комсомольці України“ від 15 грудня 1928 року; 2) збірка „Сучасна чужоземна новела“, що вийшла додатком до останнього числа „Життя й Революція за 1928 р.

мування й бачить продовження вставної новели, ніби автоматично призвичаюється до останньої, як раптом новела обривається, й відбувається це в середині третього розділу:

Назовні видерся тоді, коли була глупа ніч, і перше бажання було — почути блискучу промову політрука, бо сьогодні мав бути мітинг...

— Чого ж ти не роздягаєшся? Все в своїй шахтюрці сидиш... Завтра ж неділя. Я води тобі поставила, мабуть вже й за холодила.— Жінка сіла біля нього.

Як видно, раптовий зсув планів відзначено кількома крапками (після слова „мітинг“), чого не було після першої половини об'ясування. Отже треба було б чіткіше відокремити велику вставну новелу від об'ясування, використавши інший графічний засіб її розбивки (замість трьох зірочок — хоч би поземну лінію). Це доводиться особливо підкреслити тому, що у „Вапняку“ дві вставні новели змонтовано значно краще: перша захоплює II розділ, а друга — більшу частину V-го, локалізуючись в межах кількох крапок на тлі руху поїзда.

Поза тим, „Шахтарське“ характерне ще одним мінусом: появу вставної новели вмотивовано спогодом; але спогод своєю чергою потребує внутрішньої, психологічної мотивації, що її „Шахтарському“ бракує: іншими словами, дано мотивацію не органічну, а механічну. Далі: політрукова лінія в новелі незамкнена; щоб її завершити, треба послати Шевця до клубу, бо там він зустріне свого колишнього товариша - червоноармійця, від якого й довідається про долю Сав'яка. Письменник це й робить, використовуючи той факт, що дружина Шевця того дня бере участь у клубній виставі. Цілком ясно, що скоро Шевець потрапляє до клубу, його зацікавлює обличчя людини, від якої він має дістати потрібну інформацію, а значить і розв'язання вищезгаданої сюжетної лінії. Як висновок, головний персонаж твору є надто одверта маріонетка в руках автора: треба було б вжити заходів до відповідного поглиблення мотивації, або ж принаймні до завуальованості її механічності.

Поруч із цим слід одмити механічність кінцівки „Шахтарського“:

Твердою ходою повертав Іван додому, а на річці замріяно шарудів млин.

Як видно, млин має виконувати роль емоційного рефрену, але для цього надто нетривкий зв'язок його із попереднім оповіданням; до того ж і емоційний еквівалент шарудіння, бодай і замріяного, — досить неясний¹⁾.

Аналогічну механічну кінцівку постачає „Вапняк“:

Вапняк сірою стіною блищить на сонці і, мов знехотя, помалу відступає все далі й далі, лишаючи за собою яму і їдку сіру куряву.

В загальному задумі ця кінцівка повинна була дати якийсь імажинативний вислід з раніше поданого оповідання; проте зв'язок кінцівки й твору знову неясний, символіка туманна. До цього треба додати, що й назвою твору взято „Вапняк“, хоч це знову ж таки безсиле зміцнити недостатню органічність зв'язку поміж твором і кінцівкою.

На цих мінусах доводиться спинитися особливо, бо сам автор подав і надію на їх ліквідацію. Маю на увазі останній твір збірки — „На 117 сажні“, — що виступає в такому дієвому об'явленні: на початку Миронів стереже кубу штемпелів і час від часу вдаряє болтами рейку; мотивовано це його турботою про добро шахти. Закінчено твір аналогічним малюнком, але мотивація зовсім інша й не менш природна: Миронів тому дзвонить тужливо, що дочка Оксана має незабаром розлучитися з ним, одружившись із Хмизом.

Цей приклад досить влучної композиції свідчить, що автор з безперечними досягненнями прямує на шляху до засвоєння формальних уміностей.

До плюсів слід застосувати й вищезгадану сюжетність, що матеріалізується насамперед у чіткому врахуванні ваги певного персонажу. Останній здебільшого виступає в міру сюжетної потреби, в телеологічній зв'язку з ситуацією, з іншими персонажами. Автор пильно слідкує за біографією своїх дієвих осіб та використовує мотив замовчання (відповідний приклад — у „Вапняку“).

В цьому ж ряді прийомів слід відзначити використання мотиву пізнання, що виправдує попереднє замовчання. Так в „Десяти тисячах“ Джон пізнає студента-провокатора; у „Вапняку“ Штекель ототожнюється з головою спілки, а Техкер — з сином дідача та петлюрівським осаулом. Правда, тут же треба підкреслити штучність сюжетного з'єднання Джона й Данила (з „Десяти тисяч“), а також досить трафаретне, шаблонне змалювання деяких дієвих осіб з контр-розвідки („На перехресті“), що їм проте властиві й типові риси.

Одмитивши плюси й мінуси в композиції, зокрема мотивації новел, зупинимося на стилі, що, відповідно до позначеної „настроїки“ в творчості А. Ключа, відзначається

¹⁾ Відповідне критичне зауваження зробив у свій час авторі Ю. Смолич („Nature morte“ в художній літературі, Валпте, № 4).

тверезістю, стислістю, подекуди протоколізмом. Всі ці риси особливо наочні в першому творі, де простий до суворого викладу як найкраще відповідає справозданню про трагічну смерть Чумака й Михайличенка; зазначені риси стилю вражають незрівняно сильніше за будь-яке мелодраматичне накопичення жахів у оздобі патетичної стилізації. Трохи дисонують у загальній картині стилю вирази на зразок:

Надворі сонце робило вечірне обмінання в річці („Шахтарське“); Зима несподівано вдарила морозами, залишила грудки на шляхах, а потім, схаменувшись, притрусила всі недоречності сліпучим снігом („На 117 сажні“).

Притаманий їм потяг до „очуднення“ мимоволі нагадує Ю. Яновського. Аналогічно недоречна така транскрипція русизму в „Шахтарському“:

Четверо вершників „спешілись“.

Можливі пояснення — 1) що письменник не добрав відповідного українського слова, або 2) що він у такий спосіб хотів відбити *couleur locale* (мова йде про денікінців) — однаково недостатні.

Так само в стилістиці мовної тканини подибуємо факти, що їх треба уникати (підкреслення моє):

Ми знову ввілємо в гаснучі сили гірників віру в перемогу („Десять тисяч“).

Таке творення дієприкметників теперішнього часу навряд чи вдале. Аналогічно непоправний є приклад найвищого ступня прикметника:

На дверях клубу його здивав голова культому.

— Знайте, наш новий завклубу, а це, — він тикнув пальцем у груди Шевця, — член культому, самий активний („Шахтарське“);

хіба що припустити в цьому — розмови помилку, що її умісне фотографує письменник. Нарешті, реструючі стилістичні засоби, доводиться згадати ще один — звертання до порівнянь з галузі кіно-мистецтва. Порівняння ці в принциповому плані припустимі і свідчать про певний симбіоз справді де в чому споріднених мистецтв — кіна й літератури. Але в кожному окремому випадку доводиться ставити питання про ступінь потреби зазначених звертань: адже обидва мистецтва водночас є цілком самостійні, посилаючи відповідні ресурси художніх засобів; в наслідок важливо з'ясувати органічність чи, може навпаки — механічність згаданих звертань. „Вапняк“ дає два відповідні приклади:

1) Соколов майже зник у м'якому кріслі. І враз йому стало неприємно. Перед очима поганою кінофільмою замерехтіло.

2) Вагон м'яко колхався. У відчинене вікно фільмою мерехтіли в очах дерева, ліски. Хмарки диму з паротягу падали вниз, у хижачки обійми хапали струнке жито і стіла лягали біля червоної спідниці гречки, та, від легенького вітру, враз у нестями кидалися в обійми віска, дзвонячи його колосками.

Звертає увагу по-перше, стабілізованість самого вислову (див. мої підкреслення), а по-друге, певна механічність, поверховість порівняння в першому прикладі, де воно — просто засіб вислову, *manière de parler*; в другому ж — узяття порівняння матеріалізоване, розгорнуте в контексті. Правда й у першій цитаті, після наведених слів є спогади; але суто кінофікаційного в них небагато, якщо не рахувати сукцесивного розгортання матеріалу в часі.

В резюме, по-перше, підкреслимо небажаний нахил до надмірної механізації — так у запровадженні назов деяких оповідань, як і в мотивації та стилістичних засобах творів, по-друге, відзначимо й наявність того, що англійці назвали *antidote* і що в зв'язку з вірною ідеологічно-тематичною установкою автора та його пересічною формальною вправністю стає заперукою дальшого розвитку письменника.

До хиб зовнішнього боку видання потрапляють неодмінні друкарські помилки. Що правда їх не дуже рясно; та це не зменшує неприємності — спіткнутися на них, скоро розгорнеш книжку („На перехресті“).

Гр. Майфет

Ю. Дубков. На варті. ВУСПП, 1928, стор. 40, тираж 2000, ціна 35 коп. Головним мінусом збірки — першої в доробку поета — є конфлікт поміж тематикою та її конкретним втіленням, що безперечно запізнюється, не встигає за нею. Принципово — тематика задовільна: тут і спогади з епохи громадянської війни („На варті“, „Атака“), і бадьоре відчуття сучасності з відповідними прогнозами на майбутнє („Де“, „Мій потяг“, „Можу і міг“, „На обрії“, „І скаже мати“, „Вперед“, „Погасне сонце“), і особиста лірика, що міцно сплелася з громадськими чуттями поета („Тебе я стрів“,

„Зустріч“), і протиставлення радянської дійсності — Європі („Луни“, „Мій потяг“), і оспівування праці („Іде плугатар“), і нарешті жалібний вірш пам'яті В. І. Леніна („І лютим льотом“). Цей перелік, хоч і доводить невелику оригінальність поета, однак переконує в тому, що автор відчуває завдання сьогодняшнього етапу революції і намагається відгукнутися на них; але саме художній бік цих спроб здебільшого не задовольняє. Насамперед викликає здивування таке сredo автора:

Не байдуже мені до сумнівів,
Що думок передуманих — тайна.
Я од сонця засмаглий і ніби
Поза мурами сон — це талан_мій (28)

Що поетові дозволено сумніватися, як і всякій іншій людині, це безперечно; аналогічно стоїть справа і з кількістю передуманих думок; але як до цього стосується „засмаглисть“ і чи вона реальна, чи може якась метафізична, таємна (допіру фігурувала „тайна“) — сказати важко; проте, найнедоречніший є останній рядок, де поет визначає свій талант, яко „сон поза мурами“. Даруйте — інші поезії ніби переконують у протилежнім: в них маємо і ясне відчуття сьогодняшнього дня і тверезу віру в перемогу революції; і раптом „сон“, що надає вислову відтінок чогось неясного, та ще й „поза мурами“, — слова, які непереможно асоціюються з минулим. Можливо, це слід розуміти в тому сенсі, що минуле недавньої громадянської війни покликала до життя молодий талант Ю. Дубкова? Але поправніше мабуть інше тлумачення: цю асоціацію з минулою символістичною традицією української літератури стверджує хоч би „Атака“ з відповідними ремінісценціями:

Розстелює спокійно хмара тінь
У срібну ніч обніжками, лісами.
Розбігся гомін, зір у далечинь,
У простір, простір, де олені, сарни (19),

або, з того ж віршу:

А на пісках сріблястих шум і сполох...
Атака враз. Тремтить від гніву, болю!
Знемігся хто? Кривавий морок,
Червоні заграви... Мигтіло в колі (19)

Не припускаю, що б ці ремінісценції відповідали поетовому світоглядові: для цього надто ясна фатальність будь якої символістичної реставрації. Скорше тут брак належної поетичної культури, відповідного виднокругу: автор безперечно живе революційними сучасністю й майбутнім, а також тим минулим, що їх стимулювало; але поетове мислення ще не досить оригінальне — з одного боку, та не досить міцне — з другого, щоб наповнити рямі, обрані для втілення; лишаються ніби вільні місця, що їх поет і наповнює трафаретними символістичними словосполученнями на зразок:

Я слухав згуки дивних слів (15)

Доводиться побажати, щоб поетова обізнаність із відповідною літературою не обмежувалася символізмом, як з аналогічною ж метою справедливо радить Ю. Дубкову Я. Савченко засвоєння реалістичного письма¹⁾; деякий потяг у цьому напрямку слід відзначити, проте план, властивий виразові —

Живіт я висівками пучив (20) —

здається надто зниженим, непотрібно натуралістичним, зрештою прозаїчним; тотожній приклад:

Он ржавий шальовочний цвях
ним можна влучити в серце (18).

Оця невтриманість, що матеріалізується в формі стрибань від символізму до натуралізму, позначає й найголовнішу ділянку темарія, — про сучасність і майбутнє. Намір добрий, а втілення невідповідне, трафаретно-агітаційне. Нема чого казати про роль агітаційної поезії взагалі, про вагу проблеми — запліднення літератури позалітературним матеріалом: доказ тому — творчість декабристів, зокрема Рилеева²⁾. Але на 11 році Жовтня користати з примітивно-спрощеної агітки, що всі її засоби вкладаються в приказовому способі дієслова, — це, м'яко висловлюючись, анахронізм. Проте зазначена ділянка темарія все ж

¹⁾ „Життя й Революція“, 1928, № 10.

²⁾ Див. статтю В. Гофмана „Рилеев — поет“ — у збірці „Русская поэзия XIX века“. Academia, 1928.

таки йде з певним знаком — плюс: це волюнтаризм, що прошиває вірші на ст. 18, 21, 24, 26, подекуди сполучаючись із лірикою природи:

Розтане скоро тьмяна сутінь
І свіжим подихом — теплінь
І зійме порох — ранній кінь,
І знов гудок, знов клич могутній
Тоді я чую: шум тополі,
На працю йдуть робітники... (32)

Гірше стоїть справа із протиставленням Європі, де маємо безнадійний трафарет:

... Льох, будинок дикий, стогін.
І на кручі крутить смерч...
Десть нестриманий йде гомін,
Це в Європі п'яний герць! (13)

Справді, відмахуватися від Європи, як це часто роблять, тільки тому, що в тамтешніх реву фігурують girls, перш над усе нерозважно: головна небезпека Європи не в цьому, а в її культурі, водночас припадній і ворожій, отруєній чужим світоглядом. Озброїтися скальпелем класової аналізи, засвоїти з цієї культури все потрібне, не піддавши спокусі того ворожого світогляду — ось завдання безперечно потрібніше від поверхових агіток та прокльонів на адресу п'яного герцю. — Нарешті, трохи відрадіше враження справляє „І лютим льотом“, що стоїть у ряду аналогічних поезій Йогансена, Лісового, Сосюри. Після аналізу тематики перейдемо до зовнішньої форми, насамперед до ритміки, де знову не все гаразд: невдалими здаються такі амфібрахічні рядки —

Вітрини тремтять. Посвист куль (18),
Я знаю бетон, пил і камінь (28) —

з їх какофонічним накопиченням наголошених складів. Аналогічно немілозвучні:

Ковтає день дим (21),
Хто зберіг, гей, свій гнів (22);

слово „гей“ в останньому прикладі вимагає широкого резонансу, тоб то радикальної перебудови ритмічної (а, можливо, в зв'язку з цим і словесної) тканини метроряду. Не можна також погодитися з мішаниною ритмів у вірші „На обрії“ (25 — 28), що на ст. 27 закінчується чотирьохстоповим ямбом:

Вагони в путь. Рушай вагу;

сторінку ж 28 розпочато рядком

Не байдуже мені до сумнівів,

що його читач також сприймає, як ямб

— | — — — | — — — | — — — | — — — |

але дальший рядок —

Що думок передуманих¹⁾ — тайна

вже ясно — анапестичний; отже доводиться повертати назад, щоб інтерпретувати й попередній рядок, яко анапест:

— | — — — | — — — | — — — | — — — |
Не байдуже мені до сумнівів;

Одмічу, що в останній строфі цього віршу знову виникає ямб:

І там, де тліли груди хмизу,
Притихнув буряний затон (28)

Бажання витримати обрану ритмічну схему призводить часом до конфлікту між синтаксою й ритмікою, тоб то до синтаксичної інверсії, що утруднює розуміння рядка:

Нам це ласкою полоше
Слово
Слово
з прапорів (12);

підкреслені слова, за вимогами ритміки, розірвано іншими компонентами речення, що нівежить синтагму. Аналогічні приклади:

Як твій, подертий одяг мій (33);
Я жаль, що почував, розвіяв (38);
Я — про любов, життя нове (33);

в останньому рядку, приміром, „життя нове“ можна розглядати подвійно: 1) jako кличні слова і 2) jako компонент, що на нього розповсюджується влада прийменника „про“.

Іноді інверсія постає в наслідок запровадження до метроряду проклітики, семантично неутральної:

Дивилися то очі голубі (14)

Єдина raison d'être існування „то“ — наявність у метроряді вільного місця, що його й треба наповнити; до послуг — наведений компонент.

Часом ці перші ліпші слова — кількаскладові:

Кує там молодь бурі пісню
Із іскри полум'я да в но (28);

підкреслене слово з'являється в контексті перш за все несподівано.

Іноді вступає в конфлікт із семантикою пунктуація —

Льох, будинок дикий (sic! — Гр. М.), стогін (13);

Іноді брак її:

Тоді під зоряним склепінням
Повіда серце, час наспів:
Чуття і болі, і терпіння
Полине мій незнаний спів (33);

Після третього з наведених рядків розділовий знак кінце потрібний. Іноді утруднює розуміння невдала розбивка метроряду на частини:

На виліт із депо,
На спомин
Степам
Чавунний клич і свист
Жалобу чорну геть за гони!
Пісні, пісні!
Мотора тиск... і т. д. (23);

Лише уважно придивившись до монтажу наведеної строфи, бачиш, що ритмами є — „спомин“: „гони“, „свист“: „тиск“.

Іноді ж незрозумілість взагалі важко чимсь пояснити:

А радість виростала, як лілея,
Проходив білим привидом туман,
Клубками розкотився над землею,
Колише тихим шелестом паркан (14);

чи „паркан“ — підмет, чи навпаки об'єкт, — неясно; що править за підмет ув останньому припущенні — невідомо: може „туман“? Але як він „колише паркан“ та ще й „тихим шелестом“ — незрозуміло. Крім огрхів у ритмі та синтагмі подибуємо ще просто мовні помилки: до вищенаведеного „повіда“ (13) додамо „не ба чені“, „незнані дні“ (35).

Нарешті, не можуть задовольнити рими „жвава“: „в'язло“ (35), а також евфонічний бік рядка —

Деся нестриманий йде гомін (13) —

з його стиком двох „й“.

Прикладом доброї алітерації є —

За плесом оплески ланів (23),

де, поруч із влучною інструментовкою, маємо ще й прекрасний образ, — поєднання, властиве не кожному прикладові алітерації, як у того ж Дубкова:

І попеляєте стигло тло,—
Застигли люди в хвилі денній,—
Засмагли втомлені вуста (40).

На всіх цих хибках не варто було б спинятися так докладно, коли б творчість Ю. Дубкова не стимулювала певних надій (вірші, безнадійно погані, взагалі були б безсилі викликати будь-яку реакцію) і, по-друге, коли б збірка „На варті“ не мала передмови, або мала не ту, що має.

Який криптонім сховався за підписом „Редакція“ — невідомо. Ця безименність ще збільшує відповідальність уступних рядків, що їм насамперед властивий якийсь алогізм, композиційна хаотичність. Розпочато передмову твердженням:

Поетична думка в Ю. Дубкова має завжди синтетичний характер, стремитись до високого узагальнення себе, свого оточення і соціального руху в єдиний бадьорий спів (5).

Після відповідного прикладу маємо раптовий здвиг в аналізі зовнішньої форми:

Думку Ю. Дубков зчаста підкреслює характерними для нього алітераціями (5).

Далі без видимого зв'язку з контекстом, надибуємо рядки:

В останніх поезіях Ю. Дубков запроваджує до своїх творів і реалістичні моменти, знов таки надаючи їм узагальнювального типового значення (5).

Потім іде досить спірне твердження про споріднення Ю. Дубкова з „фундаторами пролетарської радянської літератури“ (6) і, аж нарешті, читаємо:

Ю. Дубков більш, як інші молоді поети, переховав од старої спадщини символізму (6).

Власне з цього треба було б почати, потім перейти до констатування позитивних заперечень — у формі реалістичних тенденцій, і, вказавши згаданий синтетичний план творчості Ю. Дубкова, дати характеристику зовнішньої форми, бодей тих же алітерацій. Не можна також погодитися з таким твердженням передмови:

Ю. Дубков бере від символізму його техніку обстригування дійсності, характерне символістичне вміння подавати враження через думку, через мислення. Звідціль його (Ю. Дубкова) образи, де конкретне порівняно з абстрактним, психологічним (6).

Запевняєм, що засоби — подачі „враження через думку“ (формулювання не досить удача!) і порівняння конкретного з абстрактним та психологічним — властиві поезії взагалі, старі, як світ: отже тлумачити їх, яко характерну ознаку символізму, навряд чи справедливо.

В наслідок передмова не виконує своєї мети, бо видає багато векселів, що їх не виправдує реальний доробок поета: тому й викликає вона з боку читача скептичне ставлення.

Гр. Майфет

Петро Панч. Голубы ешелоны. Рассказы. Перевод с украинского Н. А. Хоменко и Н. М. Рудина. Изд-во „Федерация“. Артель писателей „Круг“. Москва, 1929. Тир. 4.000 Стр. 412. Цена без переплета 2 р. 30 к., переплет 20 к.

Петро Панч своєю останньою збіркою „Голубі ешелони“ завоював собі одне з найзначніших місць в українській літературі. Навколо його імені навіть не було звичайної для нашого часу боротьби гуртків та угруповань: письменника визнали всі майже без винятку напрямки радянської критики, а що книжка дійшла широких читачьких кол, тому свідцтвом 5.000 примірників другого видання. Про те ж саме свідчить і той факт, що письменника перекладено російською мовою й видано в Москві, за ініціативою артлі письменників „Круг“ (частіш українських авторів видають російською мовою на Україні). Факт такого видання не може не бути надзвичайно приємним для всіх тих, кого цікавить розвиток української літератури.

На жаль, приємність цього видання, завдяки видавничим неполадженням поповнена значною ложкою дьогтю. Справа в тім, що видавництво не знайшло потрібним (мабуть, шкодуючи грошей) надіслати авторові переклад на перевірку, і книжка перекладів вийшла не авторизованою. І в результаті ми маємо такий неохайний переклад, подібні до якого можна зустріти хіба тільки між дешевими виданнями сучасних закордонних романів. Безперечно, частина провини — і на перекладачах, але дуже невелика частина. Бо помилок, що виникли в наслідок поганого знання української мови, — мало, менше пересічного. Переважна частина помилок — результат недбалості (часто буває так, що одне і те ж слово один раз перекладено вірно, другий — не вірно), чи неповного уявлення про сучасні вимоги від перекладу. Таким чином, переважної частини помилок можна було б уникнути, коли б автор, перевірявш переклад власного тексту, добре йому знайомого виправив усі недбалості.

Синтаксичний стрій фрази майже всюди перекручено. Наведемо кілька прикладів із перших десяти абзаців (що збігаються з першими трьома сторінками російського тексту) повісті „З моря“: „Під берегом, як пригнані повіддю дрова, сонливо гойдалися пароплави“ — „Ожоло берега, сонно покачивались пароходы, словно прибитые водой дрова“; „Коли сірі вітрила, немов капустяне листя на сонці, звернулись під щоглами, на берег із баржі поспішно зійшов смуглявий матрос“ — „Когда серые паруса свернулись под мачтами, как капустные листья на солнце, с баржи поспешно сошел на берег смуглявый матрос“; „На спеченому, мов сковорода, молі в сонливій тиші куняло під сонцем лише декілька перекупок“ — „На раскаленном, словно сковорода, молу, несколько торговок дремало в сонной тишине на солнце“; „Через дорогу, вгрузивши в берег, довгими рядами, як ковани скрині стояли понурі инбарі“ — „Через дорогу стояли длинными рядами, как кованные сундуки, увязшие в берег унылые амбары“; „Мов рогаті жуки, лазили паровози“ — „сновали, как рогатые жуки, паровозы“; „... а ще далі, обіч золотих бань монастиря, гуглюю здіймався лисий горб. Від рясних хрестів захованої в лісі церкви й далеко поза містом верблужими горбами здіймалися вкриті густим бором кримські гори й заступали собою розкидані по безмежним площинам терпеливі села й міста“ — „... а дальше, за золотыми куполами монастыря, вздымался широкий лысый холм. А еще дальше за городом, начиная от крестов скрытой в деревьях церкви, подымались, как верблужьи горбы, крымские горы, покрытые густым лесом, и заслоняли собой разбросанные в необятных равнинах томлящиеся города и села“; „... як підборкані кури“ — „... напоминал птиц с подрезанными крыльями“ (що правда, в російській мові нема відповідного терміну для передавання українського „підборканий“, і тому описова форма неминуча, але чому „птиц“, а не „кур“?); „Смуглявий матрос перед харчевнею із зеленою вивіскою зупинився“ — „Смуглявый матрос остановился перед харчевней с зеленой вывеской“; „... більше скидалась“ — „был больше похож“ (зам. „больше походил“). „Можна так підвести людей, що потім будуть цілий вік клясти“ — „мы можем так подвести людей, что потом нас будут целый век проклинать“; „Під зливою вплетених у терпку, мов дикий терен, лайку матросових порад, Гута, що все ще вагався, нарешті сказав...“ — „Под целым потоком доводов матроса, смешанных с терпкой, так терн, руганью, Гута все еще колебался, наконец сказал“...

Уже з цих прикладів цілком можна бачити, що не тільки синтаксична конструкція Панча скрізь і завжди перекручується, але й стилістичний, а часом і логіко-семантичний бік не рідко підпадає деструкції. Справді: „пригнані повіддю“ — „прибитые водой“ (зам. „пригнанные разливом“); „Немов капустяне листя“ — „как капустные листья“ (зам. „как капустный лист“); „в сонливій тиші“ — „в сонной тишине“; і взагалі улюблене Панчове „сонливий“ завжди перекладено: „сонный“, хоч існує російське слово „сонливый“; „понури инбарі“ — „унылые амбары“, і „понурий“ завжди перекладається: „унылый“, хоч є рос. слово „понурий“; „як руде каміння“ — „красными камнями“ (зам. „рыжими“); „лазили паровози“ — „... сновали паровозы“ (мова йде про маневрові паровози на вокзалі, тому дієслово „сновали“, що передає швидкий рух, замість Панчового „лазили“ — цілком не до речі); „терпеливі села й міста“ — „томлящиеся города и села“; „а за ним слідом вимахував ліктями денщик“ — „а вслед за ним трясил, болтая локтями, денщик“; „боязко озиралась“ — „боязливо оглядываясь“ (зам. „боязливо озираясь“); „провожали вершників“ — „провожали начальство“ (зам. „провожали всадников“); „самий влучний момент“ — „самый удачный момент“ (зам. „самый удобный“). Останній з вищенаведених прикладів — найскладніший. Замість свіжого й виразного: „Під зливою вплетених у терпку, мов дикий терен, лайку матросових порад“ штамп: „Под целым потоком доводов матроса, смешанных с терпкой, как терн, руганью“... (якось професійна хвороба перекладачів!), „порад“ перекладено „доводов“ (зам. „советов“) і, нарешті, змінено зміст цілої фрази: „Під зливою... порад, Гута, що все ще вагався, сказав“ (себ-то, Гута вагався, але під зливою порад, нарешті, сказав) „Под целым потоком доводов... Гута все еще колебался, наконец, сказал“ (себ-то під зливою порад Гута вагався, але, нарешті, сказав).

Далі ми не наводимо перекупувань синтаксис, бо нам довелося б навести мало не $\frac{3}{4}$ книжки й зупинимося ті й на помітніших огріхах проти стилю й семантики оригіналу, що трапляються протягом перших двох розділів повісті „З моря“. Найменш неприємні є такі помилки, де неточно переданий відтінок думки чи образу оригіналу, але від цього не змінилося значення цілої фрази, або загальний колорит. Приклади таких, відносно мало шкідливих, неточностей: „у мінливу далечинь обрїю“ — „в меняющуюся даль горизонта“ (краще: „изменяющую“ бо не мінялася ж вона на очах натовпу); „задрігала ніжками“ — „задргала ножками“, а через чотири рядки слово „задрігаш“ перекладено „задргаш“, що, звичайно, краще (приклад того, як одне і те ж слово в однаковому значенні перекладається двома способами); „ми ще руськіє-с“ — „мы же русские-с“ (зам. „мы еще русские-с“); „гугняво вигукував“ — „выкрикивал, произнося в нос“ (зам. „выкрикивал гнусаво“); „через тривожний настрій“ — „в виду тревожного времени“ (зам. „тревожного настроения“), та ще багато подібних. Гірше вже ті помилки, де оригінальний, своєрідний вираз Панча підмінюється штампом, залязеним висловом: „Густа й ко-

ротка тїнь, яка плуталась під їх ногами“ — „Густая и короткая тень, которая двигалась у них под ногами“; „коли розповзлася по набережній несподівана чутка“ — „когда распространился по набережной неожиданный слух“; „методичне хлюпання голубих хвиль“ — „однообразный плеск голубых волн“; „з лікувато-обтяженою ходою“ — „с лениво-тяжелой походкой“ (зам. „отягощенной“); „ніби з аршином за мундиром“ — „словно проглотившего аршин“; „відірвався від капітана“ — „отошел от капитана“; „були переобтяжені“ — „все было нагружено“ (зам. „перегружено“); „хлопчики... мов горобці по весні цвірінькали на всю вулицю“ — „мальчишки... как воробьи весной, кричали на всю улицу“ (зам. „чирикали“); „у вогку тїнь“ — „в прохладную тень“ (зам. „влажную“); „облислий килим“ — „облезлый ковер“. Часто таке підмінювання приводить до порушення місцевого та часового колориту, напр., у Панча вчитель-чорносотенець говорить про революціонерів „жиди-с“, а перекладачі написали „евреи-с“ (мабуть, щоб уникнути закидів в антисемітизм!) — слово цілком неможливе в устах чорносотенця. Але ще дивніш, що через кілька сторінок двірник питає: „А не чув, коли жидам перини почнуть випускати“, і це перекладено: „А не слышал, когда жидам перины начнут выпускать?“ „Шпиг“ — „шпион“ замість поширеного в ті часи: „шпик“. У Панча, солдат, зложивши перед самим носом учителя важкий кулак, із присвистом сказав: — ось тобі наша частина, хош? Це соковите „хош“ слід було б залишити, а не перекладати „хочешь?“, як це зроблено. (Так доложу я вам бувало на сопках Манчжурії“ — „Вот так же, скажу вам, бывало на Манчжурских сопках“; слід було б зберегти й типове салдатське „доложу я вам“ і штамп того часу „на сопках Манчжурії“ (який походить від назви модного тоді вальса). Татарське „цара“, яке у Панча навіть стоїть у лапках, передано „царя“, себ-то звичайною вимовою. У Панча: „як на очі йому, так і маєш губу“ і останнє жаргонове слово пояснено зноскою „гаптвахта“ в російському перекладі: „как попадешься на глаза ему, так и гауптвахта“ — місцевий колорит загублено. Прізвище міського голови Мангубі, справді дуже поширене караїмське прізвище, в російському тексті часом деклінується: „Мангубы, Мангубе“. Але ще смішніш, коли в переклад повісті з доби 1905-го року вживається сучасне жаргонове слівце: „Вузувіри“ (изувьры) перекладено „Бузотеры“ (!) — словом комсомольського побуту, яке в перекладачів вимовляється старим учителем в 1905-му р. Найгірше, звичайно, коли перекупується значення цілої фрази: „скинувся, мов риба над водою“ — „прыгнул, как рыба под водою“ (кидається, стрибає риба саме над водою, а під водою плаває). Це запитання (себ-то „этот вопрос“) перекладено: „этот ответ“. ... та ти, Дагаре, мабуть не чуєш, що зараз твориться на світі? — „ты словно не знаешь, что делается теперь кругом?“ (в українській фразі тому, хто питає, невідомо, чи знає Дагар, що твориться на світі, в російській він дивується, що Дагар знає, а висновків не робить). „Душать, як блошиць“ — „душат и убивают, как блох“ (а блошиця — рос. мов. клоп). „Чотовий“ перекладено „дневальный“, хоч у тексті є вказівка, як треба перекласти: „Пане зводний“. Це місце перекладено: „Господин взводный“, чому й вийшло, що „он подбежал к дневальному“ і назвав його „Господин взводный“ (а „дневальный“ і „взводный“ — зовсім не те ж саме). „Оркестра... допотіла по під стелею“ — „оркестр... грохотал под потолком“ („лопотити“ — рос. „шелестеть“, що найбільше — трещать, але ніяк не „гремять“). „Уже за 20 хвилин“ — „уже через 25 минут“ (чому тоді не через 26 $\frac{1}{2}$?). „Стій рівно, баран“ (стой ровно, баран) — перекладено: „все равно, баран“. „Не встигну тоді й розвантажитися“ — „тогда не успею и разобратся“. Ми вже не кажемо, що зразки ритмо-мелодичної організації фрази (синтаксичний паралелізм, алітерація), які іноді трапляються в Панча, ніколи не передані в перекладі.

Це — тільки на протязі двох розділів однієї повісті, але такі ж недбалості трапляються в усій книжці. Відмітимо тільки одну: скорочена назва Вищої Ради Народнього Господарства — ВРНГ (рос. ВСНХ) залишається не перекладеною й не з'ясованою, а тому й не зрозумілою російському читачеві. А тим часом ця назва в „Повестях наших дней“ грає роль важливого для змісту повісті символу.

Звичайно, ми все ж такі вітаємо почин Московського видавництва — знайомити російського читача з українською літературою. Зміст повістей Панча й їхні композиційні елементи залишилися в перекладах незруйнкованими, і ми не сумніваємось, що їх оцінить російський читач так, як оцінив український. Але шкода, що завдяки недбалості (чи зайвій ощадності) видавництва цей читач не матиме вірного уявлення про мовний стиль Панча.

М. Степняк

Бібліотека газети „Пролетарська Правда“ (24 додатки до газети за 1928-ий рік).

Не можна не вітати заходів редакції газети „Пролетарська Правда“ коло поширення серед своїх передплатників художніх зразків українського письменства способом випусків окремих оповідань, поезій і т. и., як безплатного додатку до газети.

На протязі року газета випустила 24 книжечки, розміром здебільшого на півтора аркуші друку (48 сторінок). З цих 24-х книжечок — 20 з красною письменства. З популярних — нариси про радіо, про Київ і С. Щупака — „Під'ярмена Україна“ і одна брошура Ф. Якубовського — „Силуєти сучасних українських письменників“.

Така лектура, безперечно, викличе у багатьох з - поміж 30.000 передплатників газети зацікавлення до українського художнього слова й до письменства взагалі й не одного читача наведе на думку познакомиться з тим або тим письменником ґрунтовніше. А це важить багато з погляду української культури.

Найбільше уваги приділила редакція газети письменникам молодшої генерації, давши художні зразки таких майстрів українського слова: І. Андрій Головка. З творів цього письменника дано в одній брошурі два оповідання — „Товариші“ та „Червона хустина“. В першому творі автор розповідає, як два товариші — селянські хлопці Яшко та Мирон пішли з села шукати роботи. Як один, Яшко, найнявся до мужика за погонича й пастуха та й товаришеві дав потайки від хазяїв притулок у клуні. Хазяйка, люта меґера, викриває у наймита „квотиранта“ на „харчах хазяйських“ і це хазяйчине викриття кінчається для Яшка трагічним фіналом: хазяйка трощить на його голові любу Яшкову розвагу — сопілку, що він виміняв на зроблену ним клітку. В новелці „Червона хустина“ автор майстерно змальовує, як дівчина — підліток Оксана пеклується жертвою деникинської зграї — селянином, що поранений сховався в гречці, та як ця Оксана носить йому туди їсти, а в кімні накриває йому очі своєю червоною хустинкою, коли деникинські поспіаки — козаки через її батьків викривають сховище того селянина й забивають його. Ці дві новельки А. Головка дуже нагадують манеру й стиль письма С. Васильченка останнього періоду його творчості.

2. О. Слісаренко, в оповіданні „Позолочене оливо“, в цілком реалістичних формах, без жалних імпресіоністичних обарвлень, розповідає про випадкову зустріч в дорозі двох людей — представників двох протилежних політичних і соціальних світоглядів — про інтелігентна-більшовика, перебраного в уніформу поручника УНР-івської армії і про правдивого УНР-івця, що прикинувся в дорозі провінційним учителем. Ціле оповідання — положення, в які автор ставить своїх героїв, їхні розмови й колізії, що виникають із тих р-змов, все це нагадує Винниченківський стиль дрібних його оповідань давніших часів. Твір читається з великим інтересом, і це свідчить, що українська література має в особі О. Слісаренка визначну художню силу.

3. Г. Шкурупія. Недавнє героїчне минуле, що його записано в історію Великої Революції на Україні під назвою „Січневе повстання“, дає багатий матеріал для правдивого митця художнього слова. Як спроба відтворити перед читачем деякі моменти а цього героїчного минулого, являється оповідання Г. Шкурупія „Січневе повстання“. На жаль цей авторів задум можна назвати лише спробою. Ми не маємо тут повної картини цієї події, а тільки окремі фрагменти — уривки з тієї завзятої боротьби січневого повстання. Занадто бо велике й відповідальне завдання взяв на себе автор — змальовувати цю боротьбу у всій її величчї й кривавій красі. Без порівняння краще вдалося Шкурупієві друге вміщене в цій книжечці оповіданнячко, що зветься „Переможець дракона“. Тут автор змальовує один момент з життя на естокаді китайців, робітників-вантажників на паротяги вугілля й закінчує цей повний реалістичної правди малюнок змальованням пригоди, що трапилася р-бітнікові Ліу-Чі, коли він видерся на паротяг до машиніста Хорна покурити. В цей момент прорвались старі димогарні труби паротягу, й гарячий окріп, заливаючи топку паротягу, обварює тіло Ліу-Чі, що здумав був затулити топку своїм толубом, рятуючи життя машиністові Хорнові.

4. Петро Панч „Земля“. „Тихонів лист“. До першого оповідання автор дає епіграф з М. Хвильового: „Гемна наша батьківщина“ і на тлі цієї темноти змальовує подію з часів перших років соціальної революції по українських селах, де малоземелля далося людям у знаки, дарма, що тут же, під боком, панська земля „лежить собі, як перина“. Письменник добре знає життя й побут українського села, знає ті злидні й темноту, що отортає його мешканців; але разом із тим нам видається неприродним в оповіданні такий момент: що наша батьківщина темна та несвідома, це так. Але не настільки вже темні якийсь там Роман чи Микита, щоб перше, ніж їхати їм, скажімо, до Земвідділу й робити орендну умову на колишню панську землю, вони не виправили б попередку від своєї громади приговора, що люди справді вповноважують їх не це діло. Коли навіть припустити, що такий випадок можливий, то він у всякому разі не типовий для нашого села. А цей момент (громадська оренда землі без приговору сходу) і призводить одного з героїв оповідання до трагічної розв'язки — до бантини. Автор добре орудує українським художнім словом, у нього трапляються суто-художні образи, як от „Юні поля пахли сонцем і зеленою кров'ю рослин“, він уживає в мові деяких влучних новотворів, як от „дивився пустозоро“, „напасть вагітніла“, „лярму (галасу?) наробила“, „знячився“ і т. и. Гарне є також своїм психологічним реалізмом оповідання-мініатюра „Тихонів лист“.

5. А. Любченко „Зяма“. „Із темного передпокою“. „В берегах“. У Зямі (це власне єврейське ім'я) автор розповідає про сумну долю єврея-революціонера, що був

тяжко поранений підчас повстання й, не хочучи потрапити в полон до ворога, прохав свого товариша добити його, що цей і мусів зробити. В другому оповіданні А. Любченко дає прекрасний, повний реальної правди малюнок із життя людини, що виховалася в старих традиціях і не може примиритися з новим світом, з новими вимогами часу; що й дитину свою, дівчину Зоєю силує цуратися того нового світу й примушує її користися своєї батьківської волі. Але даремні всі її зусилля. Нове життя немилосердно руйнує старі традиції Яна, а його Зоєга, що покинула вже й богу молитися, як скаржитьсЯ Янові його дружина Клімця, тікає з дому з висузанням — директором заводу Савкою — з тим Савкою, що його частував колись Ян пояском за яблука з директорського саду. В останньому малюнку „В берегах“ автор ескізно дає тип молодого поки що куркулика, але це майбутній куркуль Певза, що буде запускати „пазурі в печінки“ бідноті, коли до того будуть сприятливі обставини. . .

6. І. Микитенко „Брати“. Про цей Микитенків твір багато писалося в нашій періодичній пресі. Микитенкові пошастило з цим оповіданням, як ні одному мабуть з молодих письменників. Були такі, що докоряли письменникові, що він накидає Прохорові-селянському хлопцеві, несотворені речі — захоплення заводськими гудками, під впливом яких цей хлопець кидає село і вступає до лав мійського робітництва на завод. Були несправедливо різкі й гострі уваги авторові саме за ці заводські чарівницькі гудки, що справили таке сильне враження на Прохора. Але ж читаючи цей твір, ми бачимо тут не самі лише чарівницькі гудки, а цілий комплекс вражень, що мусіли вплинути на хлопця, коли він стояв у місті коло заводу в той момент, як робітники сходились на роботу — вражень цілком одмінних од селянського життя. І цілком природно, що ці нові враження зафіксувавшись у пам'яті вразливого хлопця, примусили його згодом порвати з селом і піти на завод.

З боку художньої правди цей твір бездоганий, а такі монументальні селянські постаті, як брат Прохорів-Никонор, та це ж сама реальна дієність! І оте його „ваиа сила і так. . .“ і „ми, як скот. Вдобряй землю та рийся в ній, доки й не пронадеш. . .“ і міркування Никонорові про сільську кооперацію. . . Хіба такі сентенції в устах селянина-середняка не реальна дієність?!

7. Нарешті — Остап Вишня. Він дає в збірничку „Усмішки“ вісім сатиричних фейлетонів, як от „Читайте газету“, „Газета дуже велике діло“ то-що.

Окрім наведених зразків літературної творчості новітніх письменників-прозаїків, редакція газети „П. П.“ дає й кілька зразків творчості письменників передреволюційної доби — М. Коцюбинського („Він іде“, „Подарунок на іменини“), Ів. Франка („Добрий заробок“, „Муляр“ і „Ліса та пасовиська“), В. Стефаніка („Новина“, „Осінь“, „Катруся“, „Кленові листки“, „Палій“ і письменника переходової доби С. Т. Васильченка („Приблуда“, „Свекор“, „Осіній ескіз“ та „Мужицька арихметика“). З перекладних творів Бляско Ібаньєса („Потвора“, „Стіна“, „Полнійний удар“, „Заєць“, „Урядовець“), Анрі Барбюса („В землі“), Панаїт Істраті („Косма“), Шолом Алейхема („Порада“) та Еміля Золя („Безробіття“ та „Повідь“).

Маючи на увазі, що „Пролетарська Прада“ має кілька десятків тисяч передплатників, серед яких не всі, певне, обізнані з українським художнім словом, було б раціональніш, на нашу думку, за рахунок деяких перекладів (Золя, Барбюса, Ібаньєса) познакомиться читача з оригінальною українською літературою передреволюційної доби, тим паче, що серед давніших творів є багато таких, що й тематикою й розробленням сюжету не втратили свого інтересу і для нашої революційної доби. Того ж, що дала редакція газети з старих творів, на нашу думку, замало.

Віршована поетична творчість представлена в „Бібліотеці“ такими сучасними поетами: В. Сосюра — „Де шахти на горі“. Збірничок має 15 вибраних поезій; В. А. Силь Еллан — „Черв'яні зорі“, збірка, що містить 25 революційних віршів; М. Терещенко в збірці „Країна роботи“ дає 12 поезій і нарешті збірничок „Ленін“ містить вірші: Є. Плужника, Г. Шкурупія, О. Влизька, М. Йогансена, Ю. Дубкова, А. Лісового, О. Слісаренка, Я. Савченка, М. Терещенка і В. Сосюри (по одному віршу) і прозові мініатюри: О. Копиленка — „Нетриша“, П. Панча — „Портрет“ та Ю. Яновського — „Лені“.

Наприкінці нам хотілося б ще сказати кілька слів про інші книжечки „Бібліотеки“. Ф. Якубовський в брошурі „Силуєти сучасних українських письменників“ дав стислу літературну характеристику аж 42-х українських письменників і поетів. Через те, що на 44-рйох сторінках книжечки (4 сторінки відійшло ще на титульну сторінку та на передову) тяжко сказати щось ґрунтовне про 42 особи, характеристики Якубовського вийшли аж надто стислі, побіжні, а через те й бліді.

В. Базилевич та М. Шарлемань дають відомості про Київ. Завдання першого автора — „Закласти, як він каже, перші підвалини знайомства з Києвом з погляду історично-культурного“. Виконав це завдання автор не зле, оздобивши до того ще свій нарис сьомо фото-світлинами. А другий автор дає коротенький нарис „Природа Києва та його околиць“.

В. Фаворський цілком вчасно взявся познакомиться читача з радіо — з його основами, досягненнями та перспективами, ілюструючи виклад фото-світлинами та

рисунок різного радіо-приладдя. Але через те, що В. Фаворський українською мовою добре не орудує, він раз-у-раз у спірці з українською технічною термінологією, або вживає таких вульгаризмів та кумедних виразів, що викликають на устах усмішку: „запрягти (?) електрику“, „електрон є страшенно відлюдний“ (sic!), „стіснені (?) електрони кинуться (?) на вільні місця“, „різними окільними (sic!) способами“, „з водопровідної труби“, „вивчили всю поведінку їхню“ („поведінку“ електронів Г. К. — К.). Відзначаючи таку мовну макаронічність в брошурі В. Фаворського, нам здається, що редакції газети „Пролетарська Правда“ слід було повздержатись і не пускати межі люди цієї книжечки, маючи на увазі саме масового читача.

Праця С. Щ у п а к а „Під'ярмена Україна“ появилася цілком вчасно, маючи на увазі останні погромні події у Львові. Свій „популярно-політичний нарис про Західню Україну“ автор ілюструє багатьма цифровими даними, що характеризують країну, як з боку економічного, так і з боку соціального, національного то-що. Книжечку цю прочитає, певна річ, кожна свідома людина з інтересом і зробить з розповідженого відповідні висновки.

Книжечки (на окладинці) оздоблено або малюнками, або відповідними портретами письменників.

Г. Ков.-Кол.

Н. Асеев. Собрание стихотворений в трех томах. Со вступительной статьей И. Дукора. Т. I, II, III. Стр. 274 + 186 + 224. Цена 2 крб. 75 + 25 + 2 крб. 50 к. + 25 + 2 крб. 75 + 25. Всього 8 крб. 75 коп. Тир. 2.000 прим. Моск. Держ. В-во, 1928.

„Збірник творів“ є воістину еквівалент тепер відсутніх жанрових ознак; збірник творів, простіш кажучи, один із безсумнівних жанрів сучасності. Колись збірка творів була ознакою апробації даного діяча, письменника чи поета суспільством, критиком.

Збірники творів, коли вони не виходили після смерті автора, а під наглядом самого автора, збирались і підготовлялись довго й сумлінно.

Матеріал перероблявся, сам склад збірника творів був річчю довгого й вдумливого вивчення; матеріал розподіляли звичайно за жанром. І нарешті самий факт видання збірника творів за життя автора не завжди й не у всіх письменників та часто був фактом почасті гірким — письменник тим самим „стабілізувався“, його здавали до архіву, призначали за члена державної ради від літератури. Ось чому збірники творів у минулі роки не викликали звичайно полеміки, жвавих критичних статей, то-що, — це були факти не життя літератури, а бібліографії.

В наші дні це цілком не так: збірник творів є живий, що потребує обміркування, факт. Еволюція письменника ще не закінчена, але письменник подає на обговорення якийсь шматок свого шляху. Важко сказати, чи дійсно на обговорення; може бути лише для демонстрації? Тому що віршові жанри пробувають у стані первісного хаосу, природно матеріал розподіляється не за цими рямцями, а за іншими — просто хронологічно. І хронологія в наші часи теж еквівалент жанра...

Так чи інакше, а живий, ще не стабілізований, слава богу, поет Микола Асеев видав свій трьохтомний збірник віршів. Повторюємо — це не значить, що Асеев зарікається не писати більше віршів чи. на зразок Маяковського свого часу, загрожує випустити нову книжку „тільки переступивши через себе“ — нічого подібного. Асеев дарує нам панораму свого розвитку „звідсіля і досі“.

А розгляд поетичної еволюції Асеева являє собою чималий інтерес.

Почавши писати зараз після занепаду символізму в добу апогею акмеїзму з одного боку й футуристичного бунтарства з другого, засвоївши геніальний досвід Хлебнікова, Асеев опинився в скрутному становищі: перші два розділи першого тома — „юнацькі вірші“ і „зростання“ Це щось перемішане, неоформлене, аморфне: тут і футуризм, і акмеїзм і символізм, і дещо своє вже, Асеевське.

Под копыта казака
Грянь брань, гинь вран.
Киньте с брови на закат
Ян, Ян, Ян, Ян!

(„Пляска“, с. 40)

і поруч —

Разум изрублен. И
скомканы вечностью вежды...

Ты
не ответишь, Возлюбленный,
прежняя моя надежда.

(„Торжественно“, с. 53)

Тут же болізно гостре сприймання слова, що доводить до якихось мало не психопатичних переозмислень:

Я запретил бы „Продажу овса и сена“...
Ведь это пахнет убийством отца и сына?...
(„Об'явление“, с. 54)

І в тому ж відділі чудовий, що виразно від символізму йде ліричний опис:

Еще и осени не близко,
Еще и свет гореть — не связан,
А я прочел тоски записку,
Потерянную желтым взлом...
Когда ж зевнет над нами осень.
Я подожгу над миром косы,
Я посажу в твои зеницы
Такие синие синицы.
(с. 87)

Специфічна Асеевська ритмічність і романсність здебільша визначили його подальший шлях.

Справді ритм Асеева впізнає зразу:

Стынь,	Ужас,
Стужа,	День,
Стынь,	Ужас,
Стужа,	День —
Стынь,	День
Стынь,	Линь!
Стынь,	Это бубен шаманий,
День	Или ветер о льдину лизнул
Все равно: он зовет, он заманивает	
в бесконечную белизну!	

(„Собачий поезд“, с. 129)

Гра алітераціями і читка рима, багатство інверсій, цезура чи просто перебіг в незвичайному місці на тлі ускладненого звуконаслідування й часами чогось, що сприймається, як заузне — специфічні ознаки Асеевського вірша.

В нас немає місця докладно простежити за еволюцією Асеева; скажемо лише, що ступеневе „оволодіння“ словом, та сама, чим-раз складніша гра римами і читка у своїй незвичайності синтакса створили Асеева — майстра сучасної літератури. „В цьому наша радість і висока гордість доби, що дала нам Асеева“ (з вступн. статті І. Дукора, с. 26).

Асеев близький до нас і своїм визнанням революції: він не тільки визнав її, а й служив їй чесно:

Это я не хочу и боюсь
Снизить песню в ремесленный навык
Разорвать наш веселый союз
Заклученный в семнадцатом навек...

У той час, коли поетів була перепродукція, й вони частково були явищем паразитичним коли над поетами знущалися так, як уміють знущатися й зневажати дармоїдів, Асеев з гордощами носив своє звання:

Дурацкое званьё
поэта
нельзя уступить никому —
ни гр хоту
Нового Света
ни славе грядущих
комун.

„Агітаційні вірші“, „вірші на випадок“ — ті відділи, що в них Асеев одверто й чесно ніс свій талант і уміння захопити масу на служіння революції. А в тім після революції ми бачимо Асеева, що прийняв її нутром і, надхнений нею, написав такі речі, як „Семен Проскаков“, „Сказ о Буденном“, „Двадцать шесть“, то-що, — перелічувати їх було б недоцільно.

Спроби оновлення лексики доправили Асеева й Сельвинського до використання багатств української мови. Ця тенденція особливо дужа в другого з названих поетів, та й у Асеева цікаво б було дослідити це явище. Не випадковий звичайно всі ці „швидше“ „також“ — та інші, що попадаються в Асеева українізмами; одним випадковим ознайомленням з мовою їх не з'ясуєш.

Видані всі три томи дуже охайно, але ціна надто висока.

С. Рейсер

Н. Некрасов. Тонкий человек и другие неизданные произведения. Собрал и пояснил Корней Чуковский. И - во „Федерация“ 1928 г. 340 стр. Ц. 2 р. 10 к. в переплете 2 р. 35 к.

Ця книжка, де Чуковский зібрав Некрасівські тексти, що він знайшов у ленінградських та московських архівах і з яких тільки „Тонкий Человек“ Чуковский друкує вперше, безперечно, є надбання для літератури.

Об'єднуючи переважно прозаїчний матеріал, книжка проте єдності не має й подібна на зшитки публікатора. Сюди ввійшли й „Записки о декабристах“, і замітка про Гумбольдта, й пасквільне „Каменное сердце“ й повість „Тонкий человек“, яку цілком справедливо Чуковский порівнює з жанром „Записок охотника“.

Вступні статті, що написав Чуковский з властивою для нього злегка фельетонною цікавістю, містять проте цілу низку тонких зауважень, які підводять до самої суті Некрасівської творчості. Ті зразки історико-літературної „коньєктури“ текста, що ними озброїв апарат передмов Чуковский, виявляють, не зважаючи на популяризаторські завдання стилю, дозрілу культуру філологічного коментаторства. Деякі соціологічні думки Чуковского не позбавлені значної тонкості; напр., цілком правильно, на нашу думку, питання про жанр „Записок охотника“ в 40—50 роки ставити саме в зв'язок з питанням про селянський „матеріал“ у поступовій частині поміщицької передреформеної літератури.

Цей жанр у „Тонком человеке“, що написаний до того в трохи іронічній оповідальній манері, яка йде від Ікенса й Текерея, даючи можливість для вільної авторської „балаканини“, дозволив Некрасову досить багато говорити про літературу, про вподобання читачів, про вмілість писати романи про Ежена Сю й т. інш., — даючи до рук дослідника багато цікавого матеріалу, як для розуміння літературних обставин, так і для характеристики „літературної ідеології“ Некрасова в 50-ті роки.

Ще важливіший матеріал про літературні звичаї часів Белінського дає „Каменное сердце“. Написане вже після розриву з Тургеневим та письменниками 40-х років, поруч особливо з „Тонким человеком“, „Каменное сердце“ виразно показує, в якій мірі, з переменою загальної позиції Некрасова, змінювалася й сама оцінка ним літературних явищ.

Вступна до „Каменного сердца“ стаття Чуковского зіставленням мемуарів та їх критичним допитом розкриває натяки Некрасова в цій повісті й дозволяє охопити в цілому цю Некрасівську „літературну криптограму“. І, на нашу думку, жодна книга „мемуарів“ не дає такої уяви про дебют Достоєвського „Бідними людьми“, як пасквіль Некрасова, який ми розглядаємо.

Якщо має рацію Лемке, який запевняв у свій час, що в Пермі цю повість видали цілу, то звичайно, завдання дослідників Некрасова розшукати в Пермському виданні сторінки, яких бракує, й подати цілу повість читачеві.

Не менш цікаві й надруковані в книзі плани до великої епопеї про декабристів, з яких здійснені тільки відомі всім „Русские женщины“.

Видана книжка охайно й старанно. Ось три друкарські помилки, що можливо починаються ще з огривів самого Некрасова, які треба було б застеретти коментаторові:

1) на стор. 93, де неправильна вставка до мовної ремарки прізвища (Тросников) замість належної (Грачев) переплутує діалог,

2) на стор. 254, аналогічно, де „юный сочувствователь“, переляканий появою батька, приписує „Каменное сердце“ Решетилову (Тургеневу). Цей „огрив“, особливо в зв'язку з тим, що Некрасов увесь час веде складну номінативну бухгалтерію, вимагає застерезення від коментатора, навіть якщо цей огрив — свідомий спосіб самого Некрасова,

і 3) на стор. 295, 3-й рядок вірша низу, який, видимо, треба читати:

„По мере приближения к медведю“,

бо цей перебіг у ритмі, який подається в друкованім тексті малоправдоподібним словом „ближение“, нічим не виправданій, та, здається, й виправданій не може бути.

В цілому книжка — цінний вклад до Некрасівської літератури.

Ц. Вольпе

Б. Якубський. С. Васильченко. З приводу п'ятидесятиліття зо дня його народження. 71 стор. ДВУ. 1928.

С. Васильченкові перш за все пощастило з виданням його творів. У 1915 р. видав збірку його оповідань „Вік“, повторивши його у 1918 р., виходили потім його твори невеличкими книжечками, тепер маємо чотирихтомне видання ДВУ 1927—28 р. Значно менше про нього писали, і от Б. Якубський вчасно, не кажучи вже про нагоду ювілею, подав свої рядки. Праця його має свої хиби й свою вагу. Добре те, що автор не ухилиється в загально-теоретичні міркування. Якубський зрозумів, що критикувати такого письменника, як Васильченко, з його імпресіонізмом, це перш за все оцінювати його стиль. Імпресіоніст увесь в стилеві. По друге, коли взяти, що ювілейна критика повинна бути розрахована і на широкого читача, а не лише спеціаліста, Якубський зумів вилучити з творів ті уривки, що яскраво характеризують засоби письменника. До того, вони з приємністю й перечитуються. Отже загальні місії ми бачимо в розвідці Якубського там, де він торкається впливів на Васильченка. Перебрати вже існуючі, не так уже вдалі критичні зауваження в цім напрямку, або перерахувати тих письменників, що так чи інакше відбили свої особливості на ньому, це ще мало. Якубський, правильно зауваживши інтерес Васильченка до шкільного життя, ухилився в оцінку старої школи, тоді як порівняння типів і стилю з аналогічними творами інших письменників дало б значно більш, виявило б яскраво, оскільки ювіляр цінний, як один з сильніших літописців нашої школи. Недавно І. Капустинський в своїй цінній розвідці про вчителство в нашій письменстві подав багато ілюстрацій, оскільки шкільне питання цікавило нашу літературу — і все ж ніхто, здається, так щільно не підійшов до школи, до учня саме, як це зробив Васильченко. До того, Васильченко глянув на школу „як на соціальне явище“ і освітив її в зв'язку з українським, переважно провінціальним життям, показавши, що й учень і вчитель і весь шкільний уклад є продукт епохи. І тут, дійсно, Васильченко наближається до Чехова. На жаль, Якубський тут зробив лише натяк, тоді як можливості були більші. Недобре також, що надто довго критик зупинився на оповіданні „Циганка“. Правда, воно з найбільших в Васильченка, однак хіба в нього нема багатьох, численних, але тонко викреслених оповідань Запутався трохи Якубський і в „сюжетології“, і чим далі до кінця статті, він викладає думки свої сухо, надто теоретично. Тоді треба було вже й почати суто-науково. Широкий читач загубить чим далі увагу, а спеціаліст може й побачить давню йому знайоме. Звичайно, не в такій невеличкій розвідці можна подати докладну характеристику творчості Васильченка, — він варт більшої, отже можна було б вибрати типовіші, як тут подано. Революційність Васильченка іменно через це саме і не підкреслена. Вийшло, справді, що Васильченко майже увесь в минулому, а на ділі цього нема. Нахилом до ремінісценції, до згадок творчості Васильченка не вичерпується. Ми знаємо не один літературний приклад, коли автор „згадує“ минуле, і однак критика знаходить крім „згадок“ й дещо більше.

Як драматург, Васильченко поки що не дав багато цінного, — і це ясно довів Якубський, зазначивши однак здатність сценічних творів для певних постанов. Не раз, як воно й треба було, критик підкреслює зразковість мови письменника.

В цілому праця Б. Якубського, целурно видана, з гарним портретом письменника за недорого (дуже недорого) ціну (25 к.) являє приємний подарунок читачеві на час ювілею Васильченка.

Ів. Єрофіїв

М. Філянський. Від порогів до моря. (Дорожні етюди). ДВУ, 1928. Тир. 5000. Стор. 100. Ціна 95 коп.

Один із кращих дореволюційних ліриків України (і один із дуже небагатьох, що не кинули поетичної праці й після революції) — М. Філянський — одночасно з тим працює, як геолог і будівничий, спеціаліст у галузі мінеральних будівельних матеріалів, а також, як краєзнавець. І коли в сучасній поетичній своїй продукції Філянський у значній мірі залишається в минулому (що до кола емоційних почувань та стилістичних прикмет, бо тематично поет цілком підійшов до сучасності), то в науковій своїй роботі він виявив себе дуже корисним діячем, що дбає тільки про сучасне та про майбутнє. Про цей бік діяльності Філянського свідчать і Музей продукційних сил України, що за цілком новою, живою системою повстав його руками в помешканні соціального музею ім. Артема, і дві книжки краєзнавчого характеру: „Короткий путівник“ та „Від порогів до моря“, яку ми зараз і рецензуємо.

Важко було б визначити жанр цієї книжки. Безумовно, це не белетристичний твір, та взагалі не твір художньої літератури, але певні сліди того, що ми зовемо „літературною формою“ й що є специфічна особливість художньої літератури, як певного гатунку мистецтва, в книжці є. Не можна назвати книжку не путівником, бо шлях „від порогів до моря“ показаний автором дуже несистематично й неповно; але окремі надзвичайно цінні вказівки та поради — часто суто-практичного характеру — екскурсант-мандрівник знайде в цій книжці. Не є книжка й щоденник подорожі, бо автор її, як

дійова особа, фігурує не по всіх етюдах. Це — дійсно окремі етюди мішаного характеру, об'єднані тільки спільною географічною територією — низовою течією Дніпра, та й то останній етюд — „З Ратнапарикси“ — не вміщається в межах цієї території, бо мова в ній іде про всю Україну. Можна навіть казати, що безплановість і є план складання цієї книжки, автор якої водить читача по Дніпрових пониззях таким способом: „Нас ніхто й ніщо не неволить: пройдемо від порогів до моря, не обмежуючи свого часу рямцями нудних завдань, не додержуючись битого шляху. На Криворіжжі зупинить нас не залізна руда, а звичайний камінь, спустімось не в шахти, а в кар'єри. А, наблизившись до Асканії, звернімо з дороги саме під ворітьми й замість того, щоб увійти в розкішну фазу, що закликає нас всевітньою славою, заночуймо між хашами шельюжини наддні-прянських пустель, деє поміж барханами пісків сипучих“. Така безплановість і розкиданість до деякої міри є хиба книжки, бо завдяки їй деякі цінні відомості, зв'язані з низовою течією Дніпра, не потрапили до книжки; але з другого боку вона зробила книжку дуже „читабельною“ й одночасно дуже насиченою відомостями з найрізноманітніших галузів знання.

Книжка містить у собі 8 окремих етюдів, з яких перший є, власно, передмова до останніх: „Від порогів до моря“, „З минулого порогів“, „Порогами“, „В околицях Дніпрельстану“, „Піски сипкі“, „На руїнах торговища“, „14 липня 1927 року“ і „З Ратнапарикси“. Кожен із цих етюдів присвячений окремій темі: „З минулого порогів“ — історії водяного шляху через порogi та спроб його поліпшення від варязьких часів до Дніпрельстану, — „Порогами“ — безпосереднім враженням мандрівки, „В околицях Дніпрельстану“ — спеціально Дніпровському будівництву, „Піски сипкі“ — виноградарству Херсонщини (саме, на Дніпровських пісках, колонія Основа та ін), „На руїнах торговища“ — історії та археології давньо-грецької колонії Ольбії „14 липня 1927 року“ — державному заповідникові на півострові Тендер і „З Ратнапарикси“ — українським родовищем будівельних матеріалів. А вкупі всі ці етюди дають таку силу найцікавішого матеріалу археологічного, геологічного, історичного, сільсько-господарського, зоологічного, сучасно-економічного, що можна тільки дивуватися енциклопедизмові автора. Там, де автор торкається минулого Дніпровських порогів та Чорноморського узбережжя, він розповідає нам про еллінські колонії на берегах Чорного моря, про „путь із варяг в греки“, про Січ, про колонізацію Новоросії за часів Катерини II-ої, про менонитські господарства, спроби поліпшити транспортний шлях порogaми, колонізацію пісків по пониззях Дніпра, окремі сторінки громадянської війни та про багато чого іншого, наводячи цілу низку цитат із давніх та середньовічних авторів. М. Філянський із захопленням малює картини стародавнього життя, але — і це надзвичайно важливо для характеристики автора, як сучасника, захоплення минулим ніколи не переходить у нього в заплічування очей на сучасне життя та на перспективи майбутнього. Хоч як цікавить автора доісторична, скитська, слов'янська та козацька старовина, все ж таки його погляд скерований, переважно, на майбутнє. Даючи пораду своєму читачеві подивитися на Непаситець зі скелі Манастирка, автор певний що читач побачить перед собою не мальовничі картини минулого, а „мариво майбутнього“, яке „занесе вашу думку за степові простори“, і навіть додає: „Коли ж воно не застелить того пекла, що кипить під вашими ногами, не спинить клемоту та гуркоту, що трясє підніжжя скелі, — геть із порогів! Вам тут не місце“. Автор цілком свідомо ставить до економічної ролі Дніпрельстану в справі будування соціалістичного господарства. Взагалі, він розуміється на економіці (хоч цього й важко чекати від автора інтимно-ліричних поезій); він дає в книжці декілька дуже влучних вказівок та тлумачень економічного характеру: напр., про зв'язок конкретних можливостей енергетичного будівництва на порогах з умовами землевласності та землекористання.

Надзвичайно цікаві й ті етюди, що їх присвячено промисловим питанням: „Піски сипкі“, „14 липня 1927 р.“ та „З Ратнапарикси“. Вони знайомлять читача з маловідомими галузями української промисловості й тому безперечно мають велике громадське значення. Як можна бачити з тих самих етюдів, і виноградарство на „пісках сипких“, і охорона птаства під час перельоту на півострові Тендер та його околицях і використання надр України для будівельних потреб — це потребують популяризації. Найбільше значення має етюд „З Ратнапарикси“, який трохи випадає за своїм характером з книжки: він не має відношення ні до подорожі Дніпровим пониззям, ні навіть до цього пониззя взагалі. Але це — популярний виклад надзвичайно важливого й гострого питання; мова йде про українські поклади граніту, лабрадориту, мармуру й інших найцінніших будівельних матеріалів, які поки що використовуються надто мало. Автор дає історію цієї справи й доводить, що за часів царату вона стояла ще гірше, але й сучасний стан її не можна назвати задовільним. Цей етюд підкреслює, що Філянському близькі й дорогі інтереси Радянської землі й що помиляються ті, хто вбачає в книжках автора тільки голос „із того світу“.

Ми вже казали, що в книжці є деякі ознаки художньої форми; зупинімось і на них. По-перше, всю книжку витримано в стилі бесіди з читачем — навіть останній етюд „З Ратнапарикси“; здається; це єдиний організаційний принцип, що його автор поклав в основу книжки. Автор постійно звертається до читача за питаннями, порадами

висновками, то-що, і тому багато речень мають дієслівні форми другої особи та імперативу. По-друге, певну композиційну роллю відіграють уривки з літопису, Костянтина Багрянородного, Полібія, Страбона, Геродота та інш. давніх авторів, що стоять в етюдах, присвячених минулому Порогів та Чорноморського узбережжя, майже перед кожним абзацом, зв'язані з його змістом. По-третє, в книжці Філянського можна помітити свій стиль у вузькому значенні цього слова. Автор зупиняє увагу свого читача на дрібницях, неодмінно зв'язаних із процесом подорожі й шим досягає надзвичайної конкретності, утворюючи певну ілюзію справжнього подорожування. Такі ж конкретні, так би мовити, інтимні деталі дає автор і в описах сучасного чи давнього побуту, які ефектно відтіняються на схематичному тлі спогадів та прогнозів і вкупі з ними роблять стиль автора вельми мальовничим. По-четверте, є певний зв'язок між стилем „Від порогів до моря“ й стилем циклу „В пилу сандалів“ останньої книжки віршів Філянського „Цілую землю“. Цілі окремі вирази од (інакше їх не можна називати) „Над порогами“ й „Сім день“ перенесено до „дорожніх етюдів“. „Від порогів до моря“ хоч не належить за своїм жанром і завданням до художньої літератури, але її писано рукою художника.

Що до мови з боку її чистоти, то тільки одне можна закинути авторові: він слово „отже“ вживає в значенні російського „однако“, в той час, як у сучасній літературній мові воно вживається в значенні „итак“, „следовательно“. В іншому мова книжки досить чиста й чепурна — доказ того, що слов'янськими та русизми в поезії Філянського мають певну стилістичну функцію, а не виникають тільки в наслідок поганого знання автором української мови.

За мінус книжки слід вважати те, що автор ані слова не каже про верхню ділянку низової течії Дніпра. Він від кічкасу одним махом перестрибує до Кахівки. А тимчасом на цій ділянці є чимало чого цікавого, напр. могила останнього запорозького кошового Іладкого в Запоріжжі (кол. Олександрівськ), яку слід було б пригадати в зв'язку з історією Січі. Ми не кажемо вже про манганові копальні біля Нікополю, що мають велике промислове значення.

Книжка оздоблена багатьма фото, добре зробленими, які надають їй ще більшої принадности. Але вони мають і значну хибу: вони не досить ув'язані з текстом. Кілька фотографій присвячено, напр., Дніпровським пристаням, про які в книжці — жодного слова.

Не зайво було б додати до книжки словничок археологічних та геологічних термінів; для того напр., щоб зрозуміти всі грецькі слова, що визначають предмети стародавнього побуту в етюді „На руїнах торговища“, треба бути або археологом, або філологом - класиком. Ми не закидаємо авторові те, що він ужив ці слова, бо вони надали етюдіві потрібного *couleur locale*, але слід було б їх з'ясувати в окремому словничку.

Видано книжку дуже добре; гарний папір і зроблена з великим смаком обкладинка приваблюють око. Беручи на увагу такої вигляд книжки, ціну її треба визнати дуже не високою.

Яке практичне значення може мати така книжка? Ми вже казали про велике громадське значення окремих її розділів. Стати за путівник чи підручник така книжка не може, але вона є прегарне знаряддя агітації за туризм — цей, мабуть, найкращий рід спорту, і тому ми радимо широко її розповсюджувати по школах та гуртках фізкультурних і екскурсійних.

Окремо хотілось би звернути увагу Всеукраїнського Товариства Захисту Тварин і Рослин, що етюд „14 липня 1927 року“ може увійти в склад пропагандистської літератури Товариства, якої йому часом бракує.

М. Степняк

Н. Геппенер. Жерденівські Ганчарі. Видання Київського Краєвого Сільсько-господарського Музею та П. П. П. Виставки. Київ. 27 стор. 3 табл.

Київський сільсько-господарський Музей випустив три невеличкі розвідки про народне мистецтво, між ними розвідку Н. Геппенера „Жерденівські ганчарі“.

Зі вступу автора ми дізнаємося, що головною метою дослідження було простежити з одного боку постійність традицій, з другого — еволюцію ганчарних виробів трьох покслін жерденівських ганчарів. Полив'яних, що зразки їх виробництва зібрані в сільсько-господарському Музеї. Сама розвідка розподіляється на розділи: „Форма“, „Композиція“, „Елементи“, „Фарба“, і закінчується короткими висновками автора. Дуже уважно дослідження форм на підставі порівняння і аналізу та виведення арифметичної пропорції частин посуду майже всіх зразків дає право авторові ствердити своє положення про постійність, давність і гармонійність форм виробів жерденівських ганчарів. Ці висновки ще раз доводять незвичайну точність і закінченість форм ганчарних виробів взагалі, що, при відсутності технічних удосконалень, пояснюється почуттям пропорцій і міри в українських ганчарів.

В розділі „Композиція“ автор, даючи багато матеріалу для уявлення головної композиції, композиції рямки, пасових композицій та ритму, переобтяжує цей розділ описом орнаменту, статистичним перерахуванням елементів, що по суті не допомагає дослідженню

композиції; — тим більше, що автор мало уваги віддає характеристиці самої композиції. Не можемо не відмітити досадної помилки автора: центровану композицію він зазначає, яко центральною, що змінює самий зміст розподілу композиції.

В розділі „Елементи“ автор почасти повторює і поширює відомості, що він їх подав у попередньому розділі. Центр уваги його звернуто на стилізовані рослинні елементи орнаменту; до геометричного орнаменту він зараховує лише зигзаг і хрести; всі останні елементи, навіть такі характерно-геометричні, як кривулька, смужка, автор зараховує до елементів технічних, надаючи домінуючу роль техніці, а не самому мотиву. Недосить уваги звернуто на орнамент геометризований, перехідний від стилізовано-рослинного до геометричного, що є характерний для еволюції орнаменту взагалі (килими, вишиванки). Правда, про геометризовані квіти у виробках унука автор згадує в заключенні, але нам здається, що доцільніше було б подати вичерпуючі дані про геометризовані елементи в цьому ж розділі. Цікаве питання про елементи символічні (напр. варіант свастики в паузі) у автора зовсім не відзначено.

Розглядаючи у відділі „Фарба“ чергування кольорових плям, ритм їх та загальне тло, автор не зазначає ні графічності, ні лінійності орнаменту, ні від чого виходить ганчар при розписі посуду — чи від плями чи від лінії. Про готування фарб автор зазначає „мабуть воно не змінилося“ — нам здається, що твердження це трохи безпідставне: економічне положення ганчарів примусило їх майже скрізь змінити пропорції складових частин фарби, що вплинуло на самий гатунок її й дуже можливо, що зазначена автором певна недбалість виконання унука почасти пояснюється цим новим складом фарб.

Автор закінчує роботу низкою цікавих висновків, що до збереження традицій форм, композиції, орнаменту, фарб та еволюцію виробів жерденівських ганчарів. Лише на жаль, зовсім не освітлює впливи оточення (крім впливу панського на вироби діда) та інших галузів народного мистецтва на творчість Полів'яних, що утворює враження відірваності та ізольованості їх творчості. Коли можна простежити по наведених матеріалах певну еволюцію в елементах виробів жерденівських ганчарів, то тематика їх лишається майже непорушною — автор не згадує ані тваринного орнаменту, а ні впливу сучасного — в той час, коли в інших ганчарних виробках зустрічаються нові елементи і мотиви, які відголосок сучасного (в збірці Музею Українського Мистецтва, напр. миски з виображенням „буденівця“, серпа й молота і т. інш.).

Дослідженню еволюції творчості шкодить невеличка кількість зібраних виробів унука. Кілька слів про метод — спочатку аналітичний, він надалі набуває характер статично-описового і це шкодить цінності дослідження. Взагалі автор, цілком опанувавши матеріал в розділі першому, не зовсім з ним справляється в розділі другому й третьому.

Але назгал робота цікава, матеріал прошудіювано старанно, досліджена нова невичерпана тема і появу в світ цієї розвідки можна лише вітати. Художньо-технічне оформлення, що виконане студентом поліграфічного факультету КХІ. Козоровицьким, зроблено задовільно, але іноді не додержано (ілюстрація в тексті). Дереворит цікавий сам по собі, на обкладинці виглядає сухо і не ефектно.

О. Ч.

В. Н. Перетц. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI—XVIII веков. II (Сборник по русскому языку и словесности Академии Наук СССР, т. I, в. 1). Ленинград 1928.— 234 стор. Ціна 4 карб.

Перед нами новий випуск праці невтомного дослідника давнього українського письменства, акад. В. М. Перетца, що поставив перед себе почесне, але й не легке завдання: шляхом завзятих, безперервних розшуків у безмежному морі рукописної спадщини минулих віків заповнити ті чималі прогалини, що є в нашому звичайному уявленні про літературний рух на Україні XVI—XVIII ст., — про самий характер літературних пам'яток та їхній зміст, про ті нові літературні форми, що проходили на Україну, та про відживлення іноді таких пам'яток, що вони — в своєму слов'янському сдязгу — здавалося уже давно й назавжди вмерли для читачів¹⁾.

Зміст цього випуску присвячено докладній аналізі таких літературних явищ минулого часу: так званої „Четьи“ 1489 р., „Просветителя“ Йосипа Саніна в українськму перекладі та українського перекладу „Визволеного Єрусалима“ Т. Тасса.

В розділі „К изучению Четьи 1489“ (с. 1—107) автор не тільки подав докладний огляд змісту другої, ще досі не дослідженої частини пам'ятки в супроводі численних бібліографічних указівок, але й заново переглянув питання про походження даної пам'ятки та її мову. Всебічна аналіза т. зв. „Четьи“ цілком переконливо доводить, що ця важлива пам'ятка, яку в науковому вжитку довгий час уважали за „західноруську“ (за сучасною термінологією — білоруську О. Н.) є в дійсності фактом української культури й мови

¹⁾ Див. передмову акад. В. М. Перетца до 1-го випуску його „Исследований и материалов“, Сборник ОРЯС, т. 101, число 2 (Ленинград 1926), стор. 3.

XV ст. (лише з деякими білоруськими особливостями, що їх залишив білорус-переписувач). Треба взагалі зауважити, що приклад „Четьи“ 1489 р. не є щось одиноким чи виключним: у наслідок детальнішого безпосереднього ознайомлення ми визнаємо тепер за українські чимало давніх рукописних пам'яток, що — за старими описами та дослідниками — кваліфіковані були, як „західноруські“.

До пам'яток цієї-таки категорії належить і зроблений на початку XVII ст. переклад відомого полемічного твору Йосипа Саніна „Просветитель“, що його один із дослідників спробував був зарахувати до фактів „західноруської“ літературної продукції¹⁾. Аналіза мови, що її зробив акад. В. М. Перетц, та великі витяги з цього перекладу, які він наводить у своїй книзі (с. 108—167), цілком ясно показують, що в даному разі маємо пам'ятку української мови, українську літературну обробку московського твору. Обробка ця має, на нашу думку, подвійний інтерес: а) з одного боку, переклад „Просветителя“ на українську мову викликаний був поширенням на Україні в другій половині — кінці XVI ст. так званого „аріянства“ чи „социніянства“, і таким чином ми наочно бачимо тут цікаве явище — відживлення та вживання старої літературної пам'ятки на новій території, в іншого народу — в аналогічних (до певної міри, звичайно) історично-ідеологічних умовах, у даному разі — в умовах боротьби місцевих „ревнителів православия“ з релігійним вільнодумством (так звана „єресь жидовствующих“, у Новгороді й Москві к. XV—п. XVI ст., „аріянство“ — „социніянство“ XVI ст. на Україні); б) з другого боку, тут маємо й цікавий літературний факт — засвоєння чужої пам'ятки минулого вже часу в новій словесній оболонці, при чому ця нова обробка дуже вдала і своєю лексикою та синтаксою надзвичайно наближається до полемічних пам'яток доби українського відродження. Якби ми не знали, каже акад. Перетц, що перед нас переклад відомого московського „Просветителя“, можна було б гадати, що український текст з'явився як цілком самостійний оригінальний твір: остільки його стиль вільний, не зв'язаний синтаксою й лексикою оригіналу (с. 122). Нарешті, останній розділ книги (с. 168—234) знайомить нас із цілком новим фактом в історії українського письменства к. XVII—п. XVIII ст. — з перекладом на українську мову того часу Тассового „Визволеного Єрусалима“, що його пощастило знайти акад. Перетцюві. Які ж обставини та літературні вподобання викликали український переклад цієї всевітньо відомої італійської поеми, що й змістом своїм, і формою так мало була подібна до більшості тодішніх українських літературних творів? Одною з головніших причин перекладу, як правдиво зауважив акад. В. Перетц, було те, що майже протягом цілого XVII ст. на Україні провадилась уперта боротьба з турками та татарами, яка — разом із релігійним запалом борців — викликала та підтримувала інтерес не тільки до найближчих ворогів, але й до тих далеких часів, коли ціла Європа виступала на оборону „святої землі“, про що український читач давно мав деякі відомості і з літописів та хронографів, і з відомого „Хождєнія иг. Даніила“ та його переробки — „Хождєнія иг. Даніила Корсунського“. Але літописні звістки були надто короткі й бліді, а т. зв. „хождєнія“ могли задовольнити здебільшого лише церковно-релігійні потреби читачів. Отже задоволення потреб художнього й світського характеру доводилося шукати серед творів нової літератури, яка розповідала про здобуття „святої землі“ хоч і з певним релігійним фарбленням, але по новому, у стилі лицарського роману. Таким твором, що міг задовольнити згадані потреби українського читача, і була славетна Тассова поема, що вже з початку XVII ст. відома була у польському перекладі Петра Кохановського. Як показав у своїй розвідці акад. Перетц, цей переклад Кохановського й правив за оригінал невідомому українському перекладачеві XVII—XVIII ст. (цікаві міркування про гаданого перекладача чи перекладачів поеми — якщо це була колективна праця кількох осіб — див. на стор. 178—179 та 190).

Сподіваємося, що в дальших випусках „Исследований и материалов“ автор подасть чимало нового й цінного для вивчення давнього українського письменства.

О. Назаревський

Волинський науково-дослідчий Музей. Збірник I. Житомир — 1928.

Колишнє „Товариство Дослідників Волини“ у 1900 р. заснувало Волинський Музей, що на початку своєму являв собою невеличкі збірки експонатів із досліджених членами Товариства місцевостей. Згодом Музей збільшувався, створив у собі коштовний відділ місцевських речей, зосібна побільшився фонд бібліотеки, що зараз нараховує біля 200.000 т. Поряд загального зростання Музею розвивається й його науково-дослідницька робота, спрямована на всебічне вивчення Волини. Тут вже є певні досягнення, як у царині вивчення природних багатств країни, так і на ділянках економіки, історії, антропології, побуту її людності та інших. Тепер Музей видає збірника праць своїх співробітників.

Серед статтів першого тому краші — це статті що-до вивчення природи Волини — С. Більського — Геологічні досліді на Волині 1927 року, В. Гаврусевича — Пеліканітові породи Троянівського району, С. Нечипоренка — Пегматити з околиць м. Троянова.

¹⁾ С. Іванов, Библиографическая Летопись, II, 1915.

І. Левицького — Бондарівська неолітична стація - майстерня кремінних виробів та інші. В статті Більського переведено описову частину роботи, подано корисні висновки що до геологічної будови дослідженого простору. Така ж вага розвідки Гаврусевича. Трохи лаконічна стаття Ничипоренка про пегматити, отже неясно переведено ділокацію породи. Чи не найліпшу розвідку являє стаття Левицького про бондарівську неолітичну майстерню кремінних виробів. Автор вміє ґрунтовно описати топографію питання, а поданий виробничий матеріал цікавий в значній мірі для етнологів. До того є цінні рядки про техніку оброблення, докладно розказано про склад і типологічні відміни кремінних виробів, отже мабуть в автора було менше даних про вироби керамічні. Стаття робить гарне враження своєю суцільністю.

Програмне значення має постановка питання в статті Антонова „Спроба будувати Музеї мистецтва на основі соціально-виробничих принципів“. В статті наведено велику кількість прикладів. Незрозуміло тільки, чому автор використовує виключно західно-європейську літературу, старанно обминаючи російську й українську — не на користь питанню. Принаймні, соціальна постановка й розв'язання питання подали б досить не менш цікавих прикладів, аніж їх наведено. Отже цікаво, що Д. Антонов через аналіз соціально-побутових умов, що в них повставали найвищі зразки художніх творів епохи відродження Італії, веде до етапів того шляху, яким повинне піти будівництво музеїв мистецтва. Автор гадає, що перед музеями мистецтва стоїть завдання виявити: а) соціальний склад митців і організацію праці їх, б) форми збуту художньої продукції і організацію праці їх, с) склад споживачів художньої продукції, їхні вимоги, ідеологію та ступінь ідеологічного впливу їх на художнє виробництво. Сучасні ж Музеї часом схоластично поділяють ціле мистецтво на окремі його види: малярство, різьбярство, прикладне мистецтво. Відсутня комплексність, яка б допомогла більш суцільному сприйманню мистецтва даної епохи глядачем. Автор, на жаль, не взяв на увагу, що потяг до комплексності вже переводиться в життя по декотрих музеях навіть України (Київ).

Слабша стаття В. Кравченка: „З побуту й обрядів північно-західної України“ — спроба немов етнографічного календаря на підставі досліджень обрядових мов. Це, власне кажучи, скористання матеріалів, що збирав не стільки сам автор, скільки він їх одержував від сторонніх осіб. Далі, чомусь обійдено значну таку літературу питання, як старого, так і нового часу. Чомусь названо одну лише працю Сумцова. Загально-етнологічна література теж не використана. Питання про печиво, звичай що-до хліба такі важливі, що етнологи світу порядком таки його чіпали. Отже авторіві даної статті (не кажемо розвідки) ми повинні бути вдячні за поданий матеріал — він великий, дуже цікавий, спонукає до досліджень. Ми до цієї пори небагаті на такі роботи, які доводять нам користь колективної праці на полі етнології.

Волинський Музей має цінну галерею старовинних портретів з колишніх князівських замків, — цінні зразки польсько-українського мистецтва, має реманент старого інтермедійного театру, нарешті не може не зацікавлювати його велика бібліотека з численними стародруками. Напевне в останніх збереглася велика кількість рідких приписів, цієї оригінальної літератури, яка чекає і на свого збирача і на дослідника. Будемо сподіватись, що все це буде освітлено в дальших збірниках.

Ів. Єрофійв

НБ ПНУС

282888

СЕРЕД КНИЖНИХ НОВИН

Красне письменство

Іван Тобілевич — Твори т. I. За редакцією Я. Мамонтова. Примітки Н. Тиховського. Сюди ввійшли: Бондарівна, Паливода XVIII століття, Лиха Іскра поле спалить і сама щезне, Гандзя. ДВУ.

Панас Мирний (Рудченко) — Повія. Роман з народнього життя на чотири частини. т. V. Редакція, вступна стаття за примітки Ів. Ткаченка. — Зміст: ч. I. У селі, ч. II. У місті, ч. III. Сторч головою, ч. IV. По всіх усядах. ДВУ.

Ів. С. Нечуй-Левицький — Твори

т. VIII. За редакцією і з критичною розвідкою Юра Меженка. ДВУ.

Афім Асанга — Чорна хвиля. Негрський роман. З німецької переклав П. Довгопіл. ДВУ.

О. Досвітній — Нас було троє. ДВУ
Нова Білорусь — Літературний альманах. За редакцією С. Пилипенка. ДВУ.

О. Свекла — Останній етап. Оповідання. ДВУ.

Майк Йогансен — Подорож людини під кепом (єврейські колонії) ДВУ.

Дитяча та юнацька література

Марко Вовчок — Вибрані твори. Упорядкував С. Мізерницький, за редакцією В. Арнаутова та О. Попова. ДВУ.

Юр. Будяк — Співаночки сіващечки. ДВУ.

А. Неверов — Мишко Додон (оповідання для дітей). ДВУ.

— Я хочу жити. Оповідання, переклав М. Щербак. ДВУ.

Василь Худяк — Паровоз гуде. ДВУ.

Василь Атаманюк — Дві казки. П'єса

казка на 1 дію із часів початку Великої Революції на Україні. ДВУ.

Л. В. Клігман — Жак Емерен маленький комунар (п'єса на 3 дії). ДВУ.

Л. Кардиналовська — Бенц. ДВУ.

Ліо-Кі — Розумова боротьба. Збірка математичних ігор для піонерських та комсомольських клубів у систематичному викладі. ДВУ.

С. Баско — Омелько. Дитяча повість. ДВУ.

Історична, наукова та політична література

І. Фалькевич та І. Житловський — Адміністративний кодекс УСРР в запитаннях та відповідях. ДВУ.

С. Комарецький — Аналітична хемія. Якісна аналіза. ДВУ.

Словник зоологічної номенклатури ч. III. І. Шоголів і С. Паночіні. Назви безхребетних тварин. ДВУ.

Наукові записки наукової-дослідчої катедри геології в І. За редакцією проф. Д. М. Соболева.

Т. Рохкін — Класики історичної науки. Рік III. вип. VII. ДВУ.

Проф. Т. Г. Де-Метц — Загальна методика викладання фізики. ДВУ.

Бойко Василь — Діалектичний матеріалізм. Частина перша. Філософія марксизму. Курс конспективний. ДВУ.

Пінегін В. Н. — Гідравліка. Загальна частина. ДВУ.

Сам. Залкінд — Хірургічні хвороби та поопераційний догляд.

Ернст Бум — Акушерство. Переклад з нім. мови. ДВУ.

С. Поссе, Б. Прокоф'єв, С. Штейн — Партия в боротьбі з правим ухилом 1917-28 р. ДВУ.

Закон про обов'язкову службу. ДВУ.

Ів. Сазонів — Робселькори в переселеннях рад. ДВУ.

Вол. Дубів — Що повинен знати кожний член сільради. ДВУ.

Л. Перчик — Комсомольцям о правому уклоне. ДВУ.

Я. Ложкін — Загроза війни. ДВУ.

Ленін. Н. (В. Ульянов) — Що таке „Друзі народу“, як вони воюють проти соціал-демократів. Переклад Євг. Касяненка за редакцією М. Скрипника.

Стройков Н. — Оборона тилу від повітряного ворога. ДВУ.

202

ЩО ВИХОДИТЬ У ДЕРЖАВНОМУ ВИДАВНИЦТВІ УКРАЇНИ

Тудуз — Людина з огнем. Айсберга
Хоткевич — Дивні пригоди капітана Сан-
гвіна.
І. Ле — Ромен Міжгір'я
Дефо — Робінзон Крузо
Альбертон — Біро - Біржап
Камішан — Нарис історії робітничого
руху на заході
Лур'є — Статистика для кооперації.
Ландау — На заводах металу.
Дюшен Ф. — Таміла. Роман. Переклад
з франц. мови.

Ленін Н. (В. І. Ульянов) — Націо-
нальне питання (1910-1920 р.) Переклад за
ред. М. Скрипника.
Данілевський В. - Велетні будівель-
ної техніки.
Александров — Основний курс елек-
тротехніки.
Панч Петро. — „Голубі ешелони“ вид.
друге.
Панч Петро — „Солом'яний дим“ вид.
третє (поповнене).

